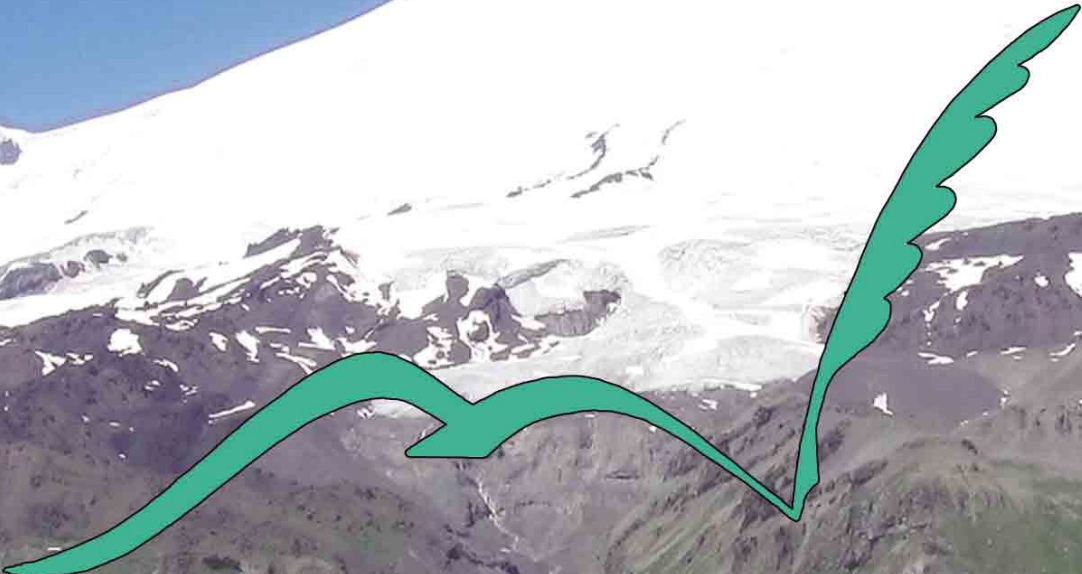

Мингиз Казу Элбурс

-
- ЖИГИТ УЛАНЛАРЫБЫЗ
 - КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА.
Вячеслав БИТАРОВ. Ал сёз
 - ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАРНЫ АЛГЪЫШЛАЙ...
 - ЗОКАЛАНЫ Зейтун. Келлет бла Даннёх
 - ХУБИЙЛАНЫ Назир. Кечикген кечмеклик

2. 2020

ҲАҲТ СӢЗТЕ

* * *

КӢл кӢрмей, кӢз кӢрмез.

* * *

КӢк Тейри — тенгизден терен.

* * *

КӢлленип, бетсиз болма,
СӢлленип¹, эбсиз болма.

* * *

КӢлсюзден сӢзсюз тууады.

* * *

КӢлсюз оноу этгинчи,
Таукел таудан ауар.

* * *

КӢз жарыкӢны — кӢлю жарыкӢ.

* * *

КӢлюнгдеги — кӢзлерингде.
АкӢылдагӢы — сӢзлерингде.

* * *

КӢлюнг — таза,
СӢзюнг — маза².

* * *

КӢмюр бошду отсуз,
КӢарыу бошча ётсюз.

* * *

— КӢмюрчюню бетинде — кӢара, —
деме да, адетине кӢара.

* * *

КӢргенинг — такӢылгӢа³,
Билгенинг — акӢылгӢа.

¹ *СӢллениу* — селлениу, жумушау.

² *Маза* — мазаллы, кюч, кючлю.

³ *ТакӢыл* — игиликге.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (210) март – апрель 2020 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2020

СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТЛЕРИ

*...Я счастлив, что я сын народа,
Который и в бою с врагом
И в покорении природы
Брал мужеством, а не числом.*

Кайсын Кулиев

БАЙСОЛТАНЛАНЫ АЛИМ

(1919–1943)

Таулары жашы, Балтиканы илячини. Малкър халкыны айтхылык улары, Совет Союзну Жигити деген эм сыйлы, эм даражалы атха бизни республикадан бек биринчи тийишли болгъан батыр. Тенгизчи лётчик-истребитель, гвардияны капитаны Байсолтанланы Юсюпну жашы Алимге ол ат СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла 1942 жылда 23-чю октябрьде аталгъан эди. Андан алгъаракъ а ол Къызыл Байракъны ордени бла эки кере да саугъаланган эди.

Алим Аскер-тенгиз флотда 1937 жылдан башлап къуллукъ этгенди. Ол аскер буйрукъну толтурургъа 380 кере учханды, Ленинградны эм Эстонияны тийрелеринде гитлерчи аскерле жыйылгъан жерледе тасхачылыкда 27 кере болгъанды, 50 хауа сермешге къатышханды. Нёгерлери бла бирге 21 самолётну, кеси жангыз а 10 фашист самолётну кюйдюргенди (8-син хауа сермешде, 2-син а жерде).

Бийик Малкърда туугъан ёхтем эм жигит жашны ахыр юйю Балтика тенгизи болгъанды... Анга тюгел 24 жыл окъуна толмагъан эди...

Байсолтанланы Алим Чегем районну Яникой элинде туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди. Атасы Юсюп бла анасы Таужан жети сабий ёсдюргендиле: Сафар, Магомет, Алим, Исмайыл, Зулкърний, Юзейир эм Марзият. Школдан сора Алим Нальчикде педучилищеде окъугъанды эм шахарда болгъан аэроклубха да жүрюгенди. Ызы бла Ейск шахарда аскер-тенгиз авиация училищеде киргенди. 1939 жылны ахырында уа аны Балтиканы истребительный авиаполкуна иедиле.

Нальчикде аэроклубда, Ейске тенгиз авиациягъа лётчик-истребительле хазырлагъан училищеде окъугъанында да, Алим чёрчеклиги, ангылаулугъу, самолётну хар затын да билирге итиниулугю бла айырмалы болгъанды. «Бу керти да тау къушду», – деучю эдиле юйрениуледе аны учханына жерден къарагъан инструкторла.

Лейтенант чыны бла Байсолтанланы Алим аскер къуллугъун бардырлыкъ жерине келеди, эскадрильяда аны бла бирге учарыкъ жашла бла танышады. Жарыкъ кёллю таулу батыр мында кесине керти шуёхла да табады. Аскер юйрениуле уа кыыстау бардырыладыла, жашланы усталыкъларын ёсдюредиле. Кёп да бармай а Финляндия бла уруш башланады. Фин урушда кёргюзтген кишилиги ючюн Алим Къызыл Байракъны ордени бла сауғаланнганды. Ол заманда бу орден алай кёп-леге берилмегенди.

Уруш башланьрны аллында Алим оруслу кыыз Вера бла юйдегили болады. Ол Май районну Котляревская элинден эди. Ала Нальчикде педтехникумда окъугъанда танышхан эдиле. Алим хауа сермешде жоюлгъанда, аны жашы Валерийге жылдан атлагъан эди. Ол да, атасыча, авиацияда къуллукъ этгенди. Авиацияны подполковнигиди, пенсиядады.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Балтика тенгизни фашистлени кемелери толтурадыла. Ленинградны кёгюнде уа гитлерчи самолётланы гюрюлдеген тауушлары кече-кюн да тохтамайды. Алимге да немецли-лени айырмалы лётчиклери бла урушну биринчи кюнлеринде окъуна тюбеширге тюшгенди. Урушну ал кезиуюнде фашист авиация хауада бийлик этгенлей тургъаны белгилиди. Жауну самолётлары, бизникиледен кёп болуп, аскерибизге уллу халеклик сала эдиле. Аны себепли Байсолтан улу жаяу аскерлеге болушургъа артыкъда бек суюгенди. Аны звеносу Перновдан Марьяногъа баргъан жолда душманны мотоциклле бла келген жюзге жууукъ офицерин бла солдатын кыыргъанды.

Не тюрлю кыйын борчну буюрсала да, Алим аны толтурмай кёй-магъанды. Фашист самолётла бизникиледен кёпдюле деп, бир заманда къарамагъанды. Араларына кирип, кызыу сермешгенди.

Кюнлени биринде Байсолтан улу къуллукъ этген тенгиз авиация полкга Балтика флотну Аскер-хауа Кючлерини командующийи генерал-лейтенант Самохин келеди. Полкну командирине картада бир жерни кёргюзтюп: «Былайгъа бек иги лётчикледен бирин жиберигиз, – дейди. – Фашист самолётла тургъан жерни суратха алдырыргъа керекди», – деп ангылатады.

Полкну командири, Байсолтан улуну чакъырып:

– Бу кыйын, кьоркьуулу ишни сенден башха кимге ышаныргъа билмейме, – деди.

– Хар затны да тап этербиз, жолдаш командир, жарсымагъыз, – деп кетди Алим.

Ол душман аэродромну башындан билмей тургъанлай чыгып къалады. Самолётун иги да энишге тюшюрюп, чархларын да бошлайды. Немецлиле, совет истребитель алагъа кесинлей жесирге келген сунуп, атдырмайдыла. Таулу батыр а, аэродромну башында эки кере тегерек айланып, немецли зенитчиклени да пулемёт бла атып, кёкге жумулуп кетеди. Аэродромну да суратха алдырып! Экинчи кюн а бизни бомбардировщиклерибиз фашист аэродромну чач-тук этедиле.

Алим 4-чю гвардия авиаполкда кьуллукъ этеди, кеси да 3-чю эскадрильяны командирини экинчиси болуп. Кертилиги, адамлыгы, батырлыгы ючюн аны нёгерлери бек суйгендиле, анга бек ышангандыла. Ленинград фронтда авиация бёлюмлени арасында гвардиячы деген атны Байсолтанланы Алим кьуллукъ этген полк биринчиледен болуп алгъанды. Алим эм аны нёгерлери – украинлиле Пётр Бринько бла Алексей Антоненко, дюгерли Геннадий Цокалов, оруслу Михаил Васильев эм башхала – хауа сермешледе бир бирлерин туугъан къарындашлача кьоруулагъандыла. Артда аланы барысына да Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды.

...Бююн самолётла учмайдыла. Лётчикле, техникле, алайда аскер кьуллукъларын бардыргъанла бирер зат бла жубанадыла. Алим а юйюне письмо жазады: «Багъалы анам! Сени письмонгу алдым, сау-эсен болгъаныгъызгъа кьууандым. Мени да жокъду хатам. Жауну самолётларын агъызама. Тенгизни башында учханыма кьоркыгъанынгы билеме. Жарсыма, анам, бир зат да болмаз. Жигит жашла бардыла биргеме.

Мен да санга бек тансыкъ болгъанма. Кьоншуда, тийреде адамланы, тауларыбызны кёрюрге термилеме. Не этериксе, заман алайды. Эшта, гитлерчи малгъунла ууатылгъынчы, сизни кёраллыкъ болмам. Сау-саламат тюбешейик. Сени Алиминг».

Байсолтан улу письмосун бошагъаны бла аны штабха чакъыргъанлары тенг болду. Полкну командиринден энчи буйрукъ алып, ол кесини къаууму бла душманла таба учду. Гитлерни къара чаукалары уа, «мессерле» да «юнкерслени» кьоруулай, бизни аэродромубузгъа келе эдиле. Бийик кёкню кенглигинде къаты уруш башланады. Алда келген бомбардировщикни Алим агъызады. Тенглери да юч самолётну кюйдюредиле. Сау кьалгъан немецлиле артха къачадыла. Бизникиле уа сермешден кьоранчсыз чыгъадыла, эки самолётубузгъа душман заран салгъанларын айтмасакъ.

Кесини аскер ишлерини юсюнден Байсолтанланы Алим былай жазгъанды: «Авиацияда 1937 жылдан бериме. Акъ финлиле бла къазауат этгенме. Ата журт урушну биринчи кюнюнден бери фронтдама. Фашистлени жаяу эм атлы аскерлерине, окъ-топ болгъан жерлеге чабыуулукъ этгенме. Кемелерин суу тюбюне батдыргъанма, самолётларын агъызгъанма. Мени истребителями да кюйдюргендиле. Жана тургъан самолётдан секиргенме. Кесими ёллюк сунган эдим. Кёресиз да, саппа-саума! Гитлерчиле бизни абызыларыгъыбызны, кёлсюзлюк этеригибизни сакълай эдиле. Алай жау муратына жетмеди.

Ким чыдаса, хорлам аныкы боллугъун эсибизде тутабыз. Ата журтубузну чыдамлыгы хар бирибизни къатылыгыбыздан, батырлыгыбыздан къуралады. Биз а чынтты жигитлеча сермеширге керекбиз! Ёлюмден кьоркъмай, алай сермеширге! Къаныбызны-жаныбызны аямай!

Дагыда бир затны юсюнден. Бек кыйын кезиуледе звенобуз къаты биригирге керекди. Алайсыз биз борчубузну толтураллыкъ туюнлюбюз.

Биреу – барыбыз ючюн, барыбыз да – биреу ючюн! Ол бизни жоругъубузду».

...Фашист самолётла, сатыр-сатыр тизилип, бизникиле орналгъан жанына ашыгъадыла. Алимни звеносу къара къузгъунланы алларына чыгъады. Аны оюму былайды: «Душман авиацияны фронтну чегинден ётдюрмезге! Жаяу аскерлерибизни, аэродромубузну башындан бомбала тёкдюрмезге!»

Жууукълашхандан сора, Байсолтан улу алда келген «мессерге» чабады. Гитлерчиге тутхан жолун тюрлендиртеди, манёвр этип башлайды. Алим аны ызындан къыстау болады. Немецли лётчик пулемётдан, топдан да атады. Алим да кесин илишаннга алдырмайды, ары-бери бурула, ёрге уча, энишгерек тюше, хар тюрлю фигураланы эте, душманнга хорлатмазгъа кюрешеди. Фашист, ызындан къуугъан совет лётчикден къутулур муратда, энишге кетип башлайды. Сора, жангыдан ёрге кётюрюле келип, ёз аэродромлары таба тебирейди. Эшта да, ол совет асны кеслерине элтип, жангыз истребительни тынч агъызыргъа итине болур эди. Алим терк окъуна аны юсюне чабады. Ол жиберген топла душман машинаны «быдырына» тиедиле... Самолёт, къара тютюн этип, энишге кетеди. Гитлерчиле, бомбаларын къайры болса да тёгюп, ызларына къачадыла.

Голубев Василийни эскадрильясы кёп хауа сермешлеге къатышханды. Эм алгъа ол кеси, аны ызындан а Алим бара эди. Ала, бирлешип, кёп кере бирге бардыргъандыла сермешлерин. Душман самолётланы тизгинлерин буза, бирин кюйдюре, башхасын жаралы эте... Алим а командирни кёз туурадан кетермей эди. Аллай сермешледен биринде юч самолёт Голубевни ызындан тюшгенлерин эслейди. Алда самолётну ызындан болуп, Алим аны къара тютюнюн бардырады. Ол кезиуде Голубев, кеси да бирин агъызып, Байсолтан улугъа:

– Алим, энди мени къоруулагъанынгы къой да, тап тюшгенинги ат! – деп билдирди. Буйрукъ башхалагъа да берилди.

Бу сермешде жауну онюч самолётун агъыздыла. Эскадрилья кесини аэродромуна къоранчсыз къайтды. Полкну командованиясы уа Голубев Василийни, Байсолтанланы Алимни, Кожанов Пётрну къыралыбызны бек сыйлы саугъасына кёргюзтдю. Бир эскадрильядан бир жолгъа ючеуленнге берилген эди Совет Союзну Жигити деген бек бийик эм сыйлы ат.

1943 жылда июнь айда уа госпитальдан чыкыгъандан сора, Байсолтанланы Алим кёкюрегинде Алтын Жулдузу бла туугъан эли Яникойгъа къысха отпускга келеди. Анга чынтты Жигитгеча тюбейдиде. Къалай къууана эди, къалай ёхтемлене эди миллети айтхылыкъ Жигити бла! Алим а, анасына СССР-ни Баш Советини Президиумуну Грамотасын бере:

– Бу мени саугъамды санга урушдан, анам. Муну, тас этмей, иги сакъла. Ол заманда санга бир заманда да, бир киши да тиймез. Бу мени Совет Союзну Жигити деген сыйлы атым болгъанына шагъатлыкъ этген грамотады, – деди.

Билеми эди батыр, таза жүреккли Алим, аны халкына келлик къара кюнню? Къара чёпге тюзген миллетлени эшитген а болур эди ансы, анасына грамотасын бере, алай айтмаз эди. Ийнана эди алыкъа аны жаш жүреги кыралны Жигитини анасына киши базынып тиймез деп... Жигитни миллетин къаралап, дуняда эшитилмеген зорлукъ сынатырла деп. Ол ийнаныуу бла кетди фронтха. Арадан юч ай да озгъунчу ёллюгюн билмей...

Ол кёп жигитлик этгенди урушда, биргесине учхан лётчикле кёп кере шагъат болгъандыла аны батырлыгына. Газетледе да жазгъандыла малкъарлы лётчикни юсюнден.

Нёгерлери анга кеслеринеча ышангандыла, уллу хурмет этгендиле. 24 жылы толмагъанлыкъга, Алим кёплеге юлгю эди. Ол Ханкону, Таллинни, Ленинградны, Кронштадтны, Балтий тенгизни башларында уруш этгенди. Немец лётчикле аны кёкде олсагъатдан таний эдиле. «Байсултанов кёкдеди!» – деп, юч кере къатлап билдире эдиле ала бир бирлерине, андан асыры кьоркыгъандан. 1968 жылда Яникойгъа келгенде, ол хапарны Василий Голубев айта эди.

...1943 жылны 23 сентябрини кюню бирда болмагъанча ариу кюн эди. Чууакъ кёк жүрекни къууандырады. Байсолтан улу учаргъа хазыр болуп тургъан жангы истребительни къатына келди. Дагъыда юч «ЛА-5» учаргъа буйрукъ сакълай эдиле. Алим энди боллукъ сермешни къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден сагъыш этеди...

Ол кезиуде учаргъа буйрукъ бериледи. Къарап-къарагъынчы самолётла кёкге кётюрюлдюле. Гитлерчиле бизникиледен талай кереге кёп эдиле. Къазауат этмей жанларгъа уа онг жокъ.

– Хазырланыгъыз! – деп буюрду Байсолтан улу нёгерлерине. – «Соккол», ызымдан кел! – деди кесини нёгерине уа.

Ала душман самолётлагъа бетден-бетге жууукълашдыла. Алим башхаладан ёхтемирек келген немецлини алды илишаннга. Ол, жанып, тенгизге ташайды. Бу бир жанына болуп, башха самолётха чабар умут этгенлей, башында булутну ичинден эки самолёт чыгып, аны таба учдула. Ызындан келген тенги бла ала таба бармасала, болум кыйыннга кетерин ангылап, бурулуп къарады. Аны кьоруулагъан лётчикни фашист самолётла бла жан къазауат этгенин эследи. Байсолтан улу болушлукъсуз кьалгъанын ангылады. Ол кезиуде жан-жанындан жетдиле. Алим башындан келгенледен бирин агъызды. Алай кесини самолётуну моторуна да окъ тийди. Жана башлады. От кабинагъа да жетди. Алим ахыр кючюн, усталыгъын салып, огъу тауусулгъунчу къазауат этди. Кийимлери кюйюп, самолёт да бу айтханны этмей башлагъанында, жаралы лётчик истребительин жууугъуракъ келген фашист самолётну юсюне бурду. Эки машина да, бир бирине тийип, хауада чач-тюк болдула... Тауланы жигит уланын Балтика тенгизи жутду... Болушургъа келген лётчикле уа бираз кечикдиле...

Сентябрьни ахыр кюнлеринден биринде Яникойда Байсолтанланы Юсюпню юйюне экеулен келдиле граждан кийимлери бла. Къолларында сумкалары да бар, анда уа – Алимни кийимлери... Малкъар батыры – республиканы биринчи Жигити – сермешде къалай жоюлгъаныны юсюнден хапарны да ала айтдыла. Арбаз къарангы, такъыр да болду... Анасыны кёзлери уа жилямукъладан зат да кёрмей эдиле...

Жарым жыл да озгъунчу уа, битеу малкъар халкъ бла бирге Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни атасы бла анасы тёрт акъылбалыкъ болмагъан сабийлери бла сюргюнню зорлугъун сынадыла. Батырланы да батыры Алимни фронтда фашистле бла сермешген къарындашы Сафар, алача башха жигит таулу жашларыбыз а узакъда эдиле, урушда... Алимни насыбы да болур эди ол артыкълыкъны кёрмегени... Урушдан къайтхан жигит солдатла, офицерле, кёкюреклери орденледен бла майдалладан толуп тургъанлай, «спецпереселенецле» болгъан эдиле. Фашистлени сермешледе хорлагъанла, окъларын сууутханла Орта Азияда ачудан ёле эдиле, тюзлюк ёлген къыралда...

Байсолтанланы Алимге аталгъан назмула, жырла да кёпдюле. Аны юсюнден китапла да жазылгъандыла: Занкишиланы Хусейинни «Сын гор – сокол Балтики», Мызыланы Таубийни «Алим Байсолтанов – легенда Балтики», Гуртуланы Салихни «Алим Байсолтанов» деген поэмасы...

Боташланы Иссаны Байсолтанланы Алимге аталгъан бу назмусу уа халкъ жыргъа айланып къалгъанды:

*Сабийлигинден сен бийиклени
Сюйюп ёсгененг таулада,
Сен къыралынгы къушу болгъаненг,
Уча эдинг булутлада.
Сен ёлюрме деп къоркъа билмеген
Бир батыр лётчик болгъаненг.
Къыралыбызгъа душманны иймей,
Къурч къала кибик тургъаненг.
Совет лётчикле, тау къушла кибик,
Кёк бийигинде учханда,
Фашист лётчикле къача эдиле,
Алим ызларындан болгъанда.
Жигитлигинг, батырлыгъынг, Алим,
Битеу къыралгъа айтылгъанд,
Балтий тенгизи сени жутса да,
Атынг халкъынг бла къалгъанд.
Къыралыбызны душмандан сакълай,
Бергененг батыр жанынгы.
Жырларыбызда жашарса, Алим,
Унутмазбыз биз атынгы.*

УММАЙЛАНЫ МУХАЖИР (1922–1948)

Уммайланы Мухажир жаланда 26 жыл жашагъанды. Алай аны ол кысха ёмюрчюгю зауукълу жашаудан кери эди: төрт жылы – уруш ёртенинде, ызы бла да – ыспассызлыкъ, кёчгюнчюлюк учузлугъу... Окъ жаралары жана тургъан, анга уа зорлукъ, артыкълыкъ азабы да кёшулуп, ачыудан жюреги жарылып ёлген Жигит таулу. Гитлерчиледен шахарланы, эллени азатларгъа керек болгъанда, гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажирге, аны ротасына да кьор бола келип, жалгъан дау бла малкьар халкъны туугъан жеринден кёчюргенде уа, аны этген жигитлигин, кыйынын да сыйырып, урлап кюрешгенлеге сюдю бир Аллах кесиди...

Эртте-кеч болса да, тюзлюк тохташдырылмай кьалмайды. СССР-ни биринчи Президенти Михаил Горбачёвну Указы бла Уммайланы Махаметгерийни жашы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды (ёлгенден сора).

М. Горбачёвну Мухажирни эгечи Байханатха жиберген алгъышлау кьагъытында былай айтылады:

«Хурметли Байханат Магометгериевна! Сени кьарындашынг Мухажирге Уллу Ата журт урушну кезиуюнде командованияны буйругъун жетишимли толтургъаны, урушда этген кишилиги эм батырлыгъы ючюн Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президентини 1990 жылда 5-чи майда Указы бла Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды.

Совет халкъны Уллу Хорламыны 45-жыллыгъы бла алгъышлайма!

Сени саулукълу, насыплы болурунгу, суюген кьыралыбызны кючлеуде этген муратынга жетеринги суюгеними билдиреме.

Санга хурмет бла Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президенти М. Горбачёв.

1990 жылда 7-чи майда».

1990 жылда 15-чи майда уа, 46 жыл озгъандан сора, Огъары Малкьарда Уммайланы Мухажирге эсгертме салынырыкъ жерге таш орнатыугъа аталгъан митинг болгъанды. Мухажирни иги таныгъан эллилери, Нальчик шахардан эм Украинаны Чертков шахарындан келген кьонакыла да аны юсюнден кёп ариу сёз айтхандыла.

Бир талай жылны Огъары Малкьар эл Советни председатели болуп ишлеген Улубашланы Сафият Мухажирни 3-чю, 4-чю класслада окъутханды. «Билим алыргъа суюген, фахмулу жашчыкъ болуучу эди», – деп эсгере эди ол.

Ким билсин, фашист Германия бла кьанлы кьазауатха кирирге тюш-месе, Мухажир алапат математик (школда ол предметни бек суйгенин айтадыла) неда аты айтылган назмучу болургъа да болур эди. Аны уллу хунерине 1945 жылны май айында жазылган «Ышан Аллахха» деген назмусу да шагъатлыкъ этеди:

*...Аллахны, адамны танымагъан ит,
Ай, Сталин, сен ёчюлгюн!..
Къарачай-малкъар халкъны не ючюн
Къызыл къум тюзге кёчюрдюнг?!
Ачыу кюйдюрген таилагъа эрий,
Жияп-жарылып къалама.
«Къоркъма, биз энгта кьайтырбыз бери», –
Дей, таила сылай барама...*

Назмуну жазылган жылына кёре, Мухажир, уруш бошалгъандан сора, туугъан эли Огъары Малкъаргъа келгенди. Къуругъан журтуна, кёзкёрмезге сюрюлген халкъына жарсыуун, бу зорлукъгъа, законсуз-лукъгъа ачыуун назму тизгинлеге салгъанды. «Туугъан журт ючюн!», «Сталин ючюн!» деп, тёрт жылны ичинде кюн сайын сермешге баргъан, ёшюню орденледен толгъан офицерни орунуна кесигизни салсагъыз, ол заманда ангылашынырыкъды аны жүрегини къалай кюйгени. Къы-ралын къоруулай, жан атып, кьан тёгюп айланган солдат кишиге да керек болмай къалады. Аны жүреги къалай эзилеп жашагъанын киши эслерге суймей эди.

Ол угъай эсенг, урушну жаланда кинода кёрген, аскер къуллукъ не болгъанын да билмеген комендантла кеслеринден эсе, уллу чынлары болгъан кёчгюнчю офицерлени ыспассыз этерден къалмай эдиле. Сёз ючюн, Акмолинск шахарда кичи лейтенант чынлы бир комендант мал-къарлы майорну инбашларындан чынларын жыртып алгъан эди. Къалай тёзерге боллукъ эди анга?! Майор керохуну битеу окъларын ол комен-дантны юсюне къуйгъан эди... Мухажирни да ёлген кюнюню аллында кюн аяусуздан бир комендантны туюген хапарын айтадыла. Андан сора, кёлю бузулуп, кьаны кьайнап, ёпкесинде жарасы ачылгъанды – анда окъ жаркъа къалып тура эди. Къанын тыялмагъандыла...

Туугъан журтун кьанын-жанын аямай къорулагъан офицер Къа-захстанда жер юйчюкде жашайды. Юй ишлеп да башлагъан эди. Аны битдиргенлей, кьатын алыргъа эди умуту. Не медет...

Аны къадаарыны юсюнден сагъыш эте, «Къызчыкъ» деген назмусун окъусанг, кёлюнг толмай къаллыкъ туююдю. Баям, суйген къызына атагъан болур эди. Ма аны бир ненча тёртизгини:

*Къозгъама мени, ариу жан,
Жапынга къурман болайым.
Кимде туууп ёсгенинги
Къониуларынга сорайым.*

*Къозгъама мени, ариу жан,
Кече тынчлыгъымы алгъанса,
Лакъырда эте, ойнай-кюле,
Борбайларымы къыйгъанса.
Жюрекчигинги билдирчи –
Жаз келечиси келгенлей.
Мени жюрегим ачылды,
Къол жаулугъунгу бергенлей.
Былай ариу нек кёрюндюн,
Айгъа кёгюрчюн къоннганлай?
Элинге барып къаллыкъма,
Саулугъум иги болгъанлай.*

Къазауатда адамланы мингле бла къырылгъанларын кёрген, уруш жолларында кёп душманны къанын тёккен, кеси къаны да тёгюлген аскерчини суюмекликни юсюнден алай ариу жазгъанына сейир этесе. Жюреги къатмагъанына, не тюрлю болумда да адамлай къалгъанына.

Гитлерчи фашизмни ууатыугъа, Хорламны кюнюн келтириуге салгъан уллу къыйынына сау заманында эс бурулмай къалгъанына Мухажирни жюреги къалай кюйгенин биз билмейбиз. Ол урушда этген жигитлигини юсюнден хапар айтыргъа суюмегенди, чынтты эр кишича, аскерчича, туугъан журтуну аллында кесини борчун толтургъаннга санап къойгъанды. Уммай улуну таныгъанла: «Мухажир бет-къол жууаргъа кёлегин тешгенде кёрюучю эдик: этини табы асыры кёпден, бармакъ басар жери жокъ эди», – деучю эдиле. Баям, таулу жаш гитлерчиле бла суюнгу урушха кёп кере кирген болур эди. «Суюнгу уруш» дегенлигибизге, ушкок, автомат къалакъланы, керох сапланы, бичакъланы, тап, сапёр жугарчыкъланы да хайырланнгандыла. Уммай улуча командирлеге «окопный офицер» дегендиле. Мухажир керти да чынтты офицер болгъанды. Хар заманда да ол ротасыны аллында кеси баргъанды, душманны траншейлерине биринчи болуп киргенди. Ненча кере жаралы болгъанын ол, эшта да, кеси окъуна айталлыкъ болмаз эди.

Гвардияны тамата лейтенанты, бу чырайлы жашны ёшонюнде Ата журт урушну, Александр Невскийни, Къызыл Байракъны орденлери, «Жигитлик ючюн» майдалы жылтырай эдиле. Кертисин айтханда, «Жигитлик ючюн» деген майдал солдат саугъагъа саналады. Алай аны бла офицерлени да саугъалагъандыла, эм жигитлерин сайлап. Мухажир да биринчи саугъасын – ол майдалын – бек сыйлы кёргенди.

Жыйырмажыллыкъ командирни саугъалау къагъытларындан биринде быллай жазуу барды: «Привольный элни къатында «1630» бийикликни алып ючюн, фашистле бла сермешде Уммайланы Мухажир уллу кишиликти эм жигитлик юлгюсюн кёргюзтгенди, не тюрлю къыйын болумда да аскер бёлюмге башчылыкъ этерге къолундан келгенин ачыкълагъанды».

1943 жылны сегизинчи майында Мухажир солдатлары бла бирге кършоугъа тюшеди. Аланы юслерине фашист танкла, ызларындан а автоматчыла тебирейдиле. Ол кюн гитлерчиле атакагъа беш кере къртююледиле. Хар жол сайын Мухажирни солдатлары, душманнга уллу къроранч сала, аны артха айландырадыла. Мухажир кеси да ротасын контратакагъа търт кере элтеди. Алайда рота жюзге жууукъ фашистни къррады, бир ненча танкны кюйдюреди. Хар замандача, сермешни бек кърыйын жерине Мухажир кеси кире эди. Аны автомат окъларындан кърп фашист жоюлады. Ол кюн алайда этген жигитлиги ючюн Уммайланы Мухажир Кърызыл Байракъны ордени бла саугъаланады.

...Совет аскерле, кюйсюз душманны ууата, хар шахар, хар эл ючюн кърп къран теге, алгъа барадыла. Ала бла бирге Мухажирни ротасы да. Кърызыл Байракъны, Суворовну, Богдан Хмельницкийни орденлери бла саугъаланнган 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск шахар ючюн кърызыу сермешлени башлайды. Гитлерчиле анда къраты бегинип тохтагъан эдиле. Душманны эки жаяу аскер ротасы Мухажирни солдатларына чабыууллукъ этедиле, миномётладан кючлю от ачадыла. Уммай улу, жаралы болгъанына да кърарамай, станковый пулемётну артына кеси тохтап, гитлерчилеге окъ жаудурады. Немерцилени эки ротасындан хазна адам къралмайды. Дивизиягъа «Краматорский» деген сыйлы ат аталады, бизни солдатларыбыздан бла офицерлерибизден кърпле орденле эм майдалла бла саугъаланадыла. Мухажирни саугъаларына уа Ата журт урушну I-чи даражалы ордени кършулады.

Биз Ата журт урушну тарыхындан билгенликден, Одессаны къроруулагъан совет аскерчиле кеслерини жигитликлери эм чыдамлыкълары бла дунияны сейирсиндиргендиле. Немерц аскерле бу Кърара тенгиз портну алалмай бир ненча айны кюрешгендиле. Бермез ючюн да бек къраты сюелгендиле. Бу шахарны азатлагъан аскерлени намысларына Москвада салют берилгенди. Алай анга кесини ротасы бла биринчи болуп кирген гвардияны офицерини аты не Совинформбюрону билдириулеринде неда газетледе сагъынылмагъанды. Ол – Уммайланы Мухажир эди, ёмюрледен бери жашап келген жеринден зор бла кърысталгъан халкъны жашы.

Кертиди, аны Совет Союзну Жигити деген атха къргюзтген эдиле. Былайда Мухажирни командирлерине дау этер жерибиз жокъду. Алай ол «бешинчи графа» уа таулу жашны къралны бек уллу саугъасына – Алтын Жулдузгъа – жолун кесген эди...

1965 жылда журналистле Ностуланы Магомед бла Гадийланы Ибрахим, Уммайланы Мухажирни юсюнден материалла табаргъа болушлукъ тилеп, «Коммунизмге жол» («Заман») газетни атындан СССР-ни Къроруулау министерствосуна кърагъыт жазадыла. Андан а быллай жууап келеди:

«1944 жылда 10-чу апрельде Одесса шахар ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажир болмагъанча уллу жигитлик этгенди. Одессаны къратында душман

контратакагъа кётюрюлген эди. Уммай улу, ротагъа башчылыкъ эте, гитлерчилени юч атакаларын тыйгъанды. Андан сора уа ротасын алгъа элтгенди эм шахарны кыйырына биринчи болуп киргенди. Сюнгю урушда Мухажир кеси 18 фашистни ёлтюргенди, аны ротасы уа 200 гитлерчи солдатны бла офицерни кыйргъанды. Немецчилени онусун жесирге алгъанды, кёп сауутун сыйыргъанды. Душманны ызындан сюре, Уммай улу Одесса шахарны ортасына жетгенди эм кесини ротасы бла бирге дагъыда жюз немецли солдатны бла офицерни кыйргъанды».

Ибрахим бла Магомет бек ахшы иш этген эдиле. Ала жазмаса-ла, ким биледи, Мухажирни Жигитге кёргюзтюлген кыагъытлары бюгюнда Къоруулау министрствону архивини тапкаларында саргъалып турургъа болур эдиле. Москвадан келген жууапны ала Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну ол замандагъы Председатели Уяналаны Чомайгъа кёргюзтгендиле. Ол иш бла ара шахаргъа баргъанында, Чомай Уммайланы Мухажирни юсюнде тюзлюкню тохташдырыуда болушлукъну СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Микояндан тилегенди. Ол а: «Бир жигитлик ючюн эки саугъа берилмейди», – деп кёйгъан эди. Мухажирге Алтын Жулдузну орунуна Александр Невскийни орденин берген эдиле.

Уммайланы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъынчы, жыйырма бла беш жыл озады: битеу да уа – 46 жыл.

Мухажирни Алтын Жулдузун кёкюрегине тагъар насыбы тутмагъан эди. Алай малкъар халкъны жигит улананы аты уа ёлюмсюздю.

СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТИ ДЕГЕН СЫЙЛЫ АТХА КЁРГЮЗТЮЛЮНЮП, АЛМАЙ КЪАЛГЪАНЛА

*Никто на свете не опишет,
Что пережил простой солдат!
И кто, скажите мне, услышит
Ушедших в вечность без наград?*

Е. Виноградов

БАБАЛАНЫ МАГОМЕТ

Бабаланы Таукъанны жашы Магомет 1907 жыл Акъ-Суу элде туугъанды. Магомет 1941 жылда 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияны къауумуна кеси ыразылыгъы бла къошулгъанды. Ростов областьны Уллу Мартыновка элинде, Къалмукъда Цаган-Нур деген жерде, Сарпа кёлню жагъасында, Котельниковда гитлерчи ууучлаучулагъа къажау сермешледе кесини жигитлигин эрча кёргюзтгенди. Ол 1942 жылны кюз артындан башлап, дивизияны ичинде Сталинградны фашистледен тазалау сермешде, жанын-къанын аямай, уруш этгенди. Ол сермешледе жигитлик кёргюзтгени ючюн, «Сталинградны къоруулагъаны ючюн» деген майдал бла саугъаланганды.

1943-чю жылны апрель айындан башлап, 14-чю гвардиячы атлы дивизияны 146-чы мина-топ атыучу полкунда къуллукъ этгенди. Магомет немец фашистле бла сермешледе, къоркъуулу болумлагъа кёп кере тюше, батырлыгъын кёргюзтгенди. Ростов областьны, Украинаны, Белоруссияны, Польшаны жерлеринден фашистлени къыстау къаты сермешледе да ол жигитлик этер ючюн къалмагъанды.

Къаты сермешлени биринде Бабаланы Магомет душманны жети солдатын кеси гунч этгени архив къагъытлада белгилиди.

Бир затдан къоркъа билмеген уста тасхачы кичи лейтенант Бабаланы Магомет Берлинге жетерге бир ненча кюн къалгъанда, 1945 жылда апрель айны ахырында душман огъу жашауун юзеди.

14-чю атлы дивизиягъа буйрукъ бериучю генерал Г. П. Колобовгъа фашистлени Одер сууну кюнбатыш жанында фашистлени тургъан жерлерин алыргъа керекди деп, башындан буйрукъ келгенди. 1945 жыл январь айда генерал Колобовну аскерчилери, Одер сууну юсю бла бузлауукъда окъ-топ керекни да алып, сууну бирси жанына ётюп, алайда орналыргъа керек эдиле. Аланы жауну аскери сууну бирси жанына ётерге къоймай, алайда къаты сермеш башланганды. Немец топла совет аскерчилеге уллу къоранч салгъандыла. Къышны сууугъуна да къарамай, кими сууну ичи бла ётерге кюреше, кими да бузну юсюне бауруун басып, дыгалас этгендиле. Фашистле аланы юслерине окъ жаудуруп,

совет аскерчилени талайы сууда ёлгенди. Аланы сау кьалгъанлары да ахыр солууларына дери немецлиле бла сермешгенлерин тохтатмагъандыла. Ол сермеш сау кечени баргъанды. Дивизияны командири жауну тургъан жерин эрттенблагъа дери кьурутургъа аскерчилерине буйрукъ бергенди. Алай болгъанлыкъгъа, топ атхан жерге жууукъ баргъан бек кьоркьуулу болгъаны амалтын, совет аскерчилени арасындан сайлап, эм ётгюр тасхачыладан кьауум кьуралгъанды. Ол кьауумну ичинде кичи лейтенант Бабаланы Магомет да болгъанды. Ала, кече уруш баргъан кезиуде жауну кёзюне тюшмезча, сакъ болуп, фашистлени орналгъан жерлерине бауурланып, жууукъ баргъандыла. Сора постлада фашистлени бирем-бирем кьурутуп, окъ-топ жыйылгъан жауну батареясында да талай жерге минала салып, атылтып, кёкге чачдыргъандыла. Ала, ызларына кьайтып келе, жауну бронетранспортёрун атдыргъандыла, немец штабны связыны офицерин да тутуп, биргелерине алып келгендиле.

Ол тасха жумушну толугъа этгени ючюн эмда кьоркьуулу болумда салынган борчну толтурууда ётгюрлюк кёргюзтгени ючюн, кичи лейтенант Бабаланы Магомет Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтүлген эди. Кёчгюнчю халкъны адамы болгъаны себепли, ол ат анга берилмегенди.

1945 жыл апрель айны аягында ол полкну кьурамында Магомет фашистлени Берлинге дери сюрюп баргъан аскерчилени ал сафларында болгъанды. Тасха жумушланы биринде, Володарск топ атыучу полкну командири буйругъун толтургъан кезиуде, жауну огъу кичи лейтенант Бабаланы Магометге тийгенди. Уста тасхачы Уллу Хорламгъа жетерге кюнле кьалып, жан бергенди.

Ётгюр аскерчи Алтын Жулдузну майдалына кёргюзтюлюп тургъанлай, ол берилмей, ёлгенинден сора аны Ата журт урушну II-чи даражалы ордени бла саугъалагъандыла.

Гвардияны кичи лейтенанты Бабаланы Таукъанны жашы Магомет Къызыл Жулдузну эки орденини, «Ётгюрлюгю ючюн», «Сталинградны кьоруулагъаны ючюн», «Варшаваны азатлау ючюн» майдалланы кавалериди.

ДАУУТЛАНЫ МАХТИ

Дауутланы Зулкъарнийни жашы Махти 1922 жылда Акъ-Суу элде туугъанды. Холам-Бызынгы районну аскер комиссариаты аны 1939-чу жылны декабрь айында Къызыл аскерге кьуллаукъ этерге жибергенди. Махти Прибалтика аскер округда мараучу полкну пулемёт ротасында пулемётчу болуп кьуллаукъ этгенди.

1941 жыл апрель айны 20-да Дауут улу кьуллаукъ этген аскер кьауумну командири аны

жигитлигини юсюнден газетде да жазгъанды. Аллай керти уланны ёс-дюргенлери ючюн, аны атасы Зулкъарнийге жүрек ыразылыгъын да билдирип, письмо жазып ийген эди. «Хурметли Зулкъарний Баразович! Къызыл аскерни саныда къуллукъ этген Сизни жашыгъыз Махти кесек заманны ичинде кесин ахшы кёргюзтгенди. Политика эмда аскер билими бла алчыды. Ата журтха къуллукъ этиуге керти жүреги бла берилген уланды. Анга берилген жумушну тийишли этгени ол шартына шагъатлыкъ этеди. Сизни уланыгъыздан къызыл аскерчиле юлгю аладыла, кёп затха да юйренедиле. Иш кёллю болгъан, сыйын тута билген ариу халли жашны ёсдюрсенигиз ючюн сау болугъуз!» – деп жазылады ол къагъытда.

Махти Уллу Ата журт урушха аны башланган кюнюнде окъуна къатышханды. Ол Балтика тенгизни жагъаларын къоруулай, гитлерчи фашистле бла кючлю сермешледе болгъанды. 1941 жылны аягъы бла 1942 жылны биринчи айлары Шимал-Кюнбатыш фронтлада совет аскерлеге эм къыйын кезиу болуп тюшген эди. Ма ол кезиуде пулемётчу Дауутланы Махти да кесини юсюнде сынагъанды урушну зарауатлыгъын.

Махти болгъан аскер бир талай кюнню баргъан къаты сермешледен сора уруш баргъан жерден бир кесекге бир жанына кетерге буйрукъ алгъанды. Башха къауум аны орунуна жау бла сермешген сагъатда Махти бла бирге талай къызыл аскерчи да жууукъдагъы фронтчулагъа къошулургъа деген мурат бла агъач ичине сингнгендиле. Сермешде къарыулары кетген, арып-талып тургъан жашла солуу алыргъа алайда тохтагъандыла. Махти пулемётун ариулап, артха жыйып, хазырлап, тегерекке сакъ къарай, ёрге тура тебирегенлей, узакъдан келе тургъан адамланы ауаналарын эслегенди. Жууугъуракъ келгенлеринде, аланы къолларында автоматларын, юслеринде да къызыл аскерчи кийимлерин кёргенди. «Былайлада бизни аскерчиле къайдан чыкъдыла, киши болмазгъа керек ушай эди да...» – деген къайгъы жүрегине киргенди. Махти нёгерлерин сакълыкъгъа чакъыра, келе тургъан къауумгъа кёз къакъмай къарап тургъанды. Сора ол адамла быланы эслепми къойгъан эдиле да, олсагъатлай бугъунур къайгъы этип, кеслерине ишекли этдиргендиле. Махти алагъа кесин билдиргенди. Болсада ол «къызыл аскерчиле» бугъунур, къачар къайгъы этип башлагъандыла, бири уа автоматындан былагъа атаргъа да кюрешгенди. Дауут улу, къызыл аскерчилени кийимлерин кийген фашистле болгъанларын сезип, пулемётдан атдыргъанды. Алайда уста пулемётчу, къатындагъы нёгерлери да халны толу ангылагъынчы, немец диверсантланы къурутханды. Махти, жигитлиги керек сагъатда сакълыкъ кёргюзтүп, аскерчилени къоркъуусузлукъларын сакълагъаны ючюн, Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланганды.

1942 жылда 2-чи февральда аллай ачы сермешлени биринде Махти 40-гъа жууукъ фашистни пулемёту бла къыргъанды. Чабыууллукъ этген гитлерчилени къауумун, башын кётюреме деген бир фашистни да къоймай, марап, пулемётундан атдыргъанын тохтатмай, алай бла алагъа алгъа барыргъа мадар бермей, талай заманны къымылдатмай тургъан-

ды. Ол ачы сермешде, 1942 жылда 8-чи февральда фашист снайперни огъу жыйырма жылы толмагъан Дауутланы Махтини жашауун юзгенди. Аны ёлген хапары малкъар халкъына бушуу болуп жетген эди. Ол урушда этген жигитлиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюннген эди. Болсада ётгюр пулемётчугъа Алтын Жулдуз майдал берилмей къалгъанды. Аны, ёлгенден сора, Ленинни ордени бла саугъалагъандыла.

Жанын-къанын аямай, Ата журтун сакълауда кёлю бла къуллукъ этип, ахыр солугуна дери жау бла сермеше, Дауутланы Махти анга кертилей къалгъанды. Ол къуллукъ этген бёлюмню командири 1942 жылны 16-чы майында атасы Зулкъарнийге бушуу письмо жазып ийгенди. Анда аланы жашлары жигитча жан бергени ёмюрлюкге аскерчилеге юлгю болуп къаллыгъын эмда Махти ючюн дерт жетдирирге нёгерлери сёз бергенлерин чертип жазгъан эди. Письмону ичине да Махтини ёлюр кюннуден бёлек кюнню алгъа тюшген суратларын да салып жиберген эди. Дауутланы Махтини Прибалтикада къарындаш къабырлада асырагъандыла.

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МАГОМЕТ

Залийханланы Къаншауну жашы Магомет Огъары Басханда туугъанды. Анда комсомол биригуге башчылыкъ этгенди. 1936–1937 жыллада ВЛКСМ-ни Эльбрус райкомуну секретары болуп ишлегенди. Аскерге ол къуллукъдан чакъырылгъанды. Танкчы болургъа сую эди да, муратына жетгенди. Ауур къурч машинаны жюрютюрге къадалып юйреннгенди. Аскер, политика хазырлыкъны да отличниги эди.

Жер башында тынчлыкъ жокъ эди. 1939 жылда 1-чи сентябрьде Экинчи дуния уруш башланганды. Ол жыл Совет Союзну бла Финляндияны араларында сауутланган къаугъа къозгъалады. Залийхан улуну ары жибергендиле. Аны бла бир экипажда кёндеденчи жаш Атмырзаланы Магомет болгъанды. Эки Магомет да, жерлешле, акъ финлиле бла батыр уланлача уруш этгендиле. Шуёхланы жигитликлерини юсюнден 1940 жылда «Большевик» журнал хапар айтханды. Сермешледе кёргюзтген жигитликлери ючюн Залийханланы Магомет бла Атмырзаланы Магомет Къызыл Байракъны орденлери бла саугъалангандыла.

Фашист Германия Совет Союзгъа чапханын Залийхан улу Калугада эшитгенди. Ол къуллукъ этген танк полк анда тура эди. Калугадагъы жай лагерьлеге танкчыла 1941 жыл июньну биринчи кюнлеринде келген

эдиле. 3-чю июльда уа Смоленск шахарны къатында полк гитлерчиле бла къанлы къазауатха киргенди. Ол сермешде Залийхан улу жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди, андан чыкыгъандан сора, кесини аскер бёлюмюне къайтады.

1941 жылда сентябрьде фашист командование «Тайфун» деген жашыртын аты бла бардырыллыкъ сермешни планын къабыл этгенди. Ол планнга кере, гитлерчи аскерле, тегерекден къуршалап, Совет Союзну ара шахарын алыргъа керек эдиле. Москва тийресине Ючюнчю рейхни айырмалы аскерлери жыйылгъандыла. Алагъа аскер иште уллу сынаулары болгъан генералла башчылыкъ этгендиле. Хар заманда, 7-чи ноябрьде Къызыл майданда парад боллукъ болурму деп, битеу совет халкъ сагъайып сакълагъанды. Парад а болгъанды. Ол кюн состар таш бла жасалгъан Къызыл майдан бла бизни жерлешибиз Залийханланы Ибрагимни жашы Магометни ауур «КВ» танкы да ётюп, алайдан а тюзюней фронтха кетеди.

Уруш Москваны босагъасына кирген эди. 19-чу энчи гвардияны танк батальонну къауумунда Залийхан улуну экипажы душманны бирненча пулемётун, кёп солдатларын бла офицерлерин жокъ этгенди. Сермеш бошалгъандан сора, экипаж алайдан узакъ болмагъан агъачха тебирегенди. Базада окъла, патронла алыргъа. Ала топ-окъ керекле алып бошаргъа, фашист автоколонна келгенин билдиргендиле. Аны жокъ этерге Залийхан улуну экипажына буюргъандыла. Беш машинаны алгъа ётмеге къоюп, Магометни Т-34 танкы уллу калибрли 139 пулемётдан от ачханды, ызы бла аланы гусеницала бла малтатханды. Автоколонна жокъ этилгенди. Москваны къатында ууатылгъандан сора, Сталинград ючюн кюйсюз сермешле башлангъандыла. Немецлиле не амал бла да Итил сууну сол жагъасына ётерге керек эдиле – алай эди фюрерни буйругъу. Сталинградны къоруулагъанла да алгъан эдиле баш командованиядан буйрукъ – гитлерчилени Итиден ётдюрмезге.

Залийхан улу 115-чи атлы аскер дивизияны 316 полкуну тасхачы бёлюмюне командирлик этгенди. Ётгюр эм оюмлу таулу жаш кесине буюрулгъан аскер борчун ким да ыспас этерча хар заманда айыпсыз толтургъанды.

...Генерал Родин башчылыкъ этген биринчи гвардиячы танк корпус, Дон черекден ётюп, алгъа тебирегенди. Корпусну командири Калачны тийресинде немец аскерни ууатып, Шахарны алыргъа буйрукъ берген эди. Ары биринчи болуп киргенлени къауумунда гвардияны тамата лейтенанты Залийханланы Магометни танк ротасы да болгъанды. Генерал Родин бу чырайлы кавказлыгъа жигитлиги ючюн уллу хурмет этгенди. «Жигитлик ючюн» майдалны анга кеси къолу бла берип, Залийхан улудан Итилни боюнунда хорламыбызны намысына лезгинканы тепсеригин тилегенди, сора таулу жаш бла бирге кеси да тепсегенди.

Уллу Ата журт урушну тарыхы бла шагъырейликлери болгъанла 1943 жыл июльда Прохоровка элни къатында деменгили танк сермеш

болгъанын биледиле. Залийхан улуну экипажы анда эки «тигрни», немецчилени танкла атыучу топ расчётларын да жокъ этгенди.

Москва тийресинде ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшеди. Иги болгъанлай, кесини аскер бёлюмюне къайтады. Ол Днепр, Одер сууладан ётген заманларында, Орш, Смоленск, Минск, Молодченко, Восточная Пруссия, Белосток шахарла ючюн сермешледе жигитлени санында болгъанды. Польшаны «Жетишимлери ючюн жор» ордени бла саугъаланнганды.

Танк аскерлени генерал-лейтенанты Панов къол салгъан саугъалау къагъытда былай айтылады: «Залийхан улуну хайырындан, Черска шахарны тийресинде бизни аскерлени тылында гитлерчи тасхачыны тутхандыла».

Гвардияны капитаны танк батальонну командири Залийханланы Магомет урушну Балтий тенгизни жагъасында бошагъанды. Аны кишилиги эм жигитлиги Къызыл Байракъны, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну I эм II даражалы орденлери эм тогъуз майдал бла белгиленнгендиле.

1944 жылда Къаншауну жашы Магомет Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлгенди. Халкъы кёчгюнчюлюк сынагъаны себепли, ол сыйлы атны анга бермегендиле.

Бу аламат ахшы адам дуниядан 1992 жылда кетгенди.

ЗОКАЛАНЫ КЪОНАКЪБИЙ

Зокаланы Хажимырзаны жашы Къонакъбий Эльбрус районну Лашкута элинден эди. Къызыл аскерге 1939 жылда чакъырылгъанды. Зока улу эм аны жерлешлери Гудуланы Азрет бла Толгъурланы Магомет да Белоруссияда бир аскер бёлюмге тюшгендиле. Кюн сайын юйрениуле, юйрениуле... Экинчи дуния уруш башланып, аны ёртени Совет Союзну чеклерине жууукълаша келген заман эди. Бир кесекден Къонакъбий къуллукъ этген механизацияланган полкку Прибалтикагъа кёчюретиле. Даугавпилсде юйрениуле андан ары бардырыладыла. Кёп да бармай солдатлагъа аскер ишге усталыкъларын фашист аскерле бла сермешледе кёргюзтюрге тюшдю.

Уруш эте, совет аскерле артха кетедиле. Полоцк, Невель, Великие Луки шахарла артда къаладыла. Арыгъандан аякъларын кючден ала, юслерин-башларын букъу басхан солдатла кюнчыгъыш таба атлайдыла. Аланы араларында старшина Зокаланы Къонакъбий да барды.

Москва ючюн сермешле башланадыла. Ара шахаргъа ёшюн ургъан душман аскерле къаты ууатыллыкъдыла. Алай алыкъа ол белгили тую-юлдо. Ары дери уа Зока улун комсоставны кысха болжаллы курсларына жибередиле. 1942 жылны июнь айында ол жангыдан фронтха къайтады. 240-чы танк бригадада танклагъа къажар батареяны комиссары болады.

1942 жылда ноябрьде Кюнбатыш фронтну аскерлери, Ржевни бла Вязьманы тийрелеринде душман аскерлени кършоугъа алыр мурат бла, чабыууллукъну башлайдыла. Немериле Осуг сууну жагъасында къаты бегинген эдиле. Лейтенант Зока улуну батареясы, душманны юч танкын бузуп, беш тобун, алты станковый пулемётун жокъ этип, бизни аскер бёлюмлерибизге суудан ётерге болушханды. Ноябрьни ахыр кюнлеринден биринде немец танкла, жаяу аскерчиле да чабыууллукъ этгендиле. Къонакъбий, жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенди.

Жарасы сау болуп, кесини аскер бёлюмюне къайтханда, комиссарланы институту кетерилип тура эди. Аны себепли анга башха аскер усталыкъгъа юйренирге керек болгъанды. Саратовда биягъы комсоставны курсларында окъуйду. Ары дери танкланы атыучу энди кеси танкчы болады. 1943 жылны ахырында, Жайыкъда жангы техника алып, ол бешинчи гвардиячы механизацияланган корпусха келеди. Днепрни боюнунда кызыу сермешле баргъан кезиу эди. Тамата лейтенант Зока улуну танк ротасы Днепрни онг жагъасында бизникилени плацдармларын кенгертиу, Знаменка темир жол станцияны азатлау сермешлеге къатышханды. Къонакъбийни танкчылары фашист танккладан тёртюсюн, эки бронетранспортёрну жокъ этгендиле эм душманны кёп солдатларын бла офицерлерин кыргъандыла. 1944 жылда 8-чи январьда Москва Кировоградны азатлагъан аскерчилени намысларына салют бергенди. Жерлешибиз Зока улу да аланы санында эди.

Кюнчыгъыш Пруссияда, Ржевде, Вязьмада душман бла бек къаты сермешлеге къатышханды. 1944 жылда июнь айда Осула деген элде ауур жаралы болгъанында да, уруш отундан кетмегенди. Къонакъбий ол сермешде гитлерчиледен онусун ёлтюргенди, аланы эки танкларын кюйдюргенди, юч жерде жашыртын халда от жаудуруп тургъан пулемётчуларын гунч этгенди.

Бираздан корпусну, тёртюнчю гвардиячы танк аскерге кёшуп, Тёртюнчю Украин фронтха жибередиле. Гвардияны капитаны Зокаланы Къонакъбийни башха кёуллукъгъа саладыла – 104-чю гвардиячы артиллерия полкну самоходный установка батареясына командирге.

1945 жылда Зока улу дагъыда бир жигитлик этгенди. 240-чы танк бригаданы 2-чи батареяны командири гвардия капитан Зокаланы Къонакъбий Левиц элде кесини негерлери бла бирге душманны беш танкын кюйдюрюп, кёп адамын да кырып, ол элни кёолгъа этгенди. Алайда ауур жаралы да болады.

Бизни аскерлерибизни алгъа барыуларын жалчытыу сермешлени кезиуюнде этген жигитлиги ючюн Къызыл Байракъны ордени бла сауғаланнганын Къонакъбий госпитальда билген эди.

Зока улу урушда этген жигитликлери ючюн Къызыл Жулдузну, Къызыл Байракъны, Ата журт урушну II-чи даражалы орденлери эм майдаллары бла сауғаланнганды.

Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюп, алмай къалгъанды.

КЪУДАЙЛАНЫ ШАМШЮДИН

Къудайланы Гергъокъну жашы Шамшюдин Кёнденлен элде туугъанды. Ата журт урушха кеси ыразылыгы бла кетгенди. Бу сейирлик иги адамны уруш жоллары халкъгъа эрттеден белгилидиле. Аны жигитлигини юсюнден аскер газетле, ара газетле да кёп кере жазгъандыла.

Тамата сержант, танкланы мараучу 76-миллиметрлик топ расчётну командири Къудайланы Шамшюдин 1943 жылда Курск дугагъа ёшюнюнде «Жигитлик ючюн» майдалы бла келген эди. Ол Сталинградда «Красный Октябрь» заводну тийресинде, Итилге ычхыныр ючюн, къан къазауат этип кюрешген немециле бла уруш этгенди. Фа-

шист танкла, аланы ызларындан а гитлерчи жаяу аскерчиле кюн сайын бир ненча кере чабыууллукъ этгендиле бизни батареяларыбыз орналгъан жерлеге. Хар жол сайын кёп техникаларын жокъ этдирип, адамларын къырдырып, артха кетип тургъандыла. Алай алагъа тынчлыкъ жокъ эди. Фашист командованияны буйругъун толтурургъа керек эдиле, башхача айтханда, Итилни сол жагъасына ётерге. Алларында уа – совет артиллеристле, гитлерчилеге онг бермегенле.

5-чи июльда Курск сермеш башланнганды. Фахмулу аскер башчы Рокоссовскийни айтханы бла бизни аскерле гитлерчилени тургъан жерлерине сермешни планы бла белгиленнген замандан бир сагъат алгъа от ачхандыла. Мингле бла топла, миномётла немецлилени окопларын чачтукъ этгендиле. Алай бла, гитлерчи генералла алгъа барыу бла байламлы ишлерин белгилеген заманларында башлаялмагъандыла.

Ол сермешни юсюнден Къудай улуну эсгериулери. Сермешни кезиуюнде, гитлерчи танкланы келирлерин сакълап тургъанлай, билмей тургъанлай, къайдан чыкыгъан эсе да, бир гитлерчи солдат юслерине гранат атханды. Шамшюдинни кесинден башха алайда бир киши къалмагъанды: бирлери ёлгендиле, бирлери ауур жаралы болгъандыла. Фашист, ауузун кенг ачып, топ расчётну командирине къарап ышаргъанды, энди кёрейим къалай уруш этеригигизни дегенча.

Шамшюдин бир-эки такыйкыагы абызырап сюеледи. Абызырамай а, нёгерлери кёз аллында кырылсала! Сора, терк окыуна эс жыйып, жанында бичагына узалганды. Анымы кёрдю немец солдат, артха суху бурулуп, кеслериникиле таба чабады. Тейри, эшта да, кефлигинден да аязгъан болур эди. Къудай улу, бичагын къолуна алып, фашистни ызындан болады. Ол кыачып, бу кыуууп, иги кесек барадыла. Тёгерекде уа топла, минала чачыладыла, пулемёт, автомат окыла сызгырадыла. Алай Шамшюдин аллында кыачып баргъан немецлиден башха, бир зат да кёрмейди, бир зат да эшитмейди. Нёгерлерин ёлтюрген гитлерчиден дертин алмай, кыалай кыойсун! Ол, фашистни жетип, аркыасына финканы сабына дери сугады. Ол кезиуде моторла гюрюлдеген тауушланы эшитип, артха айланады.

Не этсин?! Кыалай болсун?! Жангыз кесинден башха, расчётдан адам кыалмаганды. Фашист танкла уа, дунияны темир тауушха алдырып, жууукылашып келедиле. Къудай улу, 76-миллиметрлик топну жерлеп, тюзюнлей марап атарча хазыр этеди, топ окыланы, узалып, кеси жетерча жерге салады. Эки жанындан да уруш башланады. Анда-мында танкла кыара тютюн этип кюедиле. Алай ала кёпдюле, бек кёп. «Тигрледен» ючюсю Къудай улу орналгъан жер таба буруладыла. Кёндеденчи жаш танкла бла биринчи кере тубешмей эди, ол ала бла Сталинградда сермешгенин башында айтханбыз. Алай мында уа – кыалын бронялы жангы танкла. Аны себепли аланы жууукыдан урургыа керек эди – онг болгъан кыадарда кыабыргыаларындан неда гусеницаларындан. Иги жууукылашмагыа кыоюп, Шамшюдин алда келген «тигрни» гусеницасын кыыркыдырады, андан чабып чыкыгъан фашист танкчылагыа пулемёт окыла тиедиле. Топ окыну бериучю, жерлеучю, мараучу да жангыз кеси болуп, батыр таулу алайда юч «тигрни» жокъ этеди.

Танкланы атыучу топ расчётну командирин тамата сержантны Къудайланы Шамшюдинни танк аскерлени командованиясы Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтгенди. Днепропетровскда Рокоссовский атлы музейде Къудайланы Шамсудинни сураты сакъланады. Аны кыатында быллай жазыу барды: «Кудаев Шамсудин Гергокович – Герой Советского Союза». Ол керти да аллай атха тийишли болурча жигитлик этгенди. Алай Шамшюдин кёчгюнчю халкыны келечиси болгъаны себепли, анга Алтын Жулдузну орунуна Кызыл Байракны орденин береди.

Къудайланы Шамшюдин урушну заманында Кызыл Байракны ордени бла, «Жигитлик ючюн» майдал бла эки кере саугаланнганды, «Сталинградны кыоруулагыаны ючюн», «Германияны хорлагыаны ючюн» деген майдалланы да алганды, Ата журт урушну II даражалы ордени бла да саугаланнганды. Урушда этген жигитлиги ючюн Кишинёв шахарны сыйлы инсаны деген атха тийишли болганды.

КЪАДЫРЛАНЫ МУХАЖИР

Къадырланы Цициуну жашы Мухажир 1911 жылда Къашхатауда туугъанды. 1931 жылда ол Шимал Кавказ аскер округну 10-чу атлы аскер дивизиясыны 77-чи полкуну курсанты эди. 1932 жылда Мухажир Ейск шахарда аскер-тенгиз лётчиклени хазырлагъан Сталин атлы школга тюшеди окъургъа. Андан лейтенант чын алып чыгъады.

1937 жылда Мухажир лейтенант чыны бла Закавказье аскер округну 95-чи истребитель авиабригадасыны 121-чи истребитель эскадрильясына келеди. 60-чы авиабригаданы 36-чы истребитель полкунда звенону командири болады. Андан сора Мухажир Бакуда къуллукъ этип турады.

1939 жылда ол 60 лётчик-истребительлени къауумунда Халхин-Голда къаты урушлада кесин жигит оюмлу командирча танытханды.

Финляндия бла урушда совет аскерчиле Маннергеймни ызы деген ключю къорууланыу ызы юзгенди. Бизни жаяу аскерчилерибизге авиация уллу болушлукъ этгенди. Къадыр улу звеносу бла акъ финлиленни къорууланыу ызларын бомбала бла уругъа къатышхандыла. Къызыл Жулдузну ордени Мухажирге фин урушда берилген эди.

1941 жылда сентябрьде капитан Къадырланы Мухажир жангы къуралгъан 483-чю истребитель авиаполкда эскадрильягъа командирге салыннганды. 1942 жылда августда полк авиацияны генерал-майору Нанейшвили башчылыкъ этген 238-чи штурмовой авиадивизияны къауумунда бизни Дон сууну жагъаларында уруш этген жаяу аскерчилерибизни хаудан къоруулагъанды. Капитан Къадырланы Мухажир Донну жагъаларында, Батайскда да уллу кишиликти этгенди душманны ууатыуда. Бизни лётчиклерибиз, ол санда Къадыр улу 1942 жылда 28-чи июльда душманны 13 танкын жокъ этгенди. Армавир тийресинде уа фашистлени 118 танкын бла 460 автомашинасын кюйдюргенди.

1944 жылдан сора Къадыр улуну юсюнден, таулуланы кёчюргенлери бла байламлы, тюрлю-тюрлю хапарла чыкыгъандыла. Таулуланы кёчюргенлери бла байламлы хапарла да. Самолёту бла ары жанына учуп а кетген болурму деп, анга ишеклик да бар эдиле. Алай ала бош, адамла кеслери къурашдыргъан хапарла эдиле. Бизге белгили болгъаныча, халкъыбызны зор бла туугъан жеринден къыстагъанлары ючюн, таулу жашла, дерт тутмай, фашист аскерле бла Хорламны кюнюне дери, жанкъан аямай, уруш этгенди. Алайды да, Мухажир туугъан журтуна кертичилигин тас этерик туюл эди.

Болсада аны къадарында бир белгисиз затла уа бардыла. Кёчгюнчю миллетледен болгъан лётчиклени учаргъа эркинликлерин сыйыргъан эдиле. Къадыр улуна жетдими ол огъурсуз буйрукъ, огъесе ары

дери жашамагъанмыды? Аны тюзюн билирге кыйынды. Къоруулау министерствону архивини документлеринден биринде айтылганына кёре, Къадырланы Мухажир 1944 жылда госпитальда ёлгенди. Башха билдириуде жазылганына кёре уа, ол 1943 жылда Воронеж областьны Воробьёвка элинде къарындаш къабырлада асыралганды.

Къадыр улуну, урушда кёргюзтген кишилигине, билимине, фахму-суна, оюмлулугъуна уллу багъа бичип, Совет Союзну Жигити деген атха тийишли кёргендиле. Алгъан а этмегенди.

КЮЧМЕЗЛАНЫ АБДУЛЛА

Кючмезланы Юсюпню жашы Абдулла 1920 жылда Акъ-Сууда туугъанды. Бир ауукъ заманны туугъан элинде устаз болуп ишлегенди. Къызыл аскерге 1941 жылда чакъырылганды. 1942 жылда сентябрьде 318-чи жаяу аскер дивизияны къауумунда Новороссийск шахарны къоруулагъанды. Дивизия сау жылны ичинде артха бир атлам этмегенди. Ол жол Абдулла Ата журт урушну ордени бла саугъаланнганды.

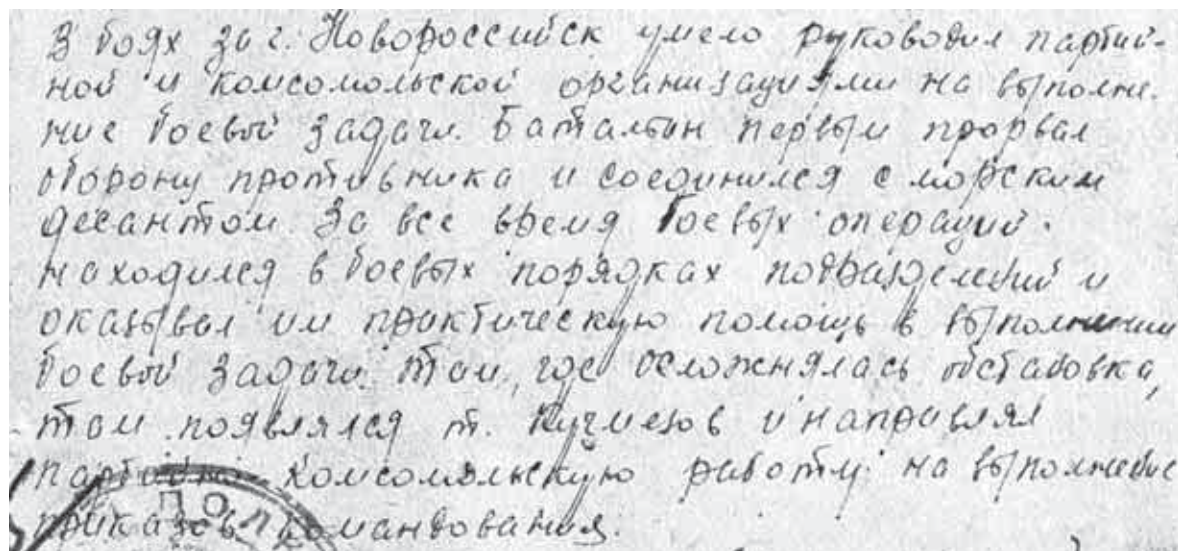

1943 жылда 1 ноябрьде Баш Командованияны буйругъу бла, Къырымгъа десант дивизия тюшюрюледі. Аны командири полковник, артда генерал-майор, Василий Фёдорович Гладков эди. Десантчыла, Эльтиген деген элде къоруулануу ыз къурап, 36 кюнню бла 36 кечени ичинде къанлы душман бла чынтты жигитлеча сермешгендиле. Уруш бошалгъандан сора, дивизияны командири Совет Союзну Жигити генерал Гладков «Десант на Эльтиген» деген ат бла китап жазгъанды. Чыгъарманы баш жигитлеринден бири ротаны командири политика жаны бла экинчиси лейтенант Кючмезланы Абдуллады.

Десантчылагъа кёкден фашист самолётла бомбаланы аяусуз жаудургъанларын, топладан бла миномётладан атханларын арталлыда тохтатмай тургъандыла, танкланы жибергендиле. Къысхасы, Эльтиген плацдарм жаханым отуна айланнган эди. Алай совет аскерчиле бир къарыш окъуна артха турмагъандыла. Анда баргъан сермешлени юсюнден 18-чи аскерни политотделини таматасы, артда Совет къыралны башчысы Л. И. Брежнев да «Малая земля» деген китабын жазгъан эди. Эльтиген плацдармгъа уа солдатла кеслери «Огненная земля» деп атагъан эдиле.

Ма ол «Огненная земля» деген китапда, Гладков жазгъаннга кёре, ротаны командири Колбасов ауур жаралы болгъандан сора, ротагъа башчылыкъ этиуню Кючмез улу кеси боюнуна алгъанды.

Къорууланууну бек кыйын жери школ тийреси болгъанды. Василий Гладковну китабында быллай тизгинле бардыла: «Керчь богъаздан

ётюп, Эльтигенни тийресинде тохтагъанларында, Кючмез улуну ротасы бир кюнню ичинде душманны 12 атакасын артха ыхтыргъанды. Жаяу аскерчилери болалмагъандан сора, немецлиле танкла бла самоходкала жибергендиле, ызларындан а – автоматчыла. Ол сермешде лейтенант 11 гитлерчини ёлтюргенди. Кёп къоранч тюшгенине да къарамай, фашистле мыллыкларын алгъа атхандыла. Кючмез улуну башчылыгъы бла беш совет солдат къоруулагъан 14 гитче жерчикге гитлерчилени эки ротасы жангыдан атакагъа кётюрюлгенди танкланы эм самоходкаланы болушлукълары бла. Башха сермешде аны къаууму 180 фашистни къыргъанды.

1944 жылда 10-чу майда «Огненная земля» китапны жигити лейтенант Кючмезлы Абдулла Севастополь ючюн сермешде жан бергенди. Бир ыйыкъ озуп, аны Ленинни ордени бла саугъалауну юсюнден «Правда» газетде СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы басмаланганды.

Ол сермешде этген жигитлиги ючюн Кючмезланы Абдулла Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъанды.

КЮЧЮКЛАНЫ МАГОМЕТ

Кючюкланы Шабазны жашы Магомет театр искусствада да, уруш отунда да кесин иги жаны бла кёргюзтген таулу эди. Аны юйюнде битеу юйюрю багъалагъан бир саугъа барды – Совет Союзну маршалы Батицкийни кители. Маршал аны кесини адъютанты Кючюкланы Магометге саугъагъа бергенди.

1919 жыл октябрь айны 12-де Огъары Малкъарны Зылгы элинде туугъанды. 1935 жыл Мо-

сква шахарда А.В. Луначарский атлы кырал театр институтха окъур-гъа киргенди. Аны да 1940 жыл жетишимли бошап, туугъан журтуна кыйтып, Нальчик шахарда Малкъар драма театрда ишлеп башлагъанды.

Ол Прибалтикада кыуллукъ этген кезиуде Уллу Ата журт урш башланганды. Кючюк улу урушну биринчи кюнюнде окъуна урушха киргенди. Биринчи Шимал-Кюнбатыш фронтда уруш этгенди. Прибалтиканы Шяуляй шахарын, башха жерлерин да фашистледен кыоруулагъанды. Ызы бла 202-чи мараучу полкну кыурамында Старая Русса шахарны кыатында жау бла хатерсиз сермешгенди. Жауну аскерин шахаргъа жууукъ иймез ючюн баргъан урушда Кючюкланы Магомет ётгюрлюгюн кёргозтгенди. Ма аны ючюн лейтенант Кючюк улу Ата журт урушну I-чи даражалы ордени бла саугъаланганды.

Урушну кыйын жолларында тюбегенди Магомет жашау нёгерине Вера Яковлевна Морозовагъа. Связист кыыз таулу аскерчини биргесине урушну аллындан ахырына дери – фронтчу тенги, кыартлыгъына да жан нёгери болгъанлай жашагъанды.

Фронтлада совет аскерчиледен кыоранч уллу болса, сау кыалгъанладан жангы кыауумла кыуралып, урушха кыошулгъандыла. Аны себепли Кючюк улу кыуллукъ этген кыауумну да ол чурум бла 254-чю мараучу дивизиягъа кыошхандыла. Берилген аскер жумушну тийишли толтургъаны ючюн, аны чынын да кётюредиле. Алай бла 1941 жылны аягъында Кючюк улу Магометни дивизияны командирини болушчусу, ызы бла дивизияны таматасы П.Ф. Батицкийни жууаплы адъютант этип саладыла. Аны аскер билимин тюз хайырландыра билген эмда кесини борчун толтургъан, офицер сыйны бийик тутхан шартларын махтап, аскер таматалагъа да жазып билдиргендиле. Ол затлагъа архивде документле шагъатлыкъ этедиле.

1943 жыл тамата лейтенант Кючюкланы Магомет башчылыкъ этген рота Украина ючюн талай кюнню тохтаусуз баргъан кыаты урушда жау бла кючлю сермешгенди.

Билимли офицер, аскерчилени биргелерине уруш этгенден сора да, бёлюмде аскер совет политика ишни да керегича бардыргъанды. 1943 жыл ноябрь-декабрь айланы ичинде Магомет кыуллукъ этген корпус Черкасы шахарны кыатында жау орналгъан жерни алып ючюн, Днепр сууда эмда сууну шахар жаны жагъасында кючлю кыазауат этгенди. Башында сагъынылгъаныча, ол урушда совет аскерчилерибизден кыоранч кёп болгъанды, аны амалтын аскер кыауумла бир бирине кыошулуп, жангы батальонла кыуралгъандыла, ала да 2-чи Украин фронтха кыошулуп, жанларын-кыанларын аямай, уруш этгендиле. Алайда бир айдан аслам заманны ичинде баргъанды ачы уруш. Магомет башчылыкъ этген батальон жаугъа чабыууллукъгъа кирген кезиуледе кыйын да, кыоркыуулу да жумушну командир боюнуна алып тургъанды. Аскерчиледен кыоранч болмазча кюрешип, ол жумушланы да толугъа этип, чабыууллукъда ал сатырда баргъанды. 1943 жылны декабрь айы-

ны 14-де совет аскерчиле Черкаскы шахарны жаудан азатлайдыла. Аны ючюн Кючюкланы Магомет Ата журт урушну II-чи даражалы ордени бла саугъаланнганды. Батыр таулуну ол кюнледе этген жигитликлери архив документледе талай кере ачыкъланадыла.

2-чи Украин фронтну къурамында, П.Ф.Батицкий башчылыкъ этген 73-чю мараучу корпус 1944-чю жыл март айны 26-да фашистлени СССР-ни чегинден кыстап чыгъаргъанды. Аны бла да къалмай, Прут сууда Скуляны атлы шахарны къатында къаты сермешгенди. Ол сермешде Кючюк улу кёргюзтген жигитлиги ючюн Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнган эди.

1944 жыл июнь айдан август айны ахырына дери Магомет фашистлени аскерлерине къажау сюелген Белоруссияны аскер бёлюмюню къурамында Барановичи, Брест шахарлада, Кюнчыгъыш Бугда уруш этгенди. Аны ызы бла Польшада фашист аскерлени тургъан жерлерин къурутур ючюн баргъан сермешилеге да тири къатышханды. Алай бла Кючюк улу Берлинге дери баргъанды.

Кючюкланы Магомет Уллу Ата журт урушда гитлерчи фашистле бла кёргюзтген жигитлиги ючюн Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха 1944 жыл кёргюзтюлген эди. Алай ол кёчгюнчю миллетни адамы болгъаны себепли, анга ол майдал берилмей къалады. Аны орунуна Кючюк улуну Къызыл Байракъны ордени бла саугъалагъандыла.

Кючюкланы Шабазны жашы Магомет Къызыл Жулдузну, Къызыл Байракъны, Ата журт урушну I-чи, II-чи даражалы орденле бла «Киевни къоруулагъаны ючюн», «Кёнигсбергни алгъаны ючюн», «Берлинни алгъаны ючюн», «1941– 1945 жыллада Уллу Ата журт урушда Германияны хорлагъаны ючюн» майдалла бла саугъаланнганды, Баш командующийден 18 кере Бюсюреу къагъыт алгъанды. Ол, къазауатда юч кере жаралы да, контузия да болгъанды. Магометни 1948 жылда аскер къуллукъдан башына бош этедиле.

1948 жылдан башлап 1956 жылгъа дери Магомет Къыргъызыны Фрунзе областына барып, халкъы бла бирге кюйсюзлюкню сынагъанды. 1957 жылда кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Магомет Малкъар драма театрыны белгили артистлеринден бири болгъанды.

Къарачай-малкъар халкъны батыр уланын Кючюкланы Шабазны жашы Магометни сыйын, махтауун кимден да бек тау халкъы иги биледи. Кеси да ахыр кюнюне дери миллетине къуллукъ этгенди, халкъыны аллында бийик даражагъа тийишли болгъанды. РСФСР-ни халкъ артисти Кючюкланы Магометни аты къарачай-малкъар халкъны тёлюлерини жүреклеринде ёмюрлюкге сакъланырыкъды.

МАКЫТЛАНЫ МАГОМЕТ

Макытланы Исхакъны жашы Магомёт 1920 жылда Кёндеден тууганды. Къызыл Аскерге 1941 жылда чакъырылганды. Карелия фронтда урушха къатышханды. 1942 жылда атасыны ёлгенини юсюнден эшитгенден сора, Магомёт немецилени жан аурутмай къырыргъа сёз берди, сёзюне да ие болду. Кёндеденчи жаш 1943 жылны февраль айында сермешлени биринде ауур жаралы болуп ёледи. Магомётни ёлгенини юсюнден къагъыт кеч келеди – таулуланы Орта Азиягъа кёчюрюрюню аллында. Аны себепли Магомётни ёлгени 60-чы жыллада белгили болганды.

Ол кюнледе аскер газет Макыт улуны юсюнден былай жазганды: «Макитов лежал за ручным пулеметом и метко разил фашистов. Увидев, что группа фашистов ушла в мертвую зону, он, встав во весь рост, продолжал расстреливать фашистов. Атака была отбита, он уничтожил 25 вражеских солдат, был представлен к званию Героя, но не получил».

Магомёт Карелияны Сосновый бор элинде асыралганды. Сосновый бор эли маданият Юйюнде Ата журт уруш бла байламлы кёп къагъыт жыйылып сакъланады. Магомётни сураты да Лоухский районну азатлаугъа къатышхан аскерчилени суратлары бла къабыргъада тагъылыпды.

1995 жылда Карелияны законла чыгъаргъан жыйылыуу Макытланы Магомётни ол заманда тийишли болгъан саугъасы берилрге керекди деп, В.В. Путинге тилек къагъыт жибергенди. Магомёт улуна уа маршал Жуковну ордени берилгенди.

НАСТАЛАНЫ ХАЖИ – БЕКИР

Насталаны Хажи-Омарны жашы Хажи-Бекир 1914 жылда Къашхатауда тууганды. Аскерге 1939 жылда чакъырылганды. Совет-фин урушха къатышханды. Насыпха, ол уруш, узакъгъа созулмай, эки къыралны араларында мамыр келишим этиу бла бошалды. Жерлешибиз андан Къызыл Жулдузну ордени бла къайтды.

Ол окъуулу, терен политика ангылауу болгъан жаш эди, къазауатны уллусу энди боллугъун билгенди. Отпуску бошалгъынчы, артха аскер бёлюмюне чакъыргъанларында уа, ишеклик къалмады фашист Германия бла кючлени сынап

кёрюрге тюшеригине. Уллу Ата журт урушха Кюнбатыш Украинада тюбегенди. Таулу жашны кесин кыйын, кюркьюулу жерлеге атхан бир кыйлыгы болганды. Гвардияны майору, жаяу аскер батальонну комиссары Насталаны Хажибекир ол кыйлыгын ёлюп кетгинчи кыймаганды.

1941 жылда Наста улу немецлиле бла Кюнбатыш Украинада уруш этгенди, Киевни кюруулау сермешлеге катышханды. 1942 жылда 9-чу аскерни кыауумунда Шимал Кавказ фронтуна келгенди. Кыабарты-Малкярда да болганды, гитлерчилени Курп дуппурларындан да артха сюргенди. Ол кюнледе аны юй бийчеси Бадинаханнга жиберген письмосунда офицер былай жаза эди: «Биз шёндю Курп дуппурларындабыз. Бизни элге бек жууукдабыз, алай юйге кыйтыр онгум жокъду. Сабийлеге сакъ бол. Гитлерчи солдатладан бир кыауумун жесирге алганбыз. Аладан бирине: «Кыашхатауда болганмысыз?» – деп сорганма да, ол а: «Хау», – дегенди. Аны ёлтюрюрге керохуму чыгардым. Немец, аллымда тобукъланып, бир затла айтды. «Киндер» деген сёзден ангыладым сабийлерим бардыла дегенин. Кесим да кёз аллыма келтирдим Зояны бла Борисни. Керохуму кыабына салганымы кёрюп, гитлерчи солдатны бети жарыды. Ичимден кеси кесиме: «Жолдаш комиссар, сен ким болганынгы унутханча кёрюнесе, жесирни ёлтюрген – мурдарлыкъды», – дедим...»

Насталаны Хажи-Омарны төрт жашы уруш этгендиле фашист аскерле бла. Хажи-Исмайыл 1942 жылда партизан отрядда ёлгенди. Магомет холам-бызынгы партизан отрядны кыауумунда фашистле бла Бабугентге ётген кёпюрню катында, Огъары Жемталаны тийресинде да сермешгенди. Хажимет, Ташкентде аскер училищени бошاپ, офицер чын алган эди. Урушдан сора КГБ-да ишлегенди.

Кыарындашланы таматалары Хажи-Бекир эди. Комиссарланы институту кетерилгени бла байламлы, аны аскер кыуллугъу тюрленнген эди. 1943 жылда Примор аскерни кыауумунда майор Наста улу Хажи-Бекир душман бла Керчь богъазда кыазауат этгенди. 255-чи тенгизчи жаяу аскер бригаданы 327-чи энчи тенгизчи жаяу аскер батальонунда бир жерлиси Теммоланы Юсюпге жолукъганды. Офицерле тюбешгенлерине кыууаннгандыла, уруш жолларыны юсюнден бир бирлерине хапар айтхандыла.

1944 жылда, белгилисича, кёчгюнчю халкъладан болган офицерлени кёбюсюн тылгъа жибергендиле неда аскерден эркин этгендиле. Наста улу ол кюнледе, юйюрюн излей, Кыыргъыз ССР-ни Джалал-Абад областыны Ленин районуна келгенди. Анда гвардияны тамата лейтенанты Черкесланы Сарыбийге тюбегенди. Ол да «аскерден кыысталган» офицерледен бири эди.

Бир ненча кюнден Хажи-Бекир Ворошиловха письмо жазганды, жангыдан фронтха жиберирлерин тилеп. Сарыбийге да кюрешгенди, жаз Москвагъа, экибиз да уруш бардыргъан аскерге кыйтайыкъ деп. Ол унамаганды. «Мени аскерден сен мында керек туюлсе деп кыыста-

гъандыла бедишлик бла, энди мен, къайтып, ары барлыкъ туююлме», – деп къойгъанды. «Барма, сени, офицер намысынгы кёрмей, сындырып, хыликъя этип, санга ышанмай кетергендиле аскерден, энтта ары къайтып, хурмет табарыкъ туююлсе», – деп кюрешгенди Черкес улу, алай тыялмагъанды Хажи-Бекирни.

Ким билсин, ажалымы элтген болур эди аны жангыдан къазауатха? Уруш бошалыргъа кёп къалмай жыкыгъанды ёхтем таулуну душман огъу. Фашист снайперни огъундан ёлгенди деген хапар да чыкыгъан эди.

Аны Уллу Хорламгъа салгъан къыйыны Александр Невскийни, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну I-чи эм II-чи даражалы орденлери бла белгиленгенди.

1941–1945 жыллада Латвияны жеринде ёлген солдатланы къабырларын излеу эм алада жатханла кимле болгъанларын тохташдырыу бла кюрешген бригада ишлейди. 2005 жылда декабрьде андан Нальчикге быллай къагъыт келгенди: «Насталаны Хажи-Омарны жашы Хажи-Бекирни (малкъарлыны) жууукъларын излейбиз. 1914 жылда Къашхатауда туугъанды, Холам-Бызынгы районда, Нальчик шахарда жашагъанды. 1945 жылда январьда ёлгенди...»

2006 жылда Ропажы деген посёлкада Латвия ючюн сермешледе ёлген 71 къызыл аскерчини суюклерин жыйып, башха жерде асырагъандыла. Аладан 55-сини атлары белгили болгъандыла, ол санда Насталаны Хажи-Бекирни да. Урушда ёлген жигитлени бир жерде асырагъан кюн анда гвардияны майору Насталаны Хажи-Бекирни туудугъу Насталаны Сергей да болгъанды. Къарт атасыны Ата журт урушну II-чи даражалы орденин анга бергендиле.

Урушда этген жигитлиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлгенди, алай анга ол берилмегенди.

ОСМАНЛАНЫ ДАДАШ

Османланы Жюнюсю жашы Дадаш 1914 жылда Огъары Малкъарда Мухолда туугъанды. Дадашны атасы ол туугъунчу ёлген эди. Жаш бираз ёсгенден сора, анасына жангы юйюр къуараргъа тюшгенде, Дадашны къарт атасы Токмакъ анга: «Сабий тукъумда ёссе, иги боллукъ эди», – деп тилегенди. Алай бла, жашчыкъ, сегиз жылы толгъунчу, къарт атасыны къолунда ёсгенди. Жыл саны иги да уллайгъан Токмакъ, къаты ауругъан кезиуюнде жашларын, къызларын да чакъырып: «Хунери болгъан, къолундан кёп зат келлик сабийди, не да болсун, муну окъутмай къоймагъыз», – деп, осуят этген

эди. Дадашны атасыны къарындашлары бла эгечлери, сабийни асыры ариу кёргенден, хар бири да аны кесинде тутаргъа хазыр эдиле, аны окъутургъа кьолларындан келгенни аямагъандыла. Элде школну бошагъандан сора, жашны Нальчикде окъуу шахарчыкъда билим алыргъа салгъандыла.

Осман улу аны айырмалы бошагъанды. Ызы бла Дадаш типографияда наборщик болуп, андан сора уа республика радиокомитетде малкъар тилде бериулени хазырлап тургъанды, аланы биринчи редактору да ол кеси эди. Анда ишлеген кезиуюнде аны Ростовха окъургъа жибередиле. Окъууну бошап къайтхандан сора уа, Дадаш «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни редакциясында ишлегенди. 1935 жылда Осман улуну аскерде кьуллукъ этерге жибергендиле. Ол замандан башлап, ёлюп кетгинчиге дери Дадаш аскер кийимлерин алышмагъанды.

...Училищеде окъууун бошагъандан сора, 1938 жылда, жаш, юйдегисин да алып, Нальчикге келеди, бир ненча айны шахарда кьуллукъ этип, Александровкада фатарда жашап тургъанды. Андан сора уа аны Украинада кьуллукъ этерге жибередиле.

1939 жылда Дадашны Москвагъа аскер билимин ёсдюрюрге жибередиле. Уруш башланырдан бир ай алгъа окъууну бошап, артха къайтады. Жаш лейтенантны полкнуну связыны офицерини кьуллугъуна саладыла.

Тири, ётгюр таулу жаш, кесине буюрулгъан борчнуну тамамлар ючюн, арымай-талмай, кьуллукъ этип башлайды. Кёп да бармай Уллу Ата журт уруш башланады. Связыны офицерине жангы сынауладан ётерге тюшеди: полкнуну бла бийик командованияны араларында байламлыкъны тынгылы этер ючюн, ол битеу билимин, кючюн да хайырланады, аскер бёлюмлени жетишимлерине тийишли юлюш кьошады. Къызыу сермешле бара тургъанлай, атылгъан окъла бла топла асыры къалын тюшгенден баш кётюрюр онг болмагъан заманда да, Осман улу, бёлюмлени араларында бузулгъан телефон байламлыкъланы жангыдан тохташдырыр ючюн, жигитликни юлгюлерин кёп кере кёргюзтгенди. Урушну биринчи айларында окъуна жигит аскерчилеге берилиучю Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды.

...1944 жылны жаз башы. Совет аскерле, фашистлени кьууа, Кюнбатыш Украинагъа жетген эдиле. 19-чу мартда гвардияны майору кеси кьуллукъ этген корпусну командирини билдириуюн уллу танк бёлюмню башчысына билдирирге керек эди. Ол жумуш бла ары андан алгъа да адамла юч кере баргъан эдиле, алай буйрукъну тамамлаялмагъан эдиле, артха къайтмай кьалгъандыла. Ол себепден а Дадаш ары кеси атланнган эди. Бек кыйын эди душман орналып тургъан жер бла ары ётген, болса да Осман улу, жууаплы борчун тамамлап, артха къайтады. Ол кезиуде уа кесини атлы аскер корпусу тургъан жерден тыл жанында фашистле траншейле къаза тургъанларын кёреди, командирине аны юсюнден хапар айтады. Душман жанына тасхачыла жиберирге керек эди. Алай заман

аз болгъаны себепли, адамланы хазырлата турмай, Дадаш ол жумушха да кеси атланады. Акъ атына да минип, немецлиле бугъуп тургъан окоп-ланы аллы бла ары-бери чабады. Ол заманда гитлерчиле къолларында болгъан сауутдан атадыла. Бизникиле уа аланы топлары, пулемётлары болгъан жерлени белгили этедиле.

Ары дери да юлгюлю къуллукъ этгени ючюн, бу жол кёргюзтген жигитлиги ючюн да командование Осман улуну аскер чынын кётюрюрге Совет Союзну Жигити деген сыйлы ат атаргъа да оноу этген эди. Болсада, миллетибизни ол заманда къара чёпге тюшюп тургъаны чырмау болуп, саугъасын, чынын да алмай къалады.

Уруш асыры къызыудан, анга къатышхан аскерле кеслерини къоншу бёлюмлери къалайда сермешгенлерин толу билмей эдиле, Дадашны дивизиону алай тереннге киргенин а – бютюнда. Алгъа уруп кетип, къазау-ат эте тургъан жашларыбыздан хапарлары болмай, совет аскерчиле «Катюшаладан» от ачадыла... Алайда душман бла бирге кесибизникилени да гунч этедиле. Аланы араларында жигит малкъарлы Османланы Дадаш Ата журт ючюн сермешледе 1945 жылда 23-чю апрельде жоюлгъан эди.

Дивизияны командирини политика иш жаны бла экинчиси Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болгъаныны юсюнден кёп жылланы ичинде айтылгъанлай турады.

Бёлек жыл мындан алгъа Османланы Дадаш Александр Невскийни ордени бла саугъаланнганын халкъгъа белгили этип, аны Дадашны къызына бергендиле.

ТЕММОЛАНЫ ЮСЮП

Теммоланы Аттайны жашы Юсюп 1915 жылда Огъары Басханда туугъанды. Жаш заманындан окъуна Юсюп гиртчилиги, батырлыгъы бла айырмалы болгъанды. 1936 жылда ВЛКСМ-ни онунчу съездини намысына комсомолну Эльбрус райкому Минги таугъа чыгъыуну къурагъан эди. Теммо улу жолдашлары бла бирге аны кюнбатыш тёппесине кётюрюлгенди.

Къызыл аскерге 1941 жылда чакъырылгъанды. Экинчи дуня урушну ёртени уа кенгден-кенг жайыла бара эди. 56-чы армияны 189-чу жаяу аскер полкунда ротаны командири, бир ауукъдан а батальонну парторгу Теммоланы Юсюп душман бла биринчи сермешледе окъуна кесин батыр, солдатлагъа командирлик этерге хунери болгъан офицерча кёргюзтгенди.

Совет аскерле, хар шахар, хар эл ючюн немецлиле бла кюйсюз сермешле бардыра, артха кете эдиле. Жетишмей эди кюч аланы тыяргъа.

Юсюп кьуллукь этген полк, душманнга уллу кьоранчла тюшюре, кьыралыбызны кьыбыла жанына барады. Аскер биригиулени араларында байламлыкь жокьду. Гитлерчи диверсантла алгдадан окьуна связьны бузгъандыла. Ол иш бизни аскерлерибизге кёп палах келтиргенини юсюнден маршал Жуковну эсгериулеринде да айтылады.

189-чу полк арьбергарадда (артха кете баргъан аскер бёлюмлени артында) эди. Полкдан кёп адам кьорагъанды, аны жарымы чакьлысы кьалгъанды. Фашистле уа Доннга жууукьлашхандыла. Немецлилени Дон сууундан ётдюрмезге эди буйрукь. Батальонла Злодейская станциягъа жетер-жетмез, тогъуз фашист самолёт станцияны бомбала бла аяусуз урады. Вокзалгъа от тюшеди, эки эшелон жанады. Аланы биринде топ-окь керекле, экинчисинде атла болгъандыла. Вагонлада топла, окьла атылып башлагъандыла. Атла болгъан эшелонну эшиклерин ачып, аланы мычымай тышына чыгъарыргъа керек эди.

Ма ол кыйын, кьоркьуулу кезиуде полкну аллында баргъан батальонуну политругу Теммоланы Юсюп анга башчылыкь этиуню кеси боюнун алады. Кесини кишилиги, жигитлиги бла Юсюп, солдатланы бирге жыйышдырып, ол атла тургъан эшалонну артха кетериу бла байламлы амалланы жалчытады.

1942 жылда сентябрьде бизни аскерлени тылына немец тасхачыла ётгени белгили болгъанды. Аз да заманны оздурмай, аланы жокь этерге керек эди. Ол тынч борч туююл эди. Нек дегенде тасхагъа сынаулу, сермешледе чыныкьгъан, аскер ишни уста билген солдатланы бла офицерлени жибередиле. Немецлиле уа, фронтчуланы айтханларына кёре, уруш эте биле эдиле. Фашист тасхачылананы жокь этерге жиберилген ротагъа башчылыкьны политрук тамата лейтенант Теммо улу этеди. Ол кесини солдатлары бла бир бёлек кюнню гитлерчилени ызларындан айланганды. Тап тюшген жерде, кьуршоугъа алып, душман диверсантланы бирин да кьалдырмай кьыргъанды. Ротагъа уста башчылыкь этгени, энчи кишилиги ючюн да политрук Теммоланы Юсюп Совет Союзну Жигитине кёргюзтюлгенди.

1943 жылда Юсюп 327-чи энчи артиллерия дивизионну кьауумунда Къырымны душмандан эркин этиу сермешде этген жигитлиги кёплеге белгили болгъанды.

Юсюп аскерден капитан чыны бла кьайтхан эди. Совет Союзну Жигитине эки кере кёргюзтюлгенди. Биринчи кере гитлерчи десантны жокь этгени ючюн, экинчи кере душман солдатла бла бирге генералны жесирге алгъаны ючюн. Аны юсюнден 1975 жылда отставкадагъы полковник Леонид Панченко былай жазгъанды: «Мен уруш жыллада тюбеген эм жигитледен, бек уллу кишиликлери болгъан адамладан бири Теммоланы Юсюп эди...»

УЯНАЛАНЫ РАМАЗАН

Уяналары Магометни жашы Рамазан 1919 жыл Шаурдат элде тууганды. Эл школну тауусхандан сора, ол Нальчик шахарда устазла хазырлагъан институтха окъургъа киргенди. Аны бошап къолуна къагъытын алыргъа Уллу Ата журт уруш башланып, Рамазан кесини ыразылыгъы бла фронтха кетгенди. Харьков-Бухарестский дивизияны 375-чи ротасында 431-чи бёлюмюнде къуллукъ этгенди. Душманнга къажау таза эрча къазауат этгенди.

Уяна улу Рамазан Украинада, Кюнбатыш фронтлада болгъанды. Чехословакияны жерин гитлерчиледен азатлау ючюн баргъан къаты урушлада да ол кесин батырча кёргюзтгенди. Аны дивизияда эм уста тасхачыланы бирине санагъандыла. Рамазан берилген аскер жумушланы айыпсыз толтуруп, ызына сау-эсен къайтып тургъанды. Ол аскер къуллукъгъа тамам жүреги бла берилип, жууаплы жумушланы тийишли этип тургъаны ючюн, талай кере майдалла бла саугъаланнганды.

Рамазан аскерчилени арасындан эм тири, ётгюр жашланы сайлап, аладан къауум къурап, кече бла алай аскер жумушланы бирине жолгъа чыкъгъанды. Барлыкъ жерлерине жууукълашханларында, фашистле быланы эслеп къоядыла. Къоркъуу тюшгенин ангылагъанлай, къызыл аскерчиле жаугъа от ачадыла. Ол сермешде Рамазан жаралы болады. Совет тасхачыланы бир къаууму жауну огъундан алайда жан береди, ауур жаралы болуп жанлары сау къалгъан аскерчилени да фашистле жесирге аладыла. Рамазан да, жаралы болгъаны амалтын, къарыусуз болуп, эс ташлайды. Алай бла жауну къолуна тюшеди. Экинчи кечесинде, эс жыйгъанындан сора, батыр жаш жесирликден къачаргъа оюм этеди да, кечени ауурлугъу кетгенден сора, тутмакъдан къачады. Алай бла, аманны кебинден, излеп, кесибизникилеге къошулады.

1945 жыл январь айны 19-чу –20-чы кюнлеринде Батарова-Кеси деген элчикни къатында гитлерчи фашистле орналып болгъандыла. Аны юсюнден толу хапар билирге Юров И.П. башчылыкъ этген тасхачы къауумгъа башындан буйрукъ келгенди. Ол къыйын, жууаплы жумушну командир биягъы Уяна улугъа айтханды. Рамазан тасха жумуш бла барыргъа хазыр болгъанын билдиргенди. Алай бла биргесине тасхачы аскерчи жашланы къурап, ала кече бла жолгъа чыкъгъандыла. Уяна улу аскерчилени алларында баргъанды. Аланы да этер жумушларын кесгин ангылатханды. Сора ала жауну тургъан жерине жууукъ келип, жерге бауурланып, фашистлени къалауурларын кёп заманны марап тургъандыла да, ахырында тауушсуз алайгъа киргендиле. Тёгерекге сакъ болуп къарай, башха къалауур эслегинчи бир фашистни да байлап, тауушсуз урлап чыгъаргъандыла. Дагъыда алайда аны гитлерчилени юслеринден

В ночь на 2 мая 1945 года в группе разведчиков под командованием старшины Нелепы тов. Уянаев действовал на пулемётную точку противника в районе села Новых Вес (Чехословакия) с целью захвата контрольного пленного. Под покровом ночной темноты тов. Уянаев смело и бесстрашно зашёл с фланга на врага и внезапно начал на пулемётчиков, обстреливал их из автомата и вступил с ними в рукопашный бой. В бою лично он уничтожил одного немца и одного взял в плен. Тов. Уянаев и ранее при выполнении разведопераций всегда бесстрашно сражался с врагом и делал боевые подвиги.

керекли тасханы алып, Рамазан аскерчи тенглери бла сау-эсен ызына келгенди. Лейтенант Уяна улу ол эки кюнню ичинде этген жигитлиги ючюн Къызыл Жулдузну ордени бла сауғаланнганды. Анга кезиулю сауға берирге жарашдырылган документде быллай сёзле бардыла: «Уянаваны Рамазан Магометович, тамата сержант Юровну башчылыгъында Батаров элде аякъ тиреп тохтаган гитлерчилени тасхаларын билип къайтыуда чынтты совет аскерчини юлгюсюн кёргюзтгенди. Бек кёп зат билген фашист офицерни жесирге алганды. Аны хапарындан гитлерчилени бизникилеге чабыууллукъ этерге къалай хазырланнгандары толу ачыкъ болганды. Уяна улу Къызыл Жулдузну орденине тийишлиди».

Чехословакияны Жангы Весь элини къатында жауну турган жерин къурутурган керекди деп, башындан старшина Нелепа В.П. башчылыкъ этген тасха къауумган буйрукъ келгенди. Ол жууаплы жумушну Уянаваны Рамазан боюнуна алады. Алай бла ётгюр тасхачы 1945 жыл май айны 2-чи кечесинде алайган тебирейди. Ол гитлерчилени турган жерлерине жууукълашханды, жерге бауурланып талай заманны турганды да, кечени ауурлугу кетгенлей, тегерегине сакъ къарай, пулемёт салынып турган жерге иги жууукъ келгенди. Алайда эки фашистден сора кишини эслемегенинде, алаган уа къарыуум жетер деп, таукел болуп, олсагъатлай немец пулемётчуган мыллык атханды. Адам кёзюн къагып ачханчы, къысха заманны ичинде, ётгюр аскерчи фашистни тылпыусуз этгенди. Экинчи фашист, Рамазанны ауанасын эслеген болур эди, автоматына узалганлай, батыр таулу, эрлай уруп, аны къолундан сауутун тюшюрюп, ауузуна буштукъ этип, къолларын да байлап, жесирге алганды. Алай бла ол жумушну да тийишли тамамлаганды. Ол ишни алай кесгин толтурганы ючюн, лейтенант Уянаваны Рамазан Къызыл Байракны ордени бла сауғаланнганды.

Дагъыда архивде табылган документледе тасхачы фронтчуну этген жигитлиги ачыкъланады. Аллай аскер жумушлары биринде лейтенант Уяна улу гитлерчиле бла бетден-бетге тюбешгенди. Ол сермешде кеси 9-10 фашистни ёлтюрюп, бир немец офицерни да жесирге алып, бек керекли документлени да штабха келтиргенди. Ма ол ётгюрлюгю ючюн Уянаваны Магометни жашы Рамазан Совет Союзну Жигити деген атха

кӕргюзтӕулгенди. Кӕчгӕнчӕ халкӕны келечиси болгӕаны себепли, аны Алтын майдалны орунуна Ленини ордени бла саугӕалагӕандыла.

Рамазан Уллу Хорламгӕа Вена шахарда тӕбегенди. 1946 жыл аны аскер кӕуллукъдан башына бош этип, туугӕан журтуна ашыргӕандыла. Алай бла Ленини, Къызыл Байракӕны, Къызыл Жулдузуну, Махтауну III-чӕ даражалы орденлерини эмда «Жигитлик ючӕн», «Урушлада жетишимлери ючӕн» дагӕыда башха уруш майдаллагӕа ие болгӕан таулу жаш сӕргӕнде адамларыны ызларындан Къазахстаннга тебирегенди.

Уяна улу 1957 жыл халкӕы бла бирге туугӕан журтуна кӕайтханды. Къазауатны кӕыйын жолларын тийишли ӕтген ӕтгӕор фронтчу Уяна улу Рамазан 1961 жыл дуниядан кетгенди. Рамазанча таулу уланларыбызны атлары кӕрачай-малкӕар халкӕны ӕсинде жашарыкӕдыла.

ЧЕРКЕСЛАНЫ САРЫБИЙ

Черкесланы Маштайны жашы Сарыбий 1920 жылда Къашхатауда туугӕанды. Черкесланы Сарыбий халкӕгӕа кӕуру партия-совет кӕуллукъчу кӕадарында белгили болуп кӕалмайды, аны Ата журт урушда ӕтген жигитлигини юсӕнден басманы юсӕ бла кӕп хапар айтылгӕанды.

Тамата лейтенант Черкесланы Сарыбий Дон тийресинде кӕаты сермешлеге кӕатышханды. Сууну онг жанына ӕтӕуп, душманны адам санын, аскер техникасы не халда болгӕанын тохташдырыргӕа деген оноу ӕтилгенде, ары барлыкӕланы кӕауумуна тӕшеди Сарыбий да. Сарыбийни ол кӕауумну комсомол комиссарына сайлайдыла.

Душман, быланы ӕслеп, от ачады. 316-чы полкнӕ комсоргу Черкесланы Сарыбий гранатла бла ӕки фашист танкны жандыргӕанды. Бизникиледен ӕки-юч адам ӕледи, командир гвардия лейтенант Игнатенко умутсуз жаралы болады. Сарыбий, жаралы командирни кӕоркӕуулу жерден чыгӕарып, медсанбатха тапдыргӕанды.

Аны кӕуллугӕун Сарыбий кеси боюнуна алады. Бизникиле иги кесек адамларындан да айырылып ӕтедиле сууну ары жанына, борчларын толтуруп кӕайтадыла.

1941 жылны сентябрь айындан башлап, 115-чи атлы аскерчи дивизияны 316-чы полкнӕ комсоргу болуп тургӕанды. 1942 жылны кӕюз артындан башлап, 11-чи гвардия кӕазакъ кавдивизияны 39-чу кавполкнӕу кӕурамында агитаторну кӕуллугӕун, полкнӕу комсомол бюросуну жууаплы секретарыны кӕуллугӕун толтургӕанды. Южный Бугнӕу алгӕандан сора, полкнӕу командирини политика жаны ӕкинчиси майор Н.А.Марченко 1944 жылда мартда тамата лейтенант Черкесланы Маштайны жашын Сарыбийни Совет Союзну Жигити деген атха кӕргюзт-

генди, алай ол саугъаны, таулу болгъаны ючюн, бермей къойгъандыла. Башха оюмгъа кёре уа, жигит жерлешибиз Алтын Жулдузну алмагъаны майор Марченкону ёлгени бла байламлыды. Нек дегенде ол Сарыбийни Жигитге кёргюзтюлюннген къагъытын андан ары ётдюралмагъанды. Алай бла кёп жылланы ичинде бу сорууну киши кётюрмегенди.

Ол жыл окъуна Н. А. Марченко жигит таулуну юсюнден статья жазып, «Социалистическая Кабардино-Балкария» деген газетге иеди, копиясын а – Къабарты-Малкъарны обкомуну партиясына. Алай ол статья «Верный сын кабардино-балкарского народа С. Черкесов герой Отечественной войны» ат бла 46 жылдан сора, 1990 жылда басмаланады.

1944 жылда март айда быллай буйрукъ бериледи – жауну ызындан къысха болуп, Южный Бугдан баргъан кёпюрню къолгъа этерге. Алай гитлерчиле, ол кёпюр бла энчи кючюн, сауут-сабасын да кёчюрюп, кёпюрню атдыргъанды.

Фашистле, черекни онг жанында иги орналып, бизникиле суудан ётерик жерден кёз къакъмай, аланы ётдюрмей, от ачып тургъандыла. Бу халда гвардия лейтенант Игнатенкону башчылыгъы бла комсомолчу жашладан къауум къуралады. Сарыбийни уа комиссар этедиле. Сапёр взвод терк окъуна суудан ётерча бир зат къурашдырадыла. Ала ётюп тебирегенлей, немецлиле от ачадыла. Бир бири ызларындан аскерчи жашла ёледиле, командир ауур жаралы болады...

Черкесланы Сарыбий оноуну кеси боюнуна алады. Аскерчили кёп адамларын тас этип, сууну бирси жагъасына кючден чыгъадыла.

Гитлерчиле чабыууллукъ этедиле. Ала жууукълашханда, Сарыбий бла аны нёгерлери гранатланы атадыла. Сарыбийлары хар кезиуден жерлерин тюрлендирип, немецни алдап, сермешлерин бардырадыла. Ахыр солуууна дери пулемётчу Охрипенко фашистлени къыргъанды. Артда аны къол пулемёту Черкесланы Сарыбийге ётеди.

Сермеш бошалгъандан сора, Сарыбийни башчылыгъында бир ненча аскерчи плацдармны 20 сагъат тыйып, бизни аскерибизни ётеригине себеплик этгени ачыкъланганды.

Бу сермеш ючюн Черкесланы Сарыбийни Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтгендиле, алай аны анга таулу болгъаны ючюн бермегендиле.

Урушдан сора Сарыбий КБАССР-ни Совет Министрлерини председателини экинчиси болуп ишлегенди. 16 жылны ичинде «Коммунизмге жол» (бусагъатда «Заман») газетни баш редактору болгъанды.

ЭЛСЮЕРЛАНЫ КЁККЁЗ

Элсюерланы Магометни жашы Кёккёз Огъары Малкъарда туугъанды. Кёккёз, Уллу Ата журт урушну биринчи кюнлеринден башлап, душман бла чынтты эрча сермешгенди. Киев шахарны къоруулауда бютюнда уллу жигитлик этгенди. Ол, тамата лейтенант, кесини ротасы бла

1944 жылны жайында 827-чи жаяу аскер полкнун кыауумунда Львов шахарны, Польшаны немец ууучлаучуладан эркин этер ючюн бардырылган кыанлы сермешден хорлам бла чыкыганды.

Кёккёзню юсюнден «Вклад репрессированных народов СССР в победу в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» деген китапта былай айтылады: «Элсюерланы Мухамматны жашы Кёккёз 1919 жылда тууганды. Уллу Ата журт урушха аны биринчи кюнлеринде киргенди. Киев ючюн сермешледе жаралы болганды. 1944 жылны жайында 827-чи жаяу аскер полкда ротаны командири тамата лейтенант Элсюер улу Львовну азатлауга кыатышханды. Андан сора Польшаны жеринде уруш этгенди. 1945 жылда 19-чу январьда Краковну кыатында Стражиска деген эл ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири тамата лейтенант Элсюерланы Кёккёз, кесини ротасы бла алга ётюп кетип, душманны траншеяларына киргенди. Рота юч жыйырмага жууук фашистни кырганды. 1-чи февральда аны ротасы, Одерден ётюп, Германияны жерине киргенди. 24-чю мартда Тренкау эм Леошутц шахарлагга биринчи болуп кирип, гитлерчилеге уллу кыоранч тюшюргенди. 60-чы аскерни башчысы 1945 жылда 30-чу апрельде этген буйругунда былай белгилегенди: «Аскер бёлюмню уруш этерге онгун саклагганы, кыйын борчланы толтурууну амалларын кеси аллына тапханы, душманны кёп аскерчисин эм техникасын жок этгени ючюн, 827-чи жаяу аскер полкнун 6-чы ротасыны командири тамата лейтенант Элсюерланы Кёккёз Александр Невскийни орденине тийишли болганды...» Элсюерланы Магометни жашы Кёккёз урушда этген кишилиги ючюн Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлгени белгилиди. Алган а этмегенди.

Андан сора да, Элсюер улу Кызыл Жулдузну, Ата журт урушну I-чи, II-чи даражалы орденлери, «Киевни кыоруулагганы ючюн», «Кёнигсбергни алгганы ючюн», «Берлинни алгганы ючюн», «1941–1945 жыллада Уллу Ата журт урушда Германияны хорлагганы ючюн», башха майдалла бла да саугаланган эди. Александр Невскийни ордени бла жаланда офицерлени саугалаггандыла. Аскер бёлюмге уста башчылык этгенлени эм, сёзсюз, энчи жигитликлери бла солдатлагга юлгю кёргюзтгенлени. Кёчгюнчюлюкге тюшген халкылары жашларындан кёп-леге Алтын Жулдузну орунуна ол орденни бергендиле. Зубов айтханнга кёре, полкнун командованиясы Элсюерланы Кёккёзню Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтген эди. Баям, аны кыагытлары Москвага жетген болмаз эдиле. Алай, жетген болсала да, таулу батырга ол атны не хазна атар эдиле...

Элсюер улуну юсюнден Зубовну хапары. Элсюер улу ёлюмню алында тобукыланмаган киши эди. Мен жаяу аскер батальонну башчысы

эдим, тамата лейтенант Элсюер улу уа – мени батальонумда ротаны командири. Кёп улуу сермешледе бирге болганбыз, Киевни кьоруулаган аскерлени кьауумунда да. Днепрден ётгенибизни бирда унутмаймы. Ол черек бизни кёп солдатыбызны жутханды. Элсюер улуну ротасы полкда бек иги ротагьа саналганды. Къыйын борчну анга буюруучу эдик. Мен ол таулу жашны кьарындашымдан башха кёрмегенме. Аны бла кенгешген этиучю эдим ансы, аскер низамгьа тийишлисича, буйрукъ бермеучю эдим. «Коля (мен анга алай айтыучу эдим), «тил» керекди», – десем, кеси тебиреп кьалыучу эди. Мен аны жанын сакъларгьа да кюрешгенме, алай урушда ким кимни сакълаяллыкьды?! Атакагьа биринчи тизгинде кеси барганды, душманны траншеяларына биринчи болуп киргенди. Къарыулу жаш эди, ёшюн сермешледе кёп фашистни кьаплаганды. Аны жигитлигинден бла адамлыгьындан кьайсы озганын айтыргьа кьыйынды...

1944 жылда жаз башында полкга «Смершден» бир капитан келди. Полкну командири полковник Кривошеин, мени чакъырып: «Кёчгюнчюлюкге тюшген халкьладан батальонунда адам бармыды?» – деп сорду. «Барды биреулен, тамата лейтенант, ротаны командири», – дедим. «Ол кавказлымыды?» – деп, полковник манга кьарады. Кривошеин, тукьуму алай болганлыкьгьа, терсбоюн адам туююл эди. Бир кесек тынгылап туруп:

«Жолдаш Зубов, кьарайма да, таулу ротныйден айырылыргьа тюшерикди санга», – деди.

– Нек, не ючюн?! Саулай полкубузда да жокьду анга жетген командир! – деп сюелдим.

– Башындан аллай оноу келгенди: тууган жерлеринден зор бла кёчюрюлген халкьладан болган офицерлени фронтдан кетерирге. Элсюер улу аскерден кетерге сую эсе, кесине бир сарайыкь. Чакъырыгьызы аны бери, – деди полкну командири. Кривошеин ишни болушун Кёккёзге билдирди.

– Да мен фронтда керек туююл эсем... – дегенлей, полкну командири, андан ары жукъ айтыргьа кьоймай: «Ангыладыкь, бар кесинги ротанга», – деди. Особист кьоймаздан, полковник жибермезден болуп, даулашха кирдиле.

– Элсюер улу кьазауатны биринчи кюнлеринден бери сермешледен чыкьмай келеди. Аллай командирле жолда атылып турмайдыла, аны тууган журт ючюн ёлюрге эркинлигин сыйырыргьа деген оноуну чыгьаргьанны акьылы бармыды? – дегенимде, полковник да, особист да кьарамларын манга бурдула. Эрлай ангыладым оздургьанымы. Мени насыбыма, особист бир иги адам болуп тюшдю да, ишни башын жапды да кьойду. Алай болмаса, мени Сибирьде чиритирик эдиле.

– Мен энди бери келлик туююлме. Бир башха адамны жиберирге да болурла. Малкьарлыны букьдуругьуз не амал бла да, – деп кетди смершчи. Кёккёзню атына Николай атадыкь. Ол кюнден арысында биз-

ни киши жокъламады. Берлинге дери жетдик. Украинаны ара шахары ючюн сермешлени эсине тюшюре, Зубов былай хапар айтхан эди:

– Киевни къатында бизни аскерни къуршоугъа алдыла. Гитлерчилени танк колонналары, эки жанындан уруп, дивизияланы бир бирлеринден айырдыла. Дуния къара къатыш болду. Аскер биригиулени араларында байламлыкъ жокъ. Кюнчыгъышха баргъаныбыздан башха зат билмейбиз. Аскерни командованиясы, штабы да арада байламлыкъны тас этген эдиле. Жоллада бузулгъан фашист танкла, эзилген арбала, ёлген эм жаралы болгъан атла...

Юнкерсле башыбызда айланадыла, бомбаланы аяусуз тегедиле. Къуршоудан къауум-къауум болуп чыгъаргъа керек эди. Ма ол къыйын кезиуде Элсюер улу, абызырамай, кёлсюзлюк этмей, ротасында аскер низамны сакълагъанды. Бирсиле да андан юлгю алгъандыла. Агъач ичлери, жолсуз жолла, къырла, къолла бла Николайны ызындан бара, батальон фронтну хазна къоранч болмай ётген эди. Мени батальонума ротаны командири болуп Элсюер улуну келгени манга уллу насып эди. Акъылы, батырлыгъы, аскер ишге усталыгъы бла да ол башха ротныйледен эсе, бийикде эди. Бек сейири уа – не къыйын болумгъа тюшгенде да, абызыраргъа, тюнгюлюрге амалы жокъ эди. Бир юлгю келтирейим. Батальоннга, Одерден ётюп, черекни ары жанында плацдарм алыргъа буйрукъ болду. Баям, ашыгъышлыкъ этилген болур эди. Не онг, не сол жаныбызда кесибизникиледен бир инсан жокъ. Немециле, не десек да, уста эдиле уруш этерге. Аланы бир энчи тактикалары бар эди: эслемеген кирик этип, кеслерини къорууланыу ызларына оруслуланы кирмеге къоюп, сора тегерекден алып къырыучулары. Гитлерчилени бу хыйлалыкъларын Николай барыбыздан да алгъа сизди. «Жолдаш комбат! Биз кесибизни жангылычыбыз бла къапханнга тюшгенча болгъанбыз. Артха жолубуз кесилгенди. Тегерекден къорууланыугъа тохтаргъа керекбиз», – деди ол. Кертиси бла да, башха амал жокъ эди. Гитлерчиле юсюбюзге айландыла. Автоматладан, пулемётладан окъ жаудурдукъ душманнга. Эшта да, быллай болумда совет солдатла асыры къаты тирелип кюрешмезле деп, алай суннгандыла немециле. Ол себепден биринчи атакалары къыйналмай тохтатылгъанды. Андан сора чабыуулукъ къызаданкъыза баргъанды. Тегерек ёлюкледен толгъанды. Элсюер улу, ротасын контратакагъа кётюрюп, гитлерчиле бла ёшюн урушха киргенин кёрюп, жаным чыкъды, анга къоркъуп. Мен анга аллай буйрукъ бермеген эдим. Къысха, алай а кюйсюз, къаты сермешде къызыл аскерчиле фашистлени артха сюрдюле. Эки жанындан да ёлгенле кёп болдула. Хар замандача, ротаны командири солдатларыны алларында барды. Бир ненча гитлерчини ашырды ол дуниягъа. Немециле кезиулю атакаларын башларгъа, бизни насыбыбызгъа, сууну бери жанындан совет артиллерия душманны окопларын отха алдырды. Плацдармны сакълауда этген кишилиги ючюн ротаны командири тамата лейтенант Элсюерланы Николай правительство саугъагъа кёргюзтюлген эди. Аны адамлыгъыны дагъыда бир иги жерини – солдатлагъа къайгырыулуугуну – юсюнден айтыргъа

суюме. Урушда, тюрлю-тюрлю чурумла чыгып, ачдан кыйналыргъа тюшген кезиуле болгъандыла. Бир жол Белоруссияда онгуз болдукъ. Бизни унутуп кыйгъанча, эки кюнню азыкъ келтирмей турдула. ««Адам къатында адам ёлмез» деген сёз барды бизни халкъда. Къатыбызда эл бола тургъанлай, ачдан ёлмезбиз», – деп, Николай, биргесине бир ненча солдатны алып, жууукъдагы элге барды. Сапёр жугарчыкъла бла къа-зып, кётюралгъанлары чакълы бир картоф келтирдиле. Зауукъ этдик...

Элсюер улу Орджоникидзе сахарда бийик аскер билим берген училищеде окъургъа киргенден сора, бир ауукъ замандан атасын, кулак-га чыгарып, Сибирьге ашыргъан эдиле. Тюк тенгли хатасы болмай, башы тутмакълыкъга къалгъан Магометни жашы окъуун кыояргъа тюшгенди. Кырал кыуллукъчуланы халларын уста билген Кёккёз, ол затны бармакъга чёргеп, аны жашаууна, ишине-башына да чырмау этериклерин толу ангылагъанды. Ол хыйсапдан Элсюер улу Орджоникидзеде окъуун, аурукъсунган сылтау бла, кыояды. Уруш башланьрны аллында уа, 1941 жылны май айында, Кёккёз Кызыл аскерде кыуллукъ этерге чакъырылгъан эди. Урушну кезиуонде 60-чы Воронеж фронтну командующийи генерал Черняховский Элсюер улун таныгъан да этип, хурметин да кёрюп болгъанды, Кёккёзню энчи сагъат бла окъуна саугъалагъанды. Андан сора да, таулу халкъ туугъан жеринден кёчюрюлгени бла байламлы, Элсюерланы Кёккёзню – аллай тынгылы окоп офицерле уа урушда болмагъанча бек керек эдиле – фронтда къалдырыр ючюн, миллетин букъдуруп акъылда, Кёккёзню унатып, оруслуча кёргюзтюрге оноу этгенле генерал Черняховский, полкну командири полковник Кривошеин, батальонну командири Зубов болгъандыла. Ма ол себепден Элсюер улуну энчи къагъытларында атасы – Элсюерланы Михаил Иванович, анасы уа Элсюерланы Анна Егоровна деп кёргюзтюледиле: аты кулакга чыгып, 1942 жылда Сибирьде ёлген атасы – урушда жоюлгъанча, кёчгюнчюлюкню биринчи жылында дуниядан кетген анасы да – бош алай, азап да чекмей, ууахтысы келип ёлгенча...

Элсюер улуну автобиографиясындан: «Немецлилени артха сюре башлагъаныбызда, взводум бла Воронеж областны Россошки элине биринчи болуп киргеним ючюн, мени саугъага дагыда кёргюзтедиле. Бу жол мени Совет Союзну Жигити деген атха тийишли кёрген эдиле. Алай, август айны 14-де эсе да, 17-де эсе да, штабдан келген офицер Модярский бла сёз болуп, сауутха узалыргъа тюшеди. Мен жаралы болама, ол ёледи. Аны себепли манга бу жол саугъа берилмей къалады». Кёккёзню взводу (ол заманда Элсюер улу взводну командири эди) Россошки деген дуппур маталлы магъаналы жерде орналгъан элни алгъанында, кёп адамы да жоюлуп, жаралыла да болуп, арыгъандан, ачдан да онглары кыуруп тургъан солдатла, эс таба, солуй болгъандыла. Тёгерек-башха кёз-кыулакъ болур адамларын салып, Кёккёз ёлген солдатларын асырата, жаралыларына кыарата, къалгъанларын да солута тургъан кезиуде, штабдан майор Модярский деп бир Аллах ургъан жекбаш келип, къаны кыартыкъга сыйынмай: «Что разлеглись? А ну,

вперёд! Преследовать врага!» – деп, Кёккёзге атылады. Бу ангылатып кюрешеди, алай ол келген, чюйресинден тутуп: «Ты ещё будешь пререкаться?!» – дегенни айтып, арталлыда оюнсуз, кeroхуна узалады. Кёккёз аны бош, кьоркьутур акьылда, этгеннге да санарыкь болур эди, алай бу чий тели штабист кeroхуну огъары аягъын тартханда, бел баууна тагъ-ылгъан кeroхуна узала да турмай, женгинде букьдуруп жюрютюучю кьысхабыргъы кeroхчугъун чыгъарып атады. Кeroхла бирден атылгъан эдиле. Кёккёз жаралы болады, ол ит а алайда жоюлады... Ол ишни бир башха адам этген болса, сюд да эте турмай, ол заманда илишаннга салып кьояргъа боллукь эдиле. Алай Элсюер улуну а сакълагъан эдиле – жарасына кьаратыргъа госпитальгъа окъуна ашырып... кьаугъалыкь ишни да башын жабып, жашырып... Некми?! Ол – кишиликни, жигитликни, инсанлыкъны, таулулукъну, адамлыкъны да юлгюсю Элсюерланы Кёккёз эди да, андан!

ЭТЕЗЛАНЫ ЗЕКЕРИЯ

Этезланы Сюлеменни жашы Зекерия (Захар) 1919 жылда Тёбен Басханда туугъанды. Сегизжыллыкь школну бошагъандан сора, Зекерия геологладан кьуралгъан кьауумгъа ишлерге киргенди. Алайда бир кесек заманны уруннганындан сора, «Молибден» атлы магъаданнга бурильщик) болуп киреди. Алайдан Совет Аскерге кьуллукь борчун берирге чакъырылып, ол 1939 жыл ноябрь айда кетеди.

Сюлеменни алты жашы да Уллу Ата журт урушну фронтларында жау бла, асланлача, сермешгендиле. Жашлары – Локъман Харьковну жауну кьолундан азатлау урушда, Исмайыл Ленинградны кьоруулауда, Мухадин Прибалтиканы жакълауда, Зулкьарний талай фронтда, Адилгерий Шимал Кавказны ауушларында баргъан сермешледе ётгюрлюк кёргюзтноп, жан бергендиле.

Зекерия биринчи Одесса шахарда кьуллукь этеди. Ол анда жаяу аскер училищени кьысха заманда окъуп, айырмалы бошагъанды. Уллу Ата журт урушну биринчи кюнлеринде окъуна Кюнбатыш фронтлада аскерчилени ал сатырларында болуп, урушха кьошулады. Гитлерчи фашистледен Ата журтну тазалау кьыйын кюрешде ол уста командирча кесин кёргюзтеди, алай бла Зекерияны чынын да тамата лейтенант этедиле. 1942-чи жыл июль айда миномёт кьауумну командири Этез улу элчилерине ийген письмосунда былай жазады: «...Мен бусагъатда сизден узакъда болгъанлыкъгъа, барыгъыз да эсимден бир такъыйкьагъа да кетмейсиз. Ата журтум ючюн кьанлы фашистлеге кьаршчы кюрешде биз совет эгечлерими, кьарындашларымы туугъан жерлерин

жакълайбыз. Ибилис Гитлерни аскерлерини жолун кесип, артлары бла къурутур ючюн кюрешебиз. Совет халкъгъа къанлы фашистле салгъан къыйынлыкъны, зорлукъну санап айтыргъа кишини къарыуу жетмез. Гюняхлары болмагъан адамлагъа жетдирген зарауатлыгъы ючюн, ахыр солууума дери уруш этерге керек боллукъ эсе да, дертими гитлерчи фашистлеге жетдирмей къоярыкъ туююлме. Болгъанны къолгъа жыйып, журтубузну адамларын да кеслерине къул этер муратлыдыла нацист гитлерчиле. Ол муратларына биз жетдирмезбиз деп, умут этип турама...»

1943 жылны август-сентябрь айларыны ичинде Смоленск областны немец фашистледен тазалар ючюн, къаты уруш баргъанды. 91-чи гвардиячы мараучу дивизияны 279-чу мараучу полкуну 1-чи мараучу батальонуну командири майор Этезланы Зекерия талай заманны тохтаусуз баргъан ол ачы сермешге къошулгъанды. Архив документлеге кёре, Этез улуну батальону керти тирилик кёргюзтгенди.

Смоленск областны Духовщина шахарына фашистлени жууукъ иймез ючюн, совет аскерчиле къаты уруш этгендиле. Шахарны къатында Кривцы, Старая Капешня, Прихабы атлы элдеде баргъан урушда 1943-чю жыл август айны 19-дан 20-чы кечесинде Этез улуну батальону, кеси да алларында болуп, 140 фашистни жесирге алгъандыла, окъ-топ жыйылгъан юч складны, эки топлукъну дагъыда кёп тюрлю бирси аскер сауутланы сыйыргъандыла. Жауну жаяу аскери эмда танкалары алагъа къаршчы окъ-топ атып, чабыуулгъа талай кере киргендиле, ол жерни бермезге да кюрешгендиле. Болсада жукъдан къоркъмагъан ётгюр жюрекли совет аскерчилени жигитликлери бла жауну тургъан жери алайда къурутулгъанды. Юч кече бла юч кюнню баргъан сермешде совет аскерчиледен къоранч этмей, аскерчилеге уста буйрукъ бере билгени эмда жигитлик этгени ючюн, Этезланы Зекерия Къызыл Байракъны ордени бла саугъалангъанды. Аны юсюнден ол жыл сентябрь айда «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде басмалагъан эдиле. Этез улуну биргесине урушда болгъан гвардияны кичи лейтенанты Пётр Виниченко кесини къол жазмаларында уста командирни юсюнден былай жазады: «Уллу Ата журт урушну фронтларында юч жылны къаты урушла барадыла. Къызыл аскерни офицери Этезланы Сюлеменни жашы Зекерия ол сермешледе чыныкыгъанды, аскер сынамын да терк ёсдюргенди. Кесек заманны ичинде Ата журт ючюн Этез улу юч кере жаралы болгъанды, дагъыда сермешлеге къошулгъанлай тургъанды. Жукъдан къоркъмагъан, аслан кёллю уста командир кесини патриот шартлары бла къалгъан аскерчилеге юлгю болгъан бла къалмай, аланы жигитликле этерге учундурады. Этез улу башчылыкъ этген аскерчи къауум немец фашистлени къуршоулап тургъан «шынжырын» юзюп, ачы уруш этип, бир кюнню ичинде төрт элни жауну къолундан чыгъаргъанды. Ол сермешде 5 топну, 2 алты сыбызгъылы миномётну, бир радиостанцияны, кёп окъну, бирси кереклени, ашарыкъланы, атланы эмда документлени сыйыргъандыла. Быллай ётгюр уланны ёсдюргенлери ючюн, аны атасы бла анасына уллу бюсюреу, сыпас этеме. Къуру Зекериядан сора да аланы беш уланлары,

Ата журтну гитлерчиледен кьоруулай, фронтлада кьаты уруш этедиле. Зекерияны туугъан элинде Басханда жерлешлери ётгюр офицер бла махтанырчадыла, ёхтемленирчадыла. Ол малкьар халкьыны сыйын бийикде тутхан адамды, Ата журтун жаудан кьоруулау кюрешде жанын-кьанын аямагъан керти батырды...»

Жигит таулуну юсюнден дагъыда гвардияны генерал-полковниги Гаврилов Иван Васильевич да былай жазады: «...Мен Граждан эмда Уллу Ата журт урушлада аллындан ахырына дери кьуллукъ этгенме. Урушну кезиуюнде болуп, Этезланы Зекерияча ётгюр, бир жукъдан кьоркьмагъан батыр адамгъа кёз ачмагъанма, тюбемеген да этмегенме деп, толу базып айтыргъа боллукъма. Сермешледе аны усталыгъы танылып ючюн кьалмагъанды. Ол угъай эсенг, жау бла бир сермешде уа, Этез улу совет аскерчилени аллында болуп, фашистлеге чабыуул этгенинде, немециле 6 пулемётну, 5 автоматны, 17 немец аскерчи бла офицерни ёлюклерин да кьоюп кьачхан эдиле, мурдар фашистлени ол тукьум жанлары кьайгъылы этген эди. Ол затла кьагъытда толу жазылып аскер таматагъа белгили болгъанды...» Ётгюр таулуну батырлыгъыны юсюнден дагъыда башха офицерле да жазгъандыла.

Архив документледе дагъыда бир ючгюл письмогъа эс бурурчады. Ол 1943 жыл ноябрь айны 6-да Зекерияны юйюне жазгъан письмосу эди. «Салам, мени багъалы атам бла анам! Мени сорсагъыз, сау-эсенме, сизге да тынчлыкъ, ырахатлыкъ тилейме. Сизден письмо алмагъанлы кёп заман болду. Тынчлыгъыгъызны билирге сюеме... Фронтдан жазама сизге. Биягъы жерде кьуллукъ этеме. Урушда контузия болуп, 12 кюнню госпитальда жатхан эдим. Энди жокъду бир хатам. Аскерчиле намыс этедиле. Журтубузну жерин кьанлы фашистледен ариулагъынчы жюреклерибиз тынчлыкъ табарыкъ туююлду. Барыгъызны да Октябрьны байрамы бла алгъышлайма!...»

Таулу аскерчини ахыр письмосу 1943 жыл декабрь айны 31-де жазылгъан эди. Анда эгечи Асяны Жангы 1944 жыл бла алгъышлай, фронтдан хапар жазгъан эди: «...Эгешчигим Ася, бу кюнледе шахарда фашистлени кьурутуу сермешде мен башчылыкъ этген батальон талай адамны, аланы ичинде устаз тиширыу Катяны гитлерчи фасыкъланы тузагъындан кьутхаргъанбыз. Бюгюн Катягъа келген эдим да, андан жазама санга письмо. Мен ызыма, фронтха, кетерикме, сен Катяны адресине иерсе письмоларынгы. Кьуру жазгъанлай тур...»

Дагъыда 1943 жыл ноябрь айны 12-чи-14-чю кюнлеринде Белоруссияны Витебск шахаргъа жууукъда орналгъан Забол, Дербище элчикледе кьаты сермеш баргъанды. Ол сермешде да уста командир жигитлик кёргюзтюр ючюн кьалмагъанды. Этез улуну мараучу батальону жауну юч кере этген атакасына кьажау сюелгенди. Командир кеси ол ачы сермешде 25-ден аслам гитлерчини ёлтюргенди. Духовщина шахарны немец зорчуладан кьоруулагъан эмда жауну Витебск шахаргъа жууукъ иймеген кьыйын сермешледе салынган борчну толтургъаны ючюн, совет аскерчилеге уста буйрукъ берип, урушда жауну артха ыхтыргъаны

ючюн, гвардияны майору Этез улу Ленинни ордени бла саугъаланнганды.

Витебск областны жерин гитлерчи зулмучуладан кьоруулай, кьаты урушда 1944 жыл февраль айны 4-де мараучу батальонну командири гвардияны майору Этезланы Зекерия, кертти жигитча, жан бергенди.

Ёлгенинден сора, ол Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха кёр-гюзтюлюннгенди. Ата журт ючюн, кьанын-жанын аямай, гитлерчи фашистле бла уруш этген таулуну ол кезиуде адамларын Ата журтларын-дан сюргюн этип, тау эллени кьурутхандыла. Алтын Жулдузну берирге деп аскер таматала документге кьол салып тургъанлай, ма ол чурум болгъанды ол сыйлы саугъаны берилмей кьалгъанына.

Ленинни, Къызыл Байракъны, Къызыл Жулдузну орденлерини кавалери, гвардияны мараучу дивизияны майору Этезланы Зекерияны атын Витебск, Ленинград, Нальчик, Тырныаууз шахарланы орамлары-на эмда школларына атагъандыла. Аны бла да кьалмай, ол шахарлада Уллу Ата журт урушну музейлеринде уста командирни уруш жолунда жигитликлерине аталгъан талай экспозиция да барды. Жаш адам болуп, 25 жылында бу тукъум даражагъа чыкыгъаны, урушну отлу жолларында батырлыгъы, жигитлиги бла, Ата журтха керттилиги бла кьарачай-мал-къар халкъны ётгюр уланыны аскер жолу жаш тёлуге юлгюдю. Аны аты халкъны эсинде ёмюрлюкге сакъланырыкъды.

ГЫТТЫУЛАНЫ МАГОМЕТ

Гыттыулары Исмайылны жашы Магомет 1916 жылда 25-чи октябрьде Кёндедене туугъанды. Атасы Исмайыл малчы болгъанды, ана-сы, ол заманда таулу тиширыулары хар бирича, юйюрюне, юйюне кьарагъанды.

Магометни уа, окъуугъа хунери уллу эди да, устазлары тилеп, бичен чалгъанда, солуу кюнде болмаса, ууакъ жумушлагъа бёлмегендиле. Магомет жамауат жашаугъа кьатышыргъа, тегерекде бола тургъан затла ючюн жууаплы болургъа, ала-ны иги жанына тюрлендирирге сюйгенден, жыл санына кьошуп, комсомолгъа алай кирген эди.

Иги окъугъан жашчыкъны, жетижыллыкъ школну бошагъанлай, 1931 жылда окъугъан школуна пионервожатый этип аладыла. Анда ишлеген жылларында Магомет элде, Кёндеден а район ара эди, болгъан жангылыкъланы жазып, «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетни малкъар тилде, орус тилде чыкыгъан бетле-ринде да басмалап тебирегенди.

Ол заманлада элдеде аламат орус устазла ишлегенлери жашчыкъны насыбы эди. Ала аны университети, институту да болгъандыла. Наль-

чикге келип, ЛУГ-да кысха устаз курслада окъугъанды. Аны бошагъанлай, 1938 жылда жазуу ишге хунери болгъанын кѳргенле Магометни газетге энчи корреспондент этип алгъандыла.

Анда Магомет кесине Максим деген псевдонимни сайлагъанды. Эки жылдан ол газетни бир бѳлюмюню таматасы эди.

1941 жылда уа аны Черек райкомну партиясыны пропаганда эм агитация бѳлюмюню таматасыны кѳуллугъуна саладыла. Уруш башланып, аллай – мында да керек – адамланы урушха алмазгъа деген буйрукъ чыкыгъанлыкыгъа, 1942 жылны аллында Максим кеси ыразылыгы бла фронтха атланган эди.

Урушха Исмайылны эки жашы – Максим бла Ибрагим – тамам бир бири ызындан кетгендиле. Ибрагим жыргъа кирген Донда жан бергенди. Максим а биринчи кюнледен ахырына дери, аны кызауаты уа 1946 жылда бошалгъанды, урушда политработник болуп тургъанды.

Фронтчу жолун ол 18-чи армияда Шимал Кавказда кызыу сермешледе башлагъанды. Майкопда жаралы болса да, кѳп турмай ызына кѳайтып, душман бла андан ары уруш этгенди. Мараучу ротаны командирини политика жаны бла экинчиси болуп, Туапсе тийресинде кызауатлагъа кѳатышханды. Анда, гаранатланы бирге жыйып, кѳз ачдырмагъан душман дзотну атдыргъанды, командирни ѳлтюргенлеринде, ротагъа таматалыкъ этип, эки кере да атагъа баргъанды. Алайда кыйын жарала тюшюп, ѳлгенлени санында болгъанда, ол жигит адамны ѳлгенине ышанмагъан тенглеринден бири Георгий Шилов кѳрап, солуууна тынгылап, аны терк окъуна госпитальгъа жетдиргенди. Алай бла, жанын сакылагъанды. Ол орусла жаш бла шуѳхлугъу Максимни артда да жарытханлай тургъанды.

Ол кюн этген жигитлиги ючюн Гыттыулары Максимни Совет Союзну жигитине кѳргюзтгендиле. Алай, ѳлгенлени санында болуп, артда кѳчгюнчюлюк халкъдан болгъаны ачыкъланып, Максим ол тийишли саугъасын алалмагъанды. Фронтчу нѳгерлери эсгертип тургъанда да, уллу кѳуллукъда ишлегени бла байламлы ол ишни, уялып, кѳолгъа алмагъанды. Госпитальдан чыкыгъандан сора, Максим Новороссийскде, Украинада уруш этгенди. Анда да жаралы болгъанды. 1944 жылда Краснодар крайда госпитальгъа тюшюп, андан ары 1946 жылгъа дери ол госпитальны таматасыны политика жаны бла экинчисини кѳуллугъун толтургъанды.

Гыттыулары Максим этген жигитлиги ючюн Ата журт урушну I-чи, II-чи даражалы орденлери бла, «Кавказын кѳоруулагъаны ючюн», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» деген эм башха майдалла бла саугъаланнганды.

Гитлерчиле Кѳнделеннге киргенде, эки жашы да ала бла кызауатха кетген Исмайылны тутуп, анга кѳп азап чекдиргендиле. Жашланы аталары аланы кѳолларындан ѳлгенди.

1946 жылда Максим жууукъ-ахлусун Кыргызыстанда тапханды. Ол ачы сюргюн Максимни жюрегинде сауболмаз жара кѳойгъанды –

аны анасы бла кичи эгешчиги киши жерине биринчи тюшген кюнлеринде окъуна дунияларын алышхандыла. Эки жашын къазауатха ийген ана бла аны къызы къыралдан аллай зарауатлыкъ кёрюрге деп, кимни эсинде бар эди?! Жаланда эгечи Лейля къалгъан эди сау.

Къыргъызда «Болшевик байракъ» газетде ишлеп башлагъанлай, Максимни Таджикистаннга ётдюрюп, анда «Ленинабадская правда» газетге баш редакторну экинчисини къуллугъуна салгъандыла. 1957 жылгъа дери Максим анда ишлеп тургъанды. Тамам ол заманда Ленинабад къырал педагогика институтну филология факультетинде окъуп, билимин ёсдюргенди.

1957 жылда Къабарты-Малкъаргъа къайтханлай, Гыттыу улу «Коммунизмге жол» газетде баш редакторну экинчиси болуп ишлеп башлагъанды. Кёп бармай аны обкомгъа ишлерге алгъандыла. Ол анда лектор, артда агитация эм пропаганда бёлюмню таматасы болуп да ишлегенди.

1967 жылда уа аны Къабарты-Малкъарны Баш советини президиумуну председателини къуллугъуна салгъандыла. 13 жылны аллай уллу къуллакъда ишлеген Максим къаламын кьолундан атмагъанды.

Алай ол элин-жерин бир заманда да унутмагъанды. Анга, аны адамларына атап иги кесек назму, поэма, къара сёз да жазгъанды. Аладан бирини кесеги буду:

*Мында тутханды насыбым,
Мында чыкъгъанма жолума,
Мында мектепге баргъанма,
Китап алгъанма кьолума.
Кёндеден туугъан журтумду,
Келип, башымы иеме,
Хар къабыргъагъа, хунагъа
Тансыкъдан толуп тиеме...*

Чыгъармачылыкъ жолунда Максим уллу жетишимле этгенди. 1938 жылда «Мен совет адamma» деген биринчи назмусун басмалап туура этген таулу жаш артда эллиге жууукъ китап чыгъаргъанды: «Тюбешиуле», «Атламла», «Ачыкъ жүреккле», «Космонавтла», «Назир», «Солдат жолла», «Жыйырманчы ёмюр» эм башхала.

Аны китаплары Болгарияда, Мексикада, Палестинада, Германияда, башха къыраллада да басмаланнгандыла.

1971 жылда аны Октябрь революцияны, 1973 жылда Урунуу кызыл байрагыны, 1976 жылда Халкъла шуёхлугъуну орденлери бла саугъалагъандыла. 1975 жылда Гыттыуланы Максимге Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген сыйлы ат аталгъанды.

Аны назмуларына Оскар Фельцман, Вано Мурадели, Зиновий Компонеец, Геннадий Подольский, Александр Аверкин, Модест Табачников, Людмила Лядова, Жеттеланы Мустафир, Байчекуланы Абидин, Рахайланы Анатолий, Хасан Карданов, Билял Каширгов, Мурат Балов, дагыда башха композиторла юч жюзден артыкъ жыр жазгъандыла. Аланы Эдита

Пъеха, Иосиф Кобзон, Валентина Толкунова, Мая Кристалинская, Ренат Ибрагимов, Александр Градский, Отарланы Омар, Наталья Гасташева, Сергей Беппаев, Текуланы Махмут, Вера Куашева, Хусен Маремуков эм башха белгили жырчыла айтхандыла.

1979 жылда Максимни бир къауум жырларыны жыйымдыгъын Юрий Олизаров басмадан чыгъаргъанды. Жырчы поэтибизни чыгъармачылыкъ ингирлери Москва шахарда бир ненча кере этилгендиле.

Гыттыулары Максим кёп кере РСФСР-ни, КъМАССР-ни да Баш советлерини депутатына айырылгъанды.

ДОТТУЛАНЫ ИБРАГИМ

Доттуланы Батокъаны жашы Ибрагим 1922 жылда 20 майда Кенделен элде туугъанды, медицина жаны бла билим алып, Уллу Ата журт урушну ал кюнлеринден ахырына дери врачланы взводуну командири болуп тургъанды. Ибрагим Украинаны, Белоруссияны, Литваны, Латвияны, Кюнчыгъыш Пруссияны эм Югославияны азатлагъан сермешлеге къатышханды, Берлинге дери жетгенди, 1946 жылны август айына дери аскерде къуллукъ этгенди.

Къыралыбызны душманларын ууатыргъа къошхан юлюшю ючюн Ибрагим Ата журт урушну 4 ордени, 17 майдал бла саугъаланнганды. Аланы бири I-чи, къалгъанлары II-чи даражалы орденле эдиле.

Жигитлик къартаймайды, ёлмейди, унутулмайды. 2000 жылда 9-чу майда Доттуланы Ибрагим Москвада Хорламны Парадына къатышханды. Озгъан жылланы ичинде ол къыралыбызны душманлары бла жан-къан аямай сермешгенди. Медицинаны тамата лейтенанты Дотту улу жаннган отну ичинде кесини инсан борчун кереклисича толтургъанды. Сермеш баргъан жерден Ибрагим жаралы болгъан 130 солдатны бла офицерни, ол санда полкнуну командирин да чыгъаргъанды. Таулу жаш кесини аскер фельдшер болгъанын унутуп, чабыуулукъгъа кёп кере кётюрюлгенди. Ол кесича врачла болгъан взводха башчылыкъ этгенди. Дотту улу жаралы солдатны байлай тургъанлай, къатында атдыргъан пулемётчу ёледи. Ибрагим ол пулемётдан гитлерчиге от ачады. Ол жигит жашха кёп жууаплы ишни берип тургъандыла. Ибрагим сау къалгъан жашланы бирге жыйып, кёп кере сюнгю урушха да киргенди. Тасхачылыкъгъа барып, бир ненча бийикликни фашистледен сыйыргъанды. Бир кере Дотту улу къоркъуулу буйрукъну толтуруп къайтхандан сора, командир аны аскер врач болгъанын билип, сейирге къалады:

– Тохта, лейтенант, сен жаяу аскерчи туююлмюсе?! Фельдшермеми дейсе?..

Туугъан кыралын ёз анасыча суюген Ибрагим кыалай айтырыкъ эди аны кыйын жерге жиберген командирге: «Мен аскер врачма. Жаралылары байлауду жумушум. Чабыууллукъга, тасхачылыкъга, бийикликни душмандан сыйыруу, – ала башхаланы, жаяу аскерчилени ишлери биле» ...

Арадан кёп заман озгъандан сора, 1997 жылда Нальчикде анга Ата журт урушну II-чи даражалы орденин кыуанчлы халда бердиле. Ол орден 1944 жылны жайында Латвияны Добеле шахарыны тийресинде бардырылган кыаты сермешледе айырмалылыгы ючюн берилгенди.

Башда сагынылган сермешледе болдургъан батырлыгы ючюн 270-чи жаяу аскер дивизияны 810-чу полкундан ючеулен Совет Союзну Жигити деген атха тийишли болган эдиле. Аланы бири Ибрагим эди. Алай Малкыарны айтхылыкъ жашы Доттуланы Ибрагимге Алтын Жулдуз берилмейди.

Миллетибизни сыйлы жеринден зорлукъ бла кыыстатхан «халкылары атасы» бизни фронтчу жашларыбызга иги кёзден кыарамагъанды. Фашистле бла жигитча сермешген малкыарлы жашлары чынларын кёктюрмезге, аскер кыуллукълагъа салмазга, бийик кырал саугъалагъа кёктюрмезге оноу этгенди ол.

Башха таулу уланланыча, Дотту улуну Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтген кыагъытлары ол кыуллукъ этген аскер бёлюмден чыкмай кыаладыла.

1981 жылны октябрь айында Москвада 270-чи Кызыл Байраклы Демидов атлы жаяу аскер дивизияны ветеранларыны тюбешулеры болады. «Заря» деген кыонак юйде тохтайдыла. Медицианы отставкадагы тамата лейтенанты Доттуланы Батокыаны жашы Ибрагим бла аны аскерчи шуёху отставкадагы полковник Михаил Алексеевич Теховха ючюнчю этажда отоу бердиле. Ала жашарыкъ жерлери бла шагырей бола турганлай, Ибрагимни кыайыны Мырзаланы Алексей, талакъ соллу этип жетип, былай айтады:

– Сиз былайда ырахат турганлыкъга, тюбюнде ветеранла бир бирин кесип кыоядыла!.. Даулаш сени юсюнгден барады...

Ючюсю да ол даулаш болган жерге ашыкдыла. Ибрагимни кыулагына быллай сёзле чалындыла: «Доктор Доттуев танкда кюйгенди!..», «Ибрагим саппа-сауду!..» Кыабыргъада тагыылган сурат кёрмючде Доттуланы Ибрагимни сураты тагылып тура эди, аны тюбюнде уа Ибрагимни кыалай бла ёлгени жазылып.

Ол такыйкыада Ибрагим демлешгенлеге айланып кыычырды:

– Мен былайдама! Уруш эртте бошалганды. Мамырлыкыа жашап турганлы 35 жылдан артыкъ озду. Энди даулашны-туйюшню кыоюгъуз, бир бирибизден тансыгыбызны алайыкъ...

Адамла шум болдула. Ибрагимни кыуршаладыла. Кими боюнуна илинди, кими белинден кыысды. Аны ёрге сызып башладыла... Кыуанчлы ауазла эшитилинди: «Сауду доктор!», «Хош кел, тамата лейтенант Дотту улу!»

...Ол кезиуде алгъыннгы топограф Василий Чайка Ибрагимни ёлген жигитлени тизмесинден кетерди. Аны юсюнден айтылган жерге акъ къагъыт жабышдырды, бу сёзлени да жазып: «Он жив и будет жить!!!»

1942–1943 жыллада Доттуланы Ибрагим Курск дугада болган сермешлеге къатышханды. Ызы бла Калинин, Ленинград фронтлада. 1944 жылны жайында уа 1-чи Прибалтика фронтда, 735-чи полкнун 166-чы мараучу дивизияны санвзводуну командири лейтенант Доттуланы Ибрагим Кюнбатыш Двинаны жагъасына чыгъады. Аны алгъаны ючюн Ибрагимге Ата журт урушну II даражалы орденин бергендиле. 1944 жылда ноябрьде Добеле деген шахарны тийресинде жаяу эм артиллерия тасхачылыкъ бардырыла эди. Отряддан бир къауум адам, ол санда Доттуланы Ибрагим да гитлерчилени къуршоуларына тюшедиле. 52 аскерчи жаш Т-34 эки танклары бла жипи талада къуршоуланадыла. Ол сермешу он кюн баргъанды. Жауну ол къуршоуундан чыгъар ючюн этген жигитлиги ючюн Доттуланы Ибрагим Ата журт урушну II даражалы ордени бла саугъаланады.

КЪОЙЧУЛАНЫ ИОСИФ

Къойчуланы Жашауну жашы Иосиф жаланда туугъан эли Яникойну угъай, битеу Малкъарны махтаулу жашларындан бири эди. Немец-фашист аскерле бла къазауатха ол 1941 жылда июльда киргенди. Кишилиги эм жигитлиги ючюн Къызыл Байракъны ордени бла эки кере саугъаланганды. Алай Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюрге къагъытларын жарашдыра турганлай а, тыйып къойган эдиле. Аны сылтауну юсюнден айтыр кереклиси болмаз. Къойчу улу кёп уллу сермешлеге къатышханды, урушну да майор чыны бла бошагъанды.

...Сау айны ичинде окопладан чыкъмай турган жаяу аскер рота ахырына таяннганды. Солдатла, асыры арыгъандан, борбайлары тутмазча болгъандыла: юслери-башлары кир, уруш тютюнюнден бетлери къаралып. Кёкде биягъы фашист бомбардировщиклени гюрюлдеген тауушлары эшитилип башлагъанды. Бир кесекден рота къоруулагъан дуппурну жангыдан от аллыкъды, энди аны бомбала, чачылып, чунгур этмеген жери хазна жокъду. Гитлерчи самолётла бомбаланы аяусуз тёкдюле, былайда жаны болган бир зат къалган болмаз дерча этдиле, дуппурну къара тютюн басды. Ротадан къалгъаны энди эки взводдан кёп боллукъ туююлдо. Аны командири Къойчу улу, энишге ийилирек болуп, траншеялада арыбери чабады. «Къаты болугъуз, жашла, бусагъат немец танкла бла жаяу аскерчиле жангыдан атакагъа келликдиле, энтта да бир кесек чыдайыкъ, болушлукъ жетгинчи!» – деп, солдатлагъа кёл этдиреди.

Ма фашист танкла артыкъ тик болмагъан дуппурну этегине жетдиле, ызларындан – автоматчыла. Ала, бирде къурч машиналары артларына бугъа, бирде аланы орталарында кёрюне, алай келедиле. Ротаны командири тамата лейтенант Къойчуланы Иосиф танкланы иги жууукъ келмеге къояргъа буйрукъ бергенди. Танкланы атыучу эки ушкокдан бла гранатладан башха, танклагъа къажау кюреширча, сауутлары жокъду. Командирни белгиси бла бронебойщикле от ачдыла, фашист танкладан экисини къара тютюнлери чыкъды. Гитлерчи жаяу аскерчиле пулемёт эм автомат окъла тийип жыгъыладыла. Танкладан бири къалай эсе да, кесин бронебойщиклеге илишаннга тутдурмай, бизникилени траншеяларыны онг жанына къаршы жууукълашды. Иосиф, къолунда танкланы атыучу ауур гранатасы бла фашист танк келген жанына чабып, ол окоплагъа къутулургъа азчыкъ къалгъанда, гранатны атды. Гусеницасы юзюлюп, бир жанына бурулгъан къурч машинаны бронебойщик къабыргъасындан урду. Жанып башлагъан танкдан секиришип чыкъгъан фашист танкчылары уа автомат окъла сойландырдыла. Къойчу улуну ротасы немецчилени дуппурну алыр ючюн къурагъан кезиулю атакаларын тохтатды. Дуппурну этеклери гитлерчилени ёлюклеринден толду, алайны къоруулагъанлагъа да иги кесек къоранч тюшдю.

Болсада рота кесини борчун толтурду, немислени алгъа ётдюремеди. Тамата лейтенант Къойчу улуну чынын да кётюрюп, жигитлигин Къызыл Байракъны ордени бла белгиледиле.

Гвардияны капитаны Къойчу улуна ротаны къалгъанларындан, дагъыда сермешледе тозурагъан башха аскер бёлюмледен жыйышдырып, жаяу аскер батальон къуаргъа командованиядан буйрукъ берилди. Батальонну командири да кеси боллугъун билдирдиле. Комдив Пламеневский Къойчу улуну кесине чакъырып айтды:

– Жолдаш капитан, санга бек къыйын борч буюрулады, алай мен санга ышанама. Тюнене бери тутмакъланы келтиргендиле, бир рота чакълы боллукъдула, аланы сени батальонунга къошаргъа оноу этгенбиз. Ала, терсликлерин къан бла жууар ючюн, фронтха кеслери тилеп келгендиле. Баракга жыйылып турадыла, бар да шагъырей бол. Командирлери сен боллугъунгу да билдир.

Биргесине ординарецинден башха нёгер алмай, Къойчу улу тюзюнлей баракга кирип барды. Базыкъ ауазы бла: «Ёрге туругъуз!» – деп буюрду. Алай анга киши да къулакъ салмады. Алгъыннгы тутмакъланы бирлери, аякълары ёрге кётюрюп, капитанны алай «алгъышладыла», башхалары, гитара сокъгъан жашны тегерегине жыйылып, блатной жырла айтадыла. «Ёрге туругъуз!» – деп, дагъыда бир кере къатлады Иосиф.

Бу жол тутмакъла бир кесек къымылдагъанча кёрюндюле, капитаннга да кёз жетдирдиле. Аладан бири, орта бойлу, чырайлы жаш, Иосифни аллына келип: «Здравствуй, моя Мурка, Мурка дорогая! Здравствуй, дорогая и ...» – дегенлей, капитанны кючлю жумдуругъу сакъал тубюне жетип, барып биреуню юсюне тийип, аны да аудурду, кеси да, жыгъылып, иги кесекге дери къобалмай турду. Ол ишни кёргенле шош болдула, алларында сюелген киши бла ойнаргъа жарамазлыгъын ангыладыла.

Алгъа аны сан этмеген тутмакъла энди капитанны аягындан башына дери тюрслеп къарадыла. Аланы алларында ёшюнюнде Къызыл Байракъны ордени бла бийик ёсюмлю, уллу санлы, къарыулу адам сюеле эди. Гитараны сокъгъан да, тохтап, кёзлерин Къойчу улуна аралтханды.

– Къарачыгъыз аны къолларына, аллай жумдурукъ жетгенде, Интеллигент аягъы юсюнде къайры тураллыкъ эди?! – деди ол нёгерлерине. (Капитанны аллында «Мурканы» жырлагъан жашны чам аты алай эди.) Тарых факультетни ючюнчю курсунда окъуй тургъанлай тутулгъан жаш Александр Жихарев артда Къойчу улуну татлы шуёхларындан бири болукъду. Шёндю уа ол, абызырап, не айтыргъа билмей турады...

Батальонда, тутмакъладан къалгъанла, «ушкок отун ийисеген» солдатладыла, кёп сермешлеге къатышханла. Тутмакълагъа уа юйрене туруп заман жокъду, уруш этерге сермешледе юйренирге тюшерикди. Къойчу улу Жихаревни бёлюмюне командир этди. Ол батыр жаш болгъанына нек эсе да батальонну командирини ишеклиги жокъ эди. Не затындан ангылагъан болур эди, къайдан билейик...

Совет аскерле алгъа барыу урушланы башлагъандыла. Иосифни батальонуна немециле къаты бегиннген бир элни алыргъа буйрукъ берилгенди. Чабыууллукъ этерден алгъа, душманны кючюн билирге, топлары, миномётлары, пулемётлары къалайлада орнатылгъанларын тохташдырыргъа керекди. Алайсыз уруп баргъандан хайыр чыкъмазлыгъын, адам да кёп къорарыгъын командир бек иги биле эди. Жихаревни башчылыгъы бла, капитан душманны тылына тасхачыланы къауумун жиберди. Ингир къарангысында кетип, ала танг атаргъа къайтып келдиле, алларында бир немец офицерни да сюрюп. Тасхачыланы эм гитлерчи офицерни айтханлары да бирге келишгенлерин тохташдырып, сермешни планын жарашдырдыла.

Экинчи кюн танг жарыгъы бла Къойчу улуну батальону элге кирди. Билмей тургъанлай этилген чабыууллукъ гитлерчилени абызыратханлыкъгъа, ала, эс жыйып, къаты тирелдиле да, элни къояргъа тюшдю.

Ол жангы къуралгъан батальонну биринчи хорламы эди. Солдатла, ол санда алгъыннгы тутмакъла да орам сермешледе чынтты батырлача къазауат этдиле, немецлиледен кёп адамны къырдыла. Комбат жигитликлери бла айырмалы болгъанланы саугъалаугъа кёргюзтдю. Энди алгъыннгы тутмакъладан бир бирлерини, ол санда сержант Жихаревни да, ёшюнлеринде «Жигитлик ючюн» майдалла жылтырайдыла...

Урушну оту Германияны жерине жетди. Одерни боюнунда къызыу сермешле башландыла. Черек жагъасына ычхыныр ючюн, бир элни алыргъа керек эди. Дивизияны ал сатырында Къойчу улуну батальону бара эди да, ол борчну толтурургъа анга буюрдула.

Одерден ётерге деп дивизиягъа буйрукъ болгъаны себепли, ашыгъыргъа керек эди. Комбат, эки ротагъа элни эки къыйырындан чабыууллукъ этерге буйрукъ берип, кеси уа бир рота бла аллындан киреди. Ары дери шош тургъан элни автомат, пулемёт атылгъан, гранат чачылгъан тауушла толтурдула. Бир юйню подвалындан атхан пулемёт ротаны аллын тыйды. Мычыргъа жарарыкъ туююл эди. Сержант Жихарев фашист

пулемётну жокъ этиуню кесини боюнуна алды. Комбат аны жибергенине чоғъож окъуна болду, баям, уруш бошалыргъа кёп къалмагъанда, Жихаревни аяргъа сую болур эди. Иосиф ол жашны бек жаратхан эди. Башы бла окъла сызгыра, баууру бла жерге къаты къапланып, сержант пулемёт орналгъан юй таба сюркеледи. Энди жетдирирге боллукъду дерча жууукълашханда, ёргерек кётюрюлюп, гранатны атды. Фашист пулемёт тохтады, алай ол кезиучюкде юйню мюйюшюнден гитлерчи автоматчикни окълары Жихаревни санларын кыркъдыла.

Батальон элни алды, эки жанындан да адамла кыорадыла. Къойчу улу анга юйренчек болуп къалгъанды – урушда солдатла ёлгенлерине. Кёп кёргенди ол быллай ишлени. Алай Жихаревге уа бек жарсыды. Ёлжор жаралы болгъан сержантны жаны чыкыгъынчы, аны юсюне къапланнганлай турду.

– Саша, Саша... – комбат Жихаревни бал бетли чачын сылады...

– Жолдаш капитан, – деди сержант, сёзюн кючден эшитдире, – ол кюн баракда мен Сизге алай этгеним ючюн, кечгинлик беригиз, телилик этген эдим. Вологдагъа мени анама письмо жазарыгъыгъызны тилейме, адреси хуржунумдады...

Жаралыны къан жугъу болгъан эринлерин Иосиф къол жаулугъу бла сюртдю. Аны ариу кёк кёзлерин жабып, комбат Жихаревни хуржунундан анасыны адресин алды...

ГУЛИЙЛАНЫ ШАРАФУТДИН

135-чи зенит-артиллерия дивизионну командир, тамата лейтенант; Ата журтну I-чи эм II-чи даражалы орденлери бла, «Жигитлик ючюн», «Сталинградны кыоруулагъаны ючюн», «Берлинни алгъаны ючюн» майдалла бла сау-гъаланнганды.

Уллу Ата журт уруш башланнганда, Шарафутдинге 21 жыл бола эди. Гулийланы Локъман-ны жашы Шарафутдин жигитлигин 1945 жылда январь айда Варшаваны тийресинде Висланы алгъанда кёргюзтгенди. Сууну бир жанындан бирси жанына ётерге керек эди. Алай этерден алгъа уа, жауну тургъан, огъу-тобу болгъан жерлерин тохташдыргъа керек эди. Ол ишни Гулийланы

Шарафутдинни ротасыны боюнуна саладыла.

Ингирги туман суу башына жайылып, жукъ кёрюнмегени бла хайырланып, Шарафутдинни ротасы агъач отунланы темир чыбыкъ бла бирге кысып, Висланы бирси жанына чыгъадыла. Алайда бир уллу болмагъан тешде орналып, эрттенлик болгъанлай, фашистлеге билдирмей чабадыла.

Ол кюн Гулийланы Шарафутдин кесини нёгелери бла 100 артыкъ фашистни кыорадыла. Бу сермеш ючюн аскерчиге Совет Союзну Жи-

гити деген атны берирге керек эдиле. Алай ол кезиуде битеу миллетни кёчюргенлери себепли, Шарафутдин ол сыйлы атсыз кьалды. Аны орунуна Ата журт урушну II-чи даражалы орденин бердиле.

Шарафутдин 1920 жылда Эльбрус элде туугъанды. Аскерге кьуллукъ этерге 1940 жылда февральда чакъырылгъанды. Украинаны Житомир шахарында кьуллукъ этгенди. 1941 жылдан 22 июньдан башлап, Гулийланы Шарафутдин немециле бла Къыбыла-Кюнбатыш фронтда уруш этгенди. Шарафутдин кьуллукъ этген дивизия, кьанлы сермешле эте, кёп аскерчи жашларын уруш аулагъында кьоя, артха кетеди, Краматорск, Запорожье, Харьков, Сталинград шахарланы кьоя. 1942 жылны ахырында Шарафутдин зенит-артиллерия училищеге киреди окьургъа. Ол училищени бошагъандан сора, 134-чю дивизияны энчи зенит-пулемёт бёлюмюнде Москва тийресинде уруш этеди. Взовдну командири, ызы бла ротаны командири лейтенант Гулийланы Локъманны жашы Шарафутдин Курск дугада сермешге кьатышады. Аны взводу Курск, Орёл эм башха шахарланы азатлагъанланы ичиндеди. 1-чи Белорус фронт бла бирге 134-чю дивизия да 1944 жылны жайында Украинада ауур сермешлеге кьатышады.

Висладан Одерге чыкьгъан кезиуде Гулийланы Шарафутдинни ротасы кесин жигитча кёргюзтгенди. Ол рота фашистлени самолётларыны атдыргъанларын тыйгъанды. 3-чю февральда Калау деген элде фашист жыйынны самолётлары бизни бара тургъан аскер жыйыныбызгъа чабыууллукъ этгенди. Жанына кьоркьуу болгъанына да кьарамай, Шарафутдин кеси пулемёт артына тохтап, самолётлагъа отну биринчи ачды. Фашистле, Шарафутдинни кьаууму алагъа кьаты от ачханлары ючюн, бизни колоннаны атдырмай, артха бурулуп, учуп кетедиле.

8 февральда 8 немец самолёт Одерден ётерча кёпюрню атдырыгъа келдиле. Гулийланы Шарафутдинни жерлеп атханыны хайырындан, биринчи фашист самолёт битеу немецилери бла атылып жанады. Бир кюнню ичине Шарафутдин бирси пулемётчула бла бирге 6 фашист самолётну агъыздыла.

Ата журт урушда берилген буйрукъланы тынгылы этгенлери ючюн, жигитликлери ючюн 1945 жылда 19 февральда 134-чю мараучу дивизияны Суворовну II-чи даражалы ордени бла саугъалагъандыла, кёп аскерчи бла командирле да саугъалангандыла. Гулийланы Шарафутдин да Ата журт урушну II-чи даражалы ордени бла саугъаланганды.

1945 жылда 16–30 апрельде Шарафутдин кьуллукъ этген 34-чю мараучу дивизия Берлинни кьыбыла жанында фашистлени кьырыргъа кьатышханды.

1945 жылда май айда дивизия Берлинни орамларында уруш бардыргъанды. Гулийланы Шарафутдин Хорламны хорланган Берлинде тюбеп, рейхстагда былай жазып, кьол ызын кьойгъанды: «Минги таудан Берлинге дери».

Жигит жаш аскерде 1947 жылгъа дери кьуллукъ этгенди. Андан сора кёчгюнчюле жашагъан жерге Къазахстанга жууукъларына барады.

ЦАКОЛАНЫ МУСТАФА

Взводну командири экинчиси, тамата сержант, командир Дмитрий Медведевни башчылыгында «Победители» деген партизан отрядны уллу калибмли пулемётчусу; Ата журт урушну II-чи даражалы, Александр Невскийни орденлери бла саугыаланнганды.

Уллу Ата журт башланнганда, Цаколаны Ацейни жашы Мустафагъа 24 жыл бола эди. Огъары Малкъарда туугъанды. Орта школну бошап, институтха кирир муратда рабфакга киреди. Элде колхоз бригаданы учётчиги болуп ишлегенди. 1940 жылны ал айларында Финляндияда къуллукъ этгенди, ызы бла ол къуллукъ этген бёлюмню Белоруссияны чегине атадыла. Урушха алайда тюбейди. Ол заманнга Мустафа полкнун школун бошап, бёлюмге башчылыкъ этгенди.

1941 жылда 22 июньда эрттенликде сагъат алтыда Цаколаны Мустафа аскерчи нёгерлери бла къарыулары бла кеслеринден кёп болгъан жау бла сермешге киреди. Аскерчиле алгъан жерлеринден, артха кетмей, жигитча сермешдиле. Алай экинчи кюнню ингирине аланы ызларындан немец десант от ачады. Ол къуршоудан жаланда бир къауум аскерчи къутулады. Эки жыйырма аскерчи, уруш эте, кеслерини аскерлерине ётерге кюрешедиле. Алай Къызыл аскерни бёлюмлерине къошулалмадыла. Украинаны агъачында ала Василий Мазурну партизан отрядына къошулдула. Партизан отрядха къошулгъан аскерчиле кёп фашистни къыргъандыла. Мустафагъа хар заманда да бек къыйын ишле берип тургъандыла, алай ол аланы чёп тюшюрмей, тынгылы этгенди.

Дмитрий Медведев «Победители» деген партизан отрядда ючеуленни юсюнден «Сильные духом» китапны жазгъанды. Анда ол адамланы отрядха келиу жолларын, жашау жолларын ачыкълагъанды. Автор ачыкълагъан жигитледен бир Цаколаны Мустафа болгъанды. Андан сора да, бу айтхылыкъ отрядны тасхачысы жигитлиги китаплада жазылгъан, «Отряд особого назначения», «Это было в Ровно», «Сильные духом» деген кинола салыннган, немецлиле кеслерини офицерлери Пауль Зиберт сунуп тургъан Николай Кузнецов болгъанды. Цаколаны Мустафа уа Совет Союзну Жигити Николай Кузнецовну жанын сакълагъан къауумуна киргенди. Мустафа Кузнецовну жанын къоруулау ишлеге бир ненча кере къатышханды.

Мустафа хар сермешде жауну биринчи трофей автоматдан, артда уа тасхачыла къонама деп бузулгъан самолётдан алгъан крупнокалибер пулемётдан къыргъанды. Мустафа ол ауур пулемётха алай юйреннген эди, ол пулемётну къуру чабыууллукъ этгенде угъай, артха кетерге тюшген заманда да хайырланнганды.

Фашистлени Сарны деген жерге фронтдан солургъа баргъан офицерле, генералла бла толу поездин Цаколаны Махтини пулемёту бир атдыргъаны бла чачдырып, тегерекни тютюннге алдырды. Поездден келген тютюн а болгъаннга жайылып, жукъ кёрюнмезча болду. Ол а партизанлагъа уллу болушлукъ этди. Тохтагъан поездни гитлерчилерин партизанла къырдыла. Санаторийни орунуна аланы къабырлагъа ашырдыла.

Комиссар Сергей Трофимович Стеховну дневнигинде жазылыу: «За бой с гитлеровцами под железнодорожной станцией Сарны пулеметчика Мустафу Цакоева представить к награде... Его мужество и храбрость придавали силы другим...»

Этген жигитликлери ючюн, кеслерини жанларындан адам къорамай этилинген сермеш ючюн отрядны таматалары сермешге къатышхан партизанлагъа ыразылыкъларын билдирдиле. Отрядны комиссары Сергей Стехов а Цаколаны Мустафагъа саугъагъа аты жазылгъан сагъатла берди. Жигит Мустафаны аллай сагъатладан 7-си бар эди.

Цаколаны Мустафаны этген жигитлиги ючюн кёп майдалы бла ордени барды. Хорламны 60-жыллыгъын этгенде уа, алагъа дагъыда Александр Невскийни ордени къошулады. Бу орден бла кёбюсюнде бийик чынлы офицерлени уллу сермешледе этген жигитликлери ючюн саугъаланадыла. Командование Цако улу бу орденнге тийишли болгъаны ишексизди, анга киши угъай демез.

Лопатень деген жерде партизанла генерал фон Типперни аскерин кырадыла, Красная Руда деген элни къатында 30 миллетчини ёлтюрюп, 80 жесирге аладыла. Ветеран кёп затны юсюнден айта эди, кёбюсюнде кесини юсюнден угъай, аскерчи негерлерини юсюнден...

ХУЛЧАЛАНЫ МАХТИ

«Буревестник» деген партизан къауумну Кутузов атлы отрядыны комиссары; Ата журт урушну I-чи даражалы, II-чи даражалы орденлери бла, Къызыл жулдузну ордени бла, Къызыл Байракъны ордени бла, Ата журт урушну партизанына деген майдал бла, Белоруссияны Партизанына 1941–1944 жж. деген майдал бла саугъаланнганды, медаль «Урушда жетишимлери ючюн».

Хулчаланы Темиркъанны жашы Махти 1912 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. Жети класс окъуп, колхозда санаучу болуп ишлегенди. Артда Махтини Черек райкомну комсомолуну экинчи секретарына айырадыла, 1939 жылда уа

партиягъа аладыла. Ол жыл окъуна аскерге кетеди. Махти урушха Белоруссияда тубейди. Ол кезиуде анга 33 жыл бола эди.

Гитлерчиле къуршалагъан Минскни хар жеринде партизан жыйынла кѣп эдиле. Хулчаланы Махти кирген биринчи партизан отрядны аты «Буревестник» эди.

Слоним, Баранович тийрелеринде уруш этгенди, Птичь деген сууну башы бла баргъан кѣпюрню атдыргъанды, Могилѣв, Смоленск шахарланы къоруулагъанды, Вязьма тийресинде фашистле бла сермешге киргенди. Хулча улу башчылыкъ этип, партизанла Березина сууну башы бла ѳтген кѣпюрню атдыргъандыла, немецчилени комендатураларын кюйдюргендиле. Анда уа фашистле жесирликге алып кетерик совет адамланы къагъыт тизмеси бар эди. Партизанла поездлени атдыртып, фашистлени тургъан жерлерине чабыууллукъ эте эдиле.

Белоруссияны къырал музейини партизан къымылдауну тарыхы деген бѣлюмню таматасы П. Ловецкий былай жазгъанды: «За ними – настоящий человек, убежденность которого «созрела не в теплом, уютном доме, а в ливне пуль, огне и дыму?» Бу уа Хулчаланы Махтиге берилген характеристика, аны 1944 жылда 25 июльда «Буревестник» партизан отрядны командири, Совет Союзну Жигити Мармулов, комиссар Рябухо эм штабны таматасы Ловецкий бергендиле: «Особенно отличился товарищ Хульчаев в следующих операциях, то есть открытых боях, которых у Махти было 90...»

30.09.1942 ж. Латыговичи. Хулчаланы Махти артха къачып баргъан фашистлени жолларын пулемѣтну оту бла тыйгъанды, фашистлени тургъан жерлерин жокъ этерге уллу къыйын салгъанды. 3 немецчини ѳлтюргенди.

28.10.1942 ж. Ясная Поляна, Червенский район. Хулчаланы Махти чабыууллукъ этген жауну юч кере артха айландырып, уруш аулакдан жети жаралы адамны чыгъарыргъа себеплик этгенди. Кеси уа сермешден артда чыкыгъанладан болгъанды. Ол сермеш ючюн аны Къызыл Жулдузну ордени бла саугъалагъандыла.

10.06.1942 ж. Хулчаланы Махти эки фашист машинаны жандырып, эки немецчини да ѳлтюргенди.

5.11.1943 ж. Комиссар Хулчаланы Махтини къаууму 34 фашист машины, 160 немецчини къурутхандыла.

1943 жылда 10 июньда. Фашистлени башчылары Минск областда, къалауурла сакълап, Шацкга бара эдиле. Партизанла алагъа от ачып, ѳшюн уруш этедиле. Сермешни къаты баргъан кезиуюнде немецчилеге болушлукъгъа автомашинала келдиле. Парторг Хулчаланы Махти партизанланы къаууму бла аланы жолларын кеседи. Ол сермешде кѣп фашистни къырадыла, ол санда комиссар Людвиг Эрнайтерни, инспектор Генрих Клозени, дагъыда кѣп къуллукъчуну. Бу сермешни юсюнден артда радиодан да айтдыла, «Правда» газетде да жаздыла. Мында Махти ауур жаралы болады.

22.02.1944 ж. Загай. Махти жангыз гранат бла жауну пулемет атырған жерин чачдырып, 4 фашистни ёлтюреди, бир офицерни уа жесирге алады. Аны юсюнден Махтини эсгериую: «Тасхачыла билдиргенге кёре, ол кюнледе Узды шахардан 300 немец офицер солуп келип, Кюнчыгыш фронтха барлыкъ эдиле. Слуцк–Минск жолда немецчиле келирден алгъа танклагъа жарау минала салынган эдиле, агъач кыйырында пулемётчулагъа, бронебойщиклеге, бийик чынлы офицерле турурча жерле этилинген эдиле. Немец машинала миналаны юсю бла ётгенлей, төрт жерде бирча минала атылды. Уллу болмагъан танкла (танкеткала) бузулуп, жукъгъа жарамай къалдыла. Алай бла гитлерчиле хорлатылынып, къажау тургъанларын тохтатдыла».

1944 жылда бешеулен белорус партизанладан Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюндюле. Аны төрт нёгери ол атны алдыла. Махтиге уа бермедиле, кёчгюнчю халкъны келечиси болгъаны себепли.

Алай бла, жанын-къанын аямай, Белоруссияны азатлауда сермешгенди, андан сора уа оюлгъан шахарларын, эллерин аякъ юсюне этгенди. Кёп жылланы ичинде Хулчаланы Махти Минск областьда эл райисполкомну председателини экинчиси болуп, ызы бла Сленян элни эл Советини председатели болуп ишлегенди.

Урушдан сора 14 жыл Махти Белоруссияны эл мюлкюн айнытханды. Нальчикге 1958 жыл къайтханды.

Вячеслав БИТАРОВ,
Глава РСО–Алания

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СЛОВО ОБЪЕДИНЯЕТ НАРОДЫ

С самых первых шагов своего развития осетинская литература, основоположниками традиций которой, благодаря своим ярким произведениям, стали Коста Хетагуров, Сека Гадиев, Елбыздыко Бритаев, была направлена на показ горского национального характера, раскрытие традиционных черт психологии народа. И, безусловно, на интернационализм, на объединяющее начало, потому как писатели, находясь в рядах лучших представителей интеллигенции, являясь проповедником идей справедливости и правды, не представляли будущего родного народа без тесных дружественных связей с народами соседними. Именно поэтому многие авторы писали, к примеру, об исторических событиях, на первый взгляд, имевших к Осетии только косвенное отношение. Но ведь душевное состояние героя – представителя соседнего народа, пейзажи его родных просторов, различные описания всегда находили дорогу к сердцу осетинского читателя именно из-за общности проблем, дум, чаяний, давая понятие о многообразии их мира, схожести и различии традиций и обычаев. То же самое можно сказать о ценителях Художественного слова в других регионах Северного Кавказа.

«Дружат писатели – дружат и народы», – это высказывание возникло не просто так, и заключает в себе глубокий смысл, сполна осознаваемый современными творческими деятелями двух таких благодатных республик, как Осетия и Кабардино-Балкария. Не перевелись в двух регионах поэты и прозаики, дружба и творческое сотрудничество которых отражается в литературно-художественных журналах, так, как это происходит сегодня. Мост, протянутый в современность с тех пор, как Коста Хетагуров радел за интересы всех народов Кавказа, Нафи Джусойты дружил с Кайсыном Кулиевым, стоит на прочной опоре, так как их потомки являются желанными посетителями литературных гостиных во Владикавказе и Нальчике. Оцените же умение осетинских авторов описывать жизнь и движение лирического героя в потоке истории, приверженность идее непрерывности и целостности жизненного процесса на земле, как это уже успели оценить читатели в Осетии. Уверен в том, что писатели, благодаря безупречному чувству красоты, добра и мудрости, всегда будут способствовать духовно-нравственному воспитанию новых поколений, которым предстоит строить будущее малой родины в составе большой России...

Ахурбек МАГОМЕДОВ,
*тарых илмуланы доктору, профессор,
 РФ-ни илмусуну сыйлы инсаны,
 билим бериуню Россей академиясыны
 член-корреспонденти, К. Л. Хетагуров
 атлы саугъаны лауреаты, Дюгерни
 К. Л. Хетагуров атлы къырал
 университетини президенти*

АДАБИЯТ ШУЁХЛУКЪ – БЕК МАГЪАНАЛЫ ИШ

Малкъар, къабарты, дюгер литературала къоншу республикаланы шуёхлукъларын айнытыуда бек магъаналы атлам этгенлей тургъанларыны юсюнден къууанып айтабыз хар заманда. Ол а болмагъанча хычыуунду эм ышаннгылы атлам болгъанлай турады. Бу керекли ишге поэтлени, къара сёз бла кюрешгенлени, драматурглары, публицистлени, журналистлени кёп тёлюлери уллу юлюш къошхандыла. Къабарты, малкъар жазыучула дюгерлилеге атап белгили поэзия, проза чыгъармала жазгъанларын уллу ёхтемлик бла белгилерге сюеме. Ол жаны бла дюгерли жазыучула да кёп иш этгенлерине къууанам. Эки республиканы жазыучулары да, биригип, библиотекалада, культура юйледе, урунуу коллективледе китап окъуучула бла тюбеше-тюбеше тургъанлары уа барыбыз да къууанырча магъананы тутханын унутургъа жарамаз. Ма шуёхлукъну мурдору.

Эки республиканы чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамлары жазыучулары Союзларында, къуру Нальчикде бла Орджоникидзеде (Владикавказда) угъай, партияны обкомларыны ишчи кабинетлеринде окъуна бир бирибиз бла байламлыкъны тохтамай айнытыуну юсюнден бардырылгъан ушакълагъа шагъатма мен. Литератураларыны, культураларыны белгили адамларыны туугъан кюнлерине аталгъан къууанчлы жыйылыула Къабарты-Малкъарны бла Дюгерни ара шахарларында къалай къуралыулу бардырыучуларын унутмагъанбыз. Мени, ол заманда жаш журналистни, хар зат да бюгюн кибик эсимдеди. 1959 жылда Къабарты-Малкъар дюгер литератураны мур-

дорун салгъан Коста Хетагуровну юбилей къууанчын этгенин къалай унутурбуз. Не уа бизни «Раестдзинад» газетибиз бла «Мах дуг», «Бизни заман» деген суратлау-литература журналыбыз къабарты, малкъар литература чыгъармаланы терк-терк басмалаучусун бирда унутмайбыз. Къоншу республиканы басма органлары да ол жаны бла бизни къууандыргъанлай тургъандыла.

Ол ишле кёзбаусуз болумланы барыбызгъа да туура этгенлей тургъандыла. Энди уа Совет Союз чачылгъанлы хар ким да кеси фатарларына жан атхандыла. Ол халны чыгъармачылыкъ ишге хатасы жетмегенди деп айталлыкъ туюлме. Сууукълукъ хар жерде да бёленнгенди. Бизни республикаланы араларында окъуна. Ала къарындаш халкъланы жазыучуларыны чыгъармаларын ёз тиллерине аз кёчюрюп тебиреген эдиле.

Уллу къыралыбызда, ол санда Къабарты-Малкъарда, Дюгерде мамырлыкъ, сабыр жашау биле-биле игилене баргъаны жазыучуланы да кёллерин кётюреди, ала литературада, башха жашау халлада да шуёхлукъну кючлерге итинедиле. Миллетлени араларында аллай болумла ачыкъ кёрюне башлагъанына къууанырчады.

Эки республиканы жазыучулары шуёхлукъну алгъынча тынгылы жалчытыргъа къолларындан келликди. Ол а алгъа барыуну, шуёхлукъну къаты кючлениуню, аны ышаннгылы жолуна тюшюуню жалчытырыкъды.

Мен, китап окъургъа кёл салгъан адам, бизде фахмулу жазылгъан чыгъармаларын кеси тилибизге угъай да, башха тиллеге уялмай кёчюрюп басмаларча жазыучуларыбыз аз болмагъанын белгилерге сюеме. Дюгерни жазыучуларыны Союзу аллай адамларыбызны бир бирлерини чыгъармаларына багъа бичеригими тилегендиле. Мен кесаматчы туюлме. Алай поэзиягъа, прозагъа да кеси оюмуму айтыргъа къолумдан келликди. Бир къауум назмуну кеси тилибизде, орус тилде да окъуп, дуния зауукълугъун алгъанымы айтайым бу тизгинлени окъурукълагъа. Ала бла къабарты, малкъар окъуучула да шагъырей болсала, бек къууанырыкъ эдим. Биз «Минги-Тау» журналда басмаланырыкъларын тийишли кёрген чыгъармала бизде басмада чыкыгъандыла, бир-бирлери уа – энчи китап болуп. Аланы юслеринден кёзбаусуз, керти бюсюреу сёз айтылгъанды.

Авторланы араларында Коста Леванович Хетагуров атлы литература эм искусство саугъа къоллу болгъанла да бардыла, ол санда Музафер Дзасохов бла Камал Ходов. Ала башха миллетлени жазыучуларыны чыгъармаларын бизни тилге кёчюрюуде да атларын иги бла айтдыргъан адамладыла. Къабарты, малкъар жазыучуланы чыгъармаларына уллу эс бургъанларын энчи белгилерге сюеме. М. Дзасохов Омар Хаямны «Рубаятла-

рын» дюгер тилге кёчюрюп, энчи китап чыгъаргъанды. Иранны эм бир къауум башха къыралланы окъуучулары ол ишибизге бек ыразы болгъандыла.

Белгили жазыучу, поэт, Дюгерни «Ир» китап басмасыны тамата редактору Сергей Хучаев, кесини назмуларындан биринде белгилегенча, аны жырлары ёз республикасындан тышында да белгили болгъанларына къууаннганын жашырмайды. Ахсар Кодзати белгили Л. Куморну ингилизлилени къыйнлыкъ сынатхан халларын кётюрюрге бек тёзюмлю кюч керекди дегенин эсгереди бююн. Кертиси бла да аны кесини поэзиясы ол затны бизге туура этген суратлау кючдю. Гастан Агнаев, кесини жазыучулукъ жолун газет материалладан, очеркледен, кесамат статьяладан, лирика назмуладан башлап, деменгили романла жазаргъа жетишгенди, повестьлерини магъаналарында уа сёзню жютюлюгю, терен магъаналы оюму кеслерине эс бурдурадыла. Эльбрус Скотдаев, Виталий Колиев, Милуся Будаева, Батраз Касаев, Тенгиз Догузов, Энвер Хохоев, Казбек Мамукаев, Дамир Дауров, Изатбек Цомартов кибик жазыучулары атлары уа халкъны ауузундан тюшмейдиле. Аланы атларын алай айтдыргъан фахмулу чыгъармаларыдыла.

Бу биз атларын айтханла жаш тёлюню юйретиуге, ёсдюрюуге да уллу къыйын саладыла. К. Ходов Дюгерни жазыучуларыны Союзуна жыйырма жылдан артыкъ заманны башчылыкъ этгенди. Ахсар Кодзати уа «Мах дуг» деген литература суратлау журналны баш редактору болуп андан да кёп ишлегенди, Музафер Дзасохов «Ногдзау» («Пионер») деген сабий журналны редактору, Эльбрус Скотдаев «Ираеф» журналны баш редактору, Виталий Катаев аны экинчиси болуп ишлеген жылларында жаш жазыучулары юйретиуге бек кёп къыйын салгъандыла. Жазыучулары арасында «Ир» китап басмада ишлеп келгенлери да аз туююлду. Башха миллетлени жазыучуларыны чыгъармаларын бизни тилге кёчюрюуде чынтты фахмуларын кёргюзтген адамларыбыз да аз болмагъанларын чертгенбиз алгъаракъда.

Сора дагъыда мени къууандыргъан зат: аланы барысы да, мен да ол санда, Дюгерни К.Л. Хетагуров атлы къырал университетин бошагъанбыз. Къабартылы жазыучу Алим Пшемахович Кешоков бизни институтну филология факультетин 1936 жылда бошагъанын да уллу ёхтемлик бла эсгереме. Институтну дирекциясы аны ишлерге Къабарты-Малкъар областьны халкъгъа билим бериу бёлюмюне ашыргъан кюнлеринде жазылгъан шагъатлыкъ къагъыт бююн да сакъланады:

«Кешоков Али Пшемахович (литература бёлюмню бошагъанды), тил эм адабият жаны бла билимли адамды. Жаш поэтди. Хунерлиди, кёп ишлерге, кёп окъургъа да суйген адамды. Орус тилни да биледи. Окъууда жетишимлери бизни къууан-

дыргъанды. Анга окъууун андан ары бардырыргъа онг берилсе, хатасы боллукъ туююлдо. Аспирантурагъа жиберип, къабарты поэзия эм тил билим жаны бла илму-тинтиу иш бардырырча этсегиз, бек иги иш боллукъду...»

Алим Кешоковну аспирантурада окъургъа Москвагъа «Язык и мышление» деген институтха иедиле. Дагъыстанлы поэт Расул Гамзатов, ол хапарны эшитип: «Алим уллу Алим болгъанды – анга Дюгерни, Костаны огъурлу жери билим бергенди, тюз жолну сайларгъа ол болушханды», – дегенди.

Алим Кешоковну биргесине окъугъанла шалушкачы къабартылы жашны билимге, литературагъа жан атхан жаш болгъанын ангылап, анга эс бургъандыла, аныча болургъа итингендиле. Ол поэзиягъа жолун бу жерден башлагъаны да белгиледи бизге. Алимни биринчи назму китабы «У подножия гор» деген ат бла 1941 жылда чыкъгъанды. Бизни республиканы окъуучулары Алимни: «Путь всадника», «Земля молодости», «Стихи», «Стихотворения и поэмы», «Теплый камень», «Чудесное мгновение», «Лавина с гор» деген чыгъармалары бла эрттеден шагъырейдиле, бюгюнлюкде да бек суююп окъуйдула.

Алим Кешоков орус литератураны кёп жазыучуларыны чыгъармаларын ёз тилине кёчюргени да белгиледи бизге. Аны бизни институтха, университетге кёп кере келип, жаш тёлү бла тюбешиулери да унутурукъ туююлбюз. Алим Кешоков Дюгерге бизни заманны айтхылыкъ поэти Къулийланы Къайсын бла да кёп кере келгенди.

Къабарты-Малкъарны бла Дюгерни жазыучулары литературабызда шуёхлукъ халланы мындан ары айнытыугъа жангыдан жол салгъанлары бек къууанчлы иш болгъанын къайтарып айтыргъа суюме. Бу ишде жетишимли болурларын суюме.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди

Коста ХЕТАГУРОВ

ТАУЛАДА

Табийгъатны ариулугъуна къарап къуаныр ючюн, къой жолчукъ бла Некрасов таууна кётюрюлгенинглей, бек алгъа бийик жагъаларында гюрюлдей, уллу ташланы араларында къайнай баргъан жагъынлы, тынгысыз Къобан черегин кёресе.

Минг аууздан, улугъан тауушча, огъурсуз черекни ауазы ариу тау хауаны толтура, бу жерлеге жашауну ёлюмсюз суратын береди. Бийик таракъ тауланы башлары Къобанны тегерегинде ёмюрлюк бузлагъа дери кесини тауушлукъ сураты бла адамны сейирсиндиргенди. Къаллай жашырынлыкъ тегюлюп турады ол суратлада! Болмагъанча деменгили. Къарагъан кёз тас болуп, ол суратны бир ёзегича кёрюнеди. Алай табийгъатны бу мюйюшлю гитче тюз ёзенчик, таза кюз ызча, Къобан черегини ариу кюмюш ызы къарап ышаргъанча, аны деменгилигин чертгенча... Анга шошлукъ да бергенча, къарагъанны кесине тартады. Ол жыйылгъан мудах къаяны тегерегин къуршалагъан чарс а, Шуанны къара мор жабыуу болуп, Къобаннга эжиу эте турады.

Былайда кёзден ташада Дурхум деген дюгер эл барды. Анда ишленип бошалмагъан килиса уа, терезелери да болмай, оюлгъан ожакълары бла чачылгъан башы, кир арбазы, чириген чалманлары бу элни къарыусузлугъун, бурунгулугъун кёргюзтеди. Жаланда элни ортасында сюелген эки юй келген къонакыгъа биз да Европадан артха къалмайбыз дегенча сюеледиле. Аланы биринде элни бабасы жашайды, биринде уа эл школ орналыпды. Эки юйню башы да къамиш бла бек жукъа жабылып эди. Ол себепден бабас бла устаз жауун кюнледе юй башындан саркыгъан тамычылагъа таба салып тургъандыла. Бир заманда ол эки юй балчыкъ бла да, тытыр бла да сюртюлюп болгъандыла. Шёндю уа аланы элде бирси юйледен башхалыкълары жокъ, къабыргъаларыны сюртюлгенлерин да жауун жуууп, терезелери ууалып, бир-бир жерлерине жау жугъу къагъытдан жамау этилген, саулай къагъыт салыннган терезе кёзле да бардыла. Алай кезиуюнде ала балчыкъ, тытыр бла да бек ариу сюртюлген юйле болуучу эдиле. Болсада ол юйлени былай къарамларын, ишленнген халларын, бюгюнню эрттенликни къызгъылдым кюн таякъларын, этеклери моргъа тартхан, узакъда сюелген акъбаш тауланы кёрюмдюлерин эсге алгъан заманда шёндюгю художникни кесле-

рине тартмай кѳоярыкѳ тѳююлдѳе. Кѳалай уллуду ауаналаны кѳючлери. Ариулукѳда кѳаллай бир кѳудурет барды...

Бабасны юйюню агѳач атлауучларында кѳююнунда эмчек-де сабийи бла олтургѳан тиширыуну сыфаты, аны кѳатында жашчыкѳны ойнай тургѳан уллу чырпа ити эсге алынсала, сурат тынгылы ишленгенге саналлыкѳды. Кѳаллай бир суратлау кѳатышлыкѳ барды! Тиширыуну кѳызыл жаулукѳчугѳу желкесине тѳшѳпдѳ, тозурагѳан акѳсыл чачы, кир басма жѳйрыгѳыны тешилген (ким биледи, аны сабийге ѳшѳн берген заманда хайырланыргѳа деп, кеси окѳуна этген болур эди) жеринден ѳшѳню бери чыгѳыпды, уллу аякѳларындан базыкѳ бутларына дери уа эти ачылып олтурады. Сабийчикни да юсюнде кѳлекчиги зыккыл, бетчиги кир, бурун суучугѳу да тѳп эринине тама...

– Ала барысы да тизгинсизликге шагѳатдыла.

Хурттабет кѳккѳз тиширыуну ийнаныулу кѳарамына эс бурсанг, кѳазакѳлы болгѳанын бирда шашмай билликсе.

Алай ол дѳюгерли элге кѳайдан чыкѳгѳанды? Да чыгѳып а, ол мында жашагѳан бабасыны юйюнде туруп, аны жумушун этеди. Жашауу аман болмаз ансы, кѳарт аны бери келтиргенли алты жылгѳа тѳйишгенди. Да нек жашарыкѳ тѳююл эди? Ол бери келирден бир кѳауум кѳюн алгѳа бабас сѳйген кѳатынын асырагѳанды. Аны себепли юйде ол тиширыугѳа тырман этер адам жокѳ эди. Бабас эр киши кѳадарында да тиширыудан кѳп зат излемегенди. Излесе да, жангыз аны уа жалчытыргѳа кѳолундан келлик эди. Былайда бабасха уллу гѳюнях салыргѳа керекмиди? Не билейим, аны кѳолунда ишлеген тиширыу бу арт юч жылда эки «кѳазакѳ» сабий тапханын эсге алмасакѳ... Ол сабийлеге «кѳазакѳлыла» деп айтып кѳояргѳа кѳыйнды, нек дегенде тиширыуну эри кѳыралны чеклерин душмандан кѳоруулай кѳуллукѳ этгенли алты жыл болады. Кѳалай-алай болса да, сабий туугѳан заманда юйде бабас болургѳа керекди.

Бабас тиширыуну юйде жумуш этиуню эркинлигин сѳйырмагѳанды. Ол а иесини айтханын эки этмейди, тѳзю да, бабас да андан кѳп зат излемейди.

Элде жѳрюген хапарлагѳа кѳере уа, бабас тиширыуну юйден кѳыстаргѳа кѳп кере да кѳурешгенди. Ол а, анда жашаргѳа деп уллу эркинлиги болгѳанча, юйден кетерге унамайды... Бир кере уа, тиширыу анга сѳз кѳайтаргѳанда, бабас анга кѳол жетдирирге умут этгенди, ол а бабасны бурунун тырнагѳанды. Ала бош ѳтѳрюк хапарладыла дерге да боллукѳду. Нек дегенде бабасны уллу буруну (уллу болуп артыкѳ уллулугѳу да жокѳду) ол эбизеледе болуучу бурунду, бабас кеси уа эбизеди. Алай эсе уа, ол эбизе кишиге уллу бурун тѳююлдѳ. Элни жаш адамларыны арасында аллай чам жѳрюй эди. Болсада, бабасны буруну тыр-

налып тургъанын барысы да кёргендиле деп, хапар алайды. Ол затла да аны кертилигине ийнандырмайдыла, бабасны буруну аз затха тийип жара болмаз.

Килисагъа жүрюгенле бабасха артыкъ онг кёзден къарамайдыла. Ала анга атамагъан ат къалмагъанды. Айтыргъа окъуна къыйынды аны. Чам атла уа недице? Бир жол бир былхымсыз дюгерли бабасны сыртына таякъ бла эки кере сермеген эди, ол жарты ишлене тургъан юйюню ичинде аны къатынына насийхат окъугъаны ючюн. Шёндю ол юйде элни правлени орналыпды. Бабас кеси окъуна терс а болурму? Кертиди, килиса жокълугъу диннге ийнанганла бла ушакъ бардырыргъа онг бермей эди.

Бабас кесини ушакъларын жарты ишленген юйде бардырыргъа умут этгенде болгъанын а кёрдюгюз. Ол мураты ючюн сыртын да «къыздыртды». Да не этейик да? Халкъ къарангыды, ангыламайды.

Дин фатыуаланы окъууну юсюнден айтханда, баям, бабас аны кеси да унутхан болур. Унутмай а, он жылны ичинде килисаны босагъасындан атламаса. Бир-бирде элде туугъанны оноун этерге неда ёлгенни асыраргъа да тюшюучюдю, алай ала да болмасала уа, асыры эрикгенден кесинги Къобан черегине окъуна ат. Алай заманлада бабас, кюнюн ашырып ючюн, къоншу элде жашагъан татлы тенгине бабасха къонакъгъа барып, бир-эки ыйыгъын анда ашырып болгъанды. Ол бир-бирде эрикгенин кетерир ючюн, башха затла да этгенди. Алай ала аны юсюнден айтыргъа жарамайды. Былайда къагъытчылары, агъач усталаны, зарфчылары юслеринден да, кабакны иесини, аракъыны, дагъыда кёп башха затлары юсюнден да айтыргъа тюшерик эди... Бабас эрикгенин кетерирге къоншу элге баргъанында да, аз тюрю затла бола болмазла. Кертиди, ол анда кёп намыссыз иш эте болур деп, аны айыбын да алалмайма. Аны не этгенин ким билсин? Алай аны ол ишини игилиги неведи десегиз, бабасны анда не затла этип айланнганын диннге ийнанганладан киши да кёрмейди.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди

Милуся БУДАЕВА

АГЪАЧДА

Кюн да тийип, чууакъ кюн эди. Ол кюн Тетени классыны природоведение дерси бар эди да, устазлары аланы агъачха элтди. Анда къаллай терекле, юлкюле ёсгенлеринден, къаллай жаныуарла болгъанларындан да сабийлеге кёп сейир хапар айтды.

Окъуучула устазларыны хапарына суююп тынгыладыла, сора, ачыкъ жерге чыгып, топ ойнаргъа дедиле. Топ чырпыла ёсген жанына чартлады да, Тете аны ызындан чапды. Энишге ийилип, топха узалгъанынлай, чырпы терекни ёзегине къысылып тургъан бир тюкюлю затчыкъны эследи да, нек эсе да аны киштик сунду. Жууугъуракъ келип къараса, ол а – киштик туююл, къоян. Тынгысыз кёзлери бла ол Тетеге битип, узун къулакъларын сир тутду, къачар къайгъы уа этмеди. Ол заманда къыз, тобукъларына ийилип, къоянны къулакъларына тыншчыкъ тийди. Жууукъ къарагъанда, аны кёзлери бир бек мудах кёрюндюле. Аны алай къоюп, Тете чапханлай тенглерины къатына келди да, не кёргенин устазына айтды.

Барысы да бирге къоян болгъан жерге чапдыла. Устаз къоянны кётюрюп, ёрге алды да, аны арт аякълары жаралы болуп, къанлары бара тургъанын кёрдюле. Сабийлени къояннга жанлары ауруп, бир бирге къарадыла. Ол заманда устаз:

– Муну былайда къоюп кетерге жарарыкъ туююлдю. Жанлы зат ашап къояргъа боллукъду. Биргебизге алып кетейик да, школда башха ууакъ жаныуарчыкъла тургъан жерде ала бла тура турсун. Алай андан сора да мынга багъаргъа керек боллукъду, къарап, ашын тапдырыргъа да. Энди жаз башы келгенди. Быхы, хобуста аз болгъан болур ансы. Къалай этебиз, элтебизми биргебизге? – деп, устаз сабийлеге сынап къарады.

– Элтебиз, элтебиз! – деп, ала бирден къычырдыла.

Тете, жууукъ келип, устазгъа:

– Къоян менден къачмагъанды. Баям, аны аякълары асыры ачыгъандан къачалмагъанды. Мен анга, ол сау болуп бошагъынчы, багып турлукъма, къарап, – дегенди. Сора: – Ахсар Солтанович, аны аякъларына не болгъан болур эди? – деп соргъанды.

– Къапханнга тюшгеннге ушайды, мен тюз ангылай эсем, – деп жууаплады устаз да.

Школгъа къайтханлай, Ахсар Солтанович жашладан бирин мал дохтургъа ийди. Ол да, кёп сакълатмай, терк окъуна келди. Къоянны жараларына дарман салып байлады да:

– Жаралары хаталы туйюлдюле. Алай анга бир зат салып, тойдургъан этигиз. Мен а энтта келирме, – деп кетди мал дохтур.

– Тете, ол жумушну санга ышанама. Иги къыз кибик, эки нёгер да эт да, къоянны ашын мажарып келигиз. Ким биледи, бирледе табылыр эсе уа алыкъа не хобуста, не быхы дегенча бир затла, – деди, Тетеге бурулуп, Ахсар Солтанович.

– Мен, мен юйде да кёргенме быхы да, хобуста да! Амма тюнене хобуста шорпа биширген эди, – деп, чапханлай, юйлерине жетди. Ам-масы арбазда тургъанын кёрюп:

– Амма, бизде хобуста бла быхы къалгъанмыды? – деп, узакъдан окъуна иги уллу кычырып сорду.

– Кёз гинжим, кычырмай, акъырынчыкъ сёлеш. Быхы бла хобустаны уа не этесе? – деп сорду да, бир сейир зат эшитирге хазырланганча, бетине тюрслеп къарады.

– Биз бюгюн агъачха баргъан эдик. Устазыбыз бла бирге. Андан а къоян алып келгенбиз. Ол, къапханнга тюшюп, арт аякъларын жаралы этгенди, – ма аллай къоян! – деп, Тете, бирле ызындан къуугъанча, хапарын терк-терк айтып берди.

Аммасы, халны ангылап, андан ары жукъ сора да турмай, уругъа тюшюп, эки хобуста бла юч-тёрт быхы алып чыкъды. Аланы желим хуржуннга салып, туудукъчугъуна узатып ашырды.

Тете школгъа къууанып жетди. Нёгерлери аны аллына къарап тура эдиле да, ала бла бирге келтиргенлеринден къоянны аллына салды. Устазлары уа, ойнап, къояннга энишгерек ийилип:

– Сен, шуёхум, Тетеге сау бол дерге керексе – биринчи ол кёргенди сени. Аны хайырындан келтиргенбиз сени бери. Ма энди уа аш келтирип да салды, – деди. Сора, Тетеге айланып:

– Санга уа къоянны атындан биз барыбыз да сау бол дейбиз. Сёлеше билмегенликге, кёремисе, ол къалай къарап турады санга? – деп, жарыкъ ышарды.

Керти окъуна, къоян, къулакъларын сир тутуп, ауузун терк-терк айландыра, Тете сюелген жанына къарап тура эди...

АМАН БЕЛГИ

Тете бешинчи классда окъуй эди, алгъан белгилери «бешден» энишге болмаучу эдиле. Школдан къайтып келе болсала уа, Аммасын къууандырама деп:

– Амма, мен бюгюн «беш» алгъанма! – дер эди. Къарт анасы уа:

– Ой, сен мени акъыллы кызым, амманг аллыкъ аурууунгу, сени кибик кюн таякъчыгъы менден сора кимни болур?! – деп къубултур эди туудукъчугъун, асыры къууаннгандан нюр болуп.

Эшик аллында къоншу къатынла бла олтуруп болса да, сёзню Тетеге буруп, аны махтап сёлеширге угъай демеучю эди:

– Бизни Тете школда алай иги окъуйду, алай да! Китапларында окъугъанын манга да хапарлаучуду...

Къабыргъа къоншуда жашагъан Таурзат а, аммасыны ауузундан сёзюн алып, Тетени махтардан болур эди:

– Хау, Тете бек иги къызчыкъды, ариу юйреннген сабий. Ол, сенден озуп, манга да жарайды. Тюкеннге барлыкъ болса: «Санга абери керек эсе, ала келейим. Не керекди, айт?» – демей озмаз.

Бир жол природоведение дерсде устазы Тетени къангагъа чыгъарды. Ол юйге берилген ишни бек тынгылы айтды, алай берилген сорууладан бирине жууап эте: «Герге чыпчыкъ¹ кюз артында жылы жерлеге учмайды, ол мында къышлайды», – деди. Устазы терс айтханын эсгертди Тетеге:

– Сен кимден эшитгенсе герге чыпчыкъ къыбыла таба учмайды деп? Кёремисе, бизни Коста жазгъан эди да аны юсюнден:

Зимою глухою

В какие края

Стремится синица –

Рыбачка моя? – деп.

Жангылгъанына Тете бек ачыу этди. Устазы энди анга «беш» салмазлыгъын ангылагъанды, алай «тёртню» алыргъа уа суймей эди. Устазы андан сора да бир-эки соруу берди, къыз а, биле да тургъанлай, тынгылауну ийип, устазын чамландырды:

– Олтур, олтур, билмей эсенг. Мен санга «эки» салама, – деди.

Тете, элия ургъанча, сын болду. Былай болур деп эсинде да жокъ эди. Беш жылны ичинде ол «тёрт» окъуна алмагъанды. Ма энди уа – «эки». Жиямукълары жаякъчыкълары бла энишге саркъдыла.

Ол кюн башха дерследе да кёзю ачылмай, мудах болгъанлай турду. Школдан юйге къайтханында, башха кюнледеча, аммасын «бешлери» бла къууандырыргъа излемеди. Туудугъуну халын ол да сезди:

– Тете, кюн жарыкъчыгъым, не болгъанды санга, ауругъанынг затмы барды? Нек эсе да тутупса бюгюн. Къаллай белгиле алгъанынгы да айтмайса, бир келчи былай къатыма, – деди.

Къыз, келе келип, аммасыны къатына олтурду да, тегюлюп жияды. Аммасы къызчыкъны кесине къысды:

– Не болду санга? Айтмай эсенг, мен да биргенге жияйма бусагъат, – деп, аны чачын сабыр-сабыр сылады.

Тете, жиямукъларын жута:

– Амма, мен... мен бюгюн... природоведениядан «эки» алгъанма, – деп, бармакълары бла кюреширге къалды.

Аммасы, аны иги ангылаялмай, къайтарып сорду:

– Не дейсе, эки «беш» алгъанмамы? Эки «беш» алгъан жияймыды да? Къууаныргъа керек туюлюмюсе да, телчик?

Былайда Тете андан да бек жияды:

– Амма, мен... мен аман белги алгъанма, мен «эки» алгъанма.

Къарт къатын, жеринден къобуп, юй туюбюнде ары бла бери бир-эки айланып, къайтып жерине олтурду. Сора, ауазын тюрлендирип:

¹ Герге чыпчыкъ – синица.

– Не аман белги хапарды ол? Ким салгъанды аны санга? Ким салгъан эсе да, бусагъат барып, мен аны керегин берейим! – деп къызды. Сора: – Кюнюм, манга ангылатып айтчы, – къалай бла алгъанса сен аман белгини?

Аммасына жаны ауруп, Тете жилягъанын къойду.

– Амма, устазым терс туююлдо. Мен юй ишими биле эдим, алай...

– Не «алай»? Сора «экини» нек алгъанса?

– Мен, мен герге чыпчыкъ кюз артында къыбылагъа кетиучюсюн билмегенме.

Аммасы, сейирге къалып, туудугъуну бетине къарады:

– Ма санга! Къалыубаладан бери герге чыпчыкъны (дзывыр) къайтханы бла башлагъандыла сабан сюрюп. Сабан агъачха да «дзывылдар» деп андан айтылгъанды. Сени устазынга мен бош къыза эдим. Санга «эки» угъай, «бир» да кёп эди, ангыладынгмы сен аны?

Тете биягъы жиляп башлады. Артда уа:

– Къалай айыплы болдум. Манга кюлген этерикдиле. Школгъа мен энди къалай барайым?

Аммасы: «Оздурупму ийдим дейме, мен кьошмасам да, бузулуп тургъан сабийге?» – деп, сокъурана, жаны кибик кёрген баласына жумшады:

– Жиляма, кюн жарагъым, хо, энди болду. Аллай бир затчыкъ да болмай а! Жангылмагъан ким барды? Тюзюн айтсакъ а, терс кесинг болгъанса. Кесини терслигин ангылагъан адам аны тюзетир амал да табарыкъды. Аллах айтса, тап болур хар зат да. Ма алай, от жарыгъым, ма алай, кёз жарыгъым... – деп, Тетени кесине тартып, башын кёкюрегине къысды.

БАППУШ БАЛАЛА

Бу жаз башында Тетени аммасы гурт тилеген тауукъгъа, тауукъ жумуртхалары болмай, баппушнукъуланы салды. Тауукъ гурт жатханды. Юч ыйыкъ озгъанлай, чыгъарды бир ариу сап-сары баппуш балачыкъла. Жугъур тауукъ, несин айтаса, къатларына жан къоймай, тынгылы къарайды балалагъа. Аш ашагъан заманлары болса уа – бютюнда. Къанатларын кенг жайып, «гурт-гурту» къурумагъанлай, тегереклерине айланып, жууугъуракъ келген зат болса да, юсюне чабып, тынчлыкъ тапмай эди.

Ал заманда, тышына чыкъмай, тауукъ балалары бла арбазда кечине эди, ашлары, суулары да алларында – элпек.

Тете балачыкъланы бек жарата эди, ашны да ол кеси бере эди алагъа. Алай тауукъну балалары баппушла болгъанларына сейирсингени бирда селеймей эди. Сора, тёзюмю тауусулуп, аммасына сорду:

– Амма, бу къалай болады, аналары – тауукъ, балалары уа – баппушчукъла? Кеси уа биле болурму была тауукъ балала болмагъанларын? Баппушчукъла уа?

– О, мени кыызчыгъым, тауукъгъа – бары бир: бауур жылыуу бла алагъа жан кийирген эсе, ол аланы аналарыды. Баппуш балалагъа да алай, алагъа да тауукъду ана, башха аналары жокъду.

Кюнле бара, баппуш балала да ёсюп, абаданчыкъла болдула. Кюнлени биринде гурт тауукъ, балаларын ызындан тизип, арбаздан чыгып, суу боюну таба жайылды. Кёп да турмай, тауукъну гузаба этген тауушу келди. Къарт къатын, Тетеге айланып:

– Мен тюз ангылай эсем, бизни Жугъур неден эсе да къоркъгъан этгенди, бир бек кычырады. Къаргъадан ишми къоркъгъан болур? Кёп болмай арбаз башында кёрюнюп тургъан эди. Бар, жан кыйырчыгъым, не болгъан эсе да, бир кёз жетдирип кел, – дегенди.

Тете, артына-аллына къарамай, суу боюнуна кыууулду. Жетип къараса, тауукъ, гузабадан кыра, суу жагъасында ары-бери чаба, баппуш-чукъла уа сууда зауукъ эте.

Кыыз артха чабып келди да:

– Амма, сейирликге къара! Кел суу боюнуна! – деп, аны кыолундан тартды.

– Къайры созаса мени? Не болгъанды!

– Амма, кел, бусагъат кесинг кёрюрсе!

– Кел, кел, барыргъа керек эсе, барайыкъ, – деп, Тетени ызындан тебиреди.

Ала суугъа жетгенде, тауукъ, алыкъа тынчаймай, ары-бери чаба тура эди. Тете, аммасына къарап:

– Кёремисе, амма, балала суугъа жыгъылгъандыла да, андан чыгъ-алмай турадыла. Тауукъ а алагъа къоркъгъандан хахайлайды.

Къарт къатын кюлюп башлады.

– Баппуш балала жюзген этедиле, алагъа сууда къоркъуу жокъду, сууда жюзюучю юй къанатлыладыла баппушла.

Тете уа биягъы:

– Кел, Амма, баппуш балала суудан чыкыгъынчы, былайда турайыкъ... Жугъургъа бир бек жаным ауруйду! Харип, къалай къоркъады ол балаларына.

– Ахшы, аммасыны гитче кюнчюгю, сакълайыкъ бир кесек. Алай кюн сайын биз алагъа къалауур болуп тураллыкъ туююлбюз. Ёсюп, уллуракъла болсала, алагъа ана керек боллукъ туююлду. Тауукъ да какъ-кыла таба башлар, жангыдан гурт тилер. Ангыладынгмы, мени от жагъа жылыуум? Ма алайды къанатлыланы жашаулары!

ТЕРЕК БАШЫНДА

Кюзню бир жылы кюню эди. Тетени кертме терекге ёрлериги келди. Тетени ол умуту эрттеден да бар эди, анасы кыоймай тургъанды ансы, бийик терекди, ёрлерге да кыйынды, жыгъылырса деп.

Ол кюн а юйде жангыз да къарт анасы бар эди. Ол аш юйде аш бишире тура эди да, Тете, жашырын, терек бахчагъа кыутулду, итлери

Мухтар да – аны ызындан. Терекни ёзеги узун эди, бутакълары уа иги да бийигине дери жокъ, аякъ илинир заты да жокъ. Къыз бир кёрдю да, болалмады. Экинчи кере да аягъы тутмады. Ючюнчю кере уа, киштик кирик, ёрлеп, минип кетди. Ол бийик терекни башындан энишге къарагъан хычыуун эди Тетеге. Юйлерини башын иш да кёре эди, тауукъларын терек бахчада айланганларын да. Сора бутакъдан юздю да, бир кертмени ашады. Ит а, къулакъларын да сир тутуп, тюбюнден ёрге Тетеге къарап тура эди. Ол, къыз анга да бир къабар зат атар деген умутда, тёзюмсюз адыргыда эди. Ол къайдан биллик эди къыз ашагъан анга жарамазлыгъын!

Тете, кертмеле юзюп, къоюнуна къуйду да, энишге энер акъыл этди. Бек тюп бутагъына жетип, энишге къараса, – жерге дери алыкъа иги да узакъ. «Терекни ёзеги бла энишге учхалайым десем, жыгъылгъан этерикме. Энди уа къалай этейим?» – деген соруууна жууап тапмай, къызгъа къоркъуу кирди. Сора, бутакъгъа олтуруп:

– Мухтар, о Мухтар, манга терекден тюшерге болушсанг а, – деп, итге жалынды. Ол, атын эшитип, къуйругъун да булгъай, ёрге къарады. Сора терекни тегерегине чабып башлады. Итден хайыр болмазлыгъын ангылагъанындан сора:

– Амма! Ой, Амма! – деп, юй таба къарап къычырды. Алай аш юйде кюреше тургъан аммасы Тетени эшитмей эди. Сора, андан да тюнгюлюп, биягъы итге къычырды:

– Мухтар, Мухтар, барчы, амманы чакъырып кел, ол мени эшитмейди. – Ит а биягъы ёрге къарады да, сени айтханынгдан мен ангылагъан жокъду, ат бери, ата эсенг, бир зат дегенча, юрюп башлады.

Тете, бутакъда олтургъанлай, аны тегерегинде учуп айланган къарылгъачлагъа къарап: «Къалай насыплыладыла чыпчыкъла, ала уча биледиле. Сюйселе, жерге къонадыла, сюйселе уа – терекни баш чукуюна окъуна. Ах, мен да уча билсем эди...» – деп ахтынды. Сора, уллу къычырып:

– Къарылгъашчыкъ, сен окъуна болушсанг а манга терекден тюшерге. Кёргюзтчю, къалай тюшейим?

Чыпчыкъ, Тетени къычыргъанындан элгенип, олтургъан жеринден терк окъуна учуп кетди. Къыз а, ичине къоркъуу кирип, уллу къайгыыдады. Олтургъандан да арып, жияп башлады, алгъа тыншчыкъ, ызы бла уа бекден-бек. Ит аны жиягъанына юрюп башлады. Ма алай: къыз – жияй, ит а – юре.

Бир заманда, итни юргенин эшитип, амма арбазгъа чыкъды. «Ярабий, нек эсе да ит аман юреди, кимге юре болур? Биягъы къаргъагъамы, огъесе... Барып, бир къарайымчы, – деп, терек бахча таба тебиреди. Бахчагъа кирген эшикчикни ачханлай, къулагъына жиягъан таууш келди. Ийилип, ары да, бери да къарады, киши кёрмеді. Артда уа итни эследи. Ол кертме терекни тегерегине чабып юре эди. Амма терек башына къарады да:

– Оу юйюм! Тете, не ишлейсе анда? Миннген да кыалай эталгыанса ары? Бутакдан кыаты тутуп тур, мен бусагыт, – деп, артха айланып чапды. Арбаздан узун басхычны алып келип, терекке тиреди да, ёрге кыарап:

– Ах, мени эчкичигим! Аягынгы басхычны тапкасына салчы, бутакыны да алыкка бошлама. Сора тыншыкы-тыншыкы энишге тышып башла. Мен басхычны тутуп турама, кыоркыма! – деп, кёл этдирирге кыорешди.

Тете, кыоркыгындан жияй-жияй, тыз энишге тышгенинлей, кесин аммасына атды да, бетин аны ал ботасына букдыруп, бютюн бек жияды.

– Жияма, мени кюн таякчыгыым, жияма, болду! Келин санга ненча кере айтханды, кыайда да минерсе терекке деп, ы? Адам айтханнга тынгылаган тёре нек кыуруп кыалган болур? Жыгылсанг а кыалай боллук эдинг? Аллах сакылаганы уа! Аллахха шукур! Кыор болайым сени сакылаган Аллахха! – деп, туудукчыгууны жиягындан кёпген кёзлерин кыол сырты бла сыйпап, кыоюнуна кыысды да, тёппесинден уппа этди.

Мухтар а, кыуйругуун да булгап, кесича бир затла сынсый, аланы тёгереклеринде кыайгылы бурула эди...

АППАНЫ ТАЯГЫ

Кечени узуну кыар жаууп, хар затны юсюн жапханды. Эрттенликде Тетени аппасы кыарны кыореп, бир жерге жыйды. Тышында уа суу жагыа дери окыуна жолчукла ызлап, кыарны да кыореди. Тете школга тебирегенде уа, ол анга:

– Бар, кюн жарыкчыгыым, бар. Кёремисе, аппанг сени жолунгу кыардан тазалап, кыалай ариу этип турады, ансы кыар теренден тобугунга дери батып окыуна кыаллык эдинг, – дегенди.

– Сау бол, аппачыгыым! Мени аппамча аппасы бир кишини да жокду! – деп, сумкасын да алып, школуна жарык кёллю атланды.

Сабийле кыар жаугыанына бек кыууандыла. Школга бара, кыар тугулла этип, бир бирин атып ойнайдыла, бир-бирле уа кыарга тёнгереп, заууклу кюледиле. Тете, Дзерасса, Зифа бла Зарета кыар аппа этербиз дерсле бошалгыандан сора деп келишдиле.

Айтхан заманларына суу жагыасына келдиле да, портфельлерин арлакда бир бири юслерине салып, кыар тугулла тёнгеретип башладыла. Тете бла Зифа бирге кыореше эдиле. Ала этген тугул уллурак болду да, аны тюбюне салдыла, Дзерасса бла Зарета этгенни уа – гитчерегин – биринчини башына. Сора дагыда бир гитче тугулчук этип, аны уа бек башына орнатдыла. Кыызчыкыла кыадалып кыорешгенден кыызып, бетчиклери кыызылуурт алмачыкылагы ушадыла. Пальтоларын тешип, бир бирин кыарга аудуруп «жууундурдула», асыры кёп ойнагындан, бютюн бек кыыздыла.

Къызгъанлары бир кесек суугъандан сора, Зифа:

– Къар аппабыз жарагъан аппа болгъанды, алай не бёркю, не буруну, не таягъы жокъду. Сора ол къаллай къар аппады? – деди. Ол заманда Дзерасса:

– Зифа тюз айтады. Мен бусагъат анга юйден бир эски челек да, быхы да алып келейим, кёмюрчюк да. Биз анга кёзле, къашла да этейик. Айхай, аны таягъы да жокъ ушайды. Аллай затыбыз а болмаз дейме.

– Таякъны мен келтирейим. Бизни аппаны таякълары кёпдю, – деди Тете.

Дзерасса бла Тете, пальтоларын кийип, портфельлерин да алып, хар ким жумушларына кетедиле.

Тетени аппасыны керти да кёп эди таякълары. Тюзю – ала беш эдиле. Алай барысындан да бек жаратханы уа анга Тетени атасы этген таягъы эди, – энчи да жүрютген, салгъан да башха этилиучю таягъы.

Тете юйге кирип, портфелин аш юйню босагъасына салды. Кеси уа аппаны къайсы таягъын алсам болур деген сагъышдады. Сора: «Къар аппагъа да ариуу керекди», – деп, аппасыны омакъ таягъын сайлады. Киши эслемезча, юйден ташатын чыгып, къыз нёгерчиклерине чабып кетди.

Тете жетерге, Дзерасса быхы, кёмюр, дагъыда бир къызыл пластмас челек да келтирип тура эди. Къызла Къар аппаны башына «къызыл бёрк» кийдирдиле, буруну боллукъ жерге быхыны чанчдыла, кёмюр бла уа кёз-къаш тартдыла. Энди хазыр болду дегенлей, Зарета:

– Бек тапды, бек тап! Тюз керти аппагъа ушатып къойгъанбыз да биз муну! Алай эсе уа, омакъ таягъын да тутдурайыкъ, – деди. Зифа, таякъны ариулугъун эслеп:

– Къалай ариу таякъды! Кёзюнг къыйып да къалай келтиргенсе? Къар тюбюнде аман болуп къалыр, не бирлени кёзлери къарар... – деп окъуна айтды.

Дзерасса уа, сансызыракъ:

– Не боллукъ сунаса анга? Бир-эки кюнню бизни Къар аппабыз бла турсун да, элтирбиз.

Къызла кеслери ишлеген Къар аппаларын асыры жаратхандан, төгерегине айланып, ойнагъан-кюлген да этдиле. Сора былай айтып жырладыла:

*Къар аппа – акъ аппа,
Таякълыды Къар аппа,
Къызылбурун Къар аппа,
Саугъалыды Къар аппа!*

Аллайла эте, Тете, Зифа, Дзерасса, Зарета дагъыда бир ауукъ заманы зауукъ этип ойнадыла. Андан сора, къызылуууртчукъла да болуп, юйлерине атландыла.

Тете юйге кире келгенинлей, аммасы:

– Кюнюм, уууртларынг былай нек кызаргандыла? Сууукьму болган эдинг? Бу заманга дери да нек турдунг, дерслеригиз кечми бошалган эдиле? – деп, соруу этерге кьалды. Кьолунда сумкасын эслемегенинде: – Сумканг а кьайда? Сумканг кьайдады дейме? Огьесе бюгюн сумкасызмы барганса школгьа? – деп кьадалды аммасы. Тете жууабын терк бермей, чурукьларын тешерге кьалгьанында, биягьы амма:

– Сени бла селешеме, нек жууап бермейсе, огьесе эшитмеймисе мени? – деп чамланды. Тете, аммасыны бетине кьарап:

– Амма, мен сумкамы юйге келтирип, артха алай кетгенме. Биз кьызла бла суу боюнунда Кьар аппа этип, аны тегерегинде ойнап, андан кечикгенбиз, – деп, алай ангылатды.

– Охо-охо, алай эсе. Манга кьрюне кете тур. Бар, юсюнгю-башынгы алыш да, кьолларынгы жуууп, бир зат аша, – деп, аш юйге кирип кетди.

Ол кюн юйде таякьдан кишини хапары болмады. Алай эрттенликде аппа кьайры эсе да тебиреди да, таягьын туруучу жеринде кьрмеди. Кеси аллына: «Хар заманда былайда туруучу эди, анга бир заманда киши тиймегенди, не болуп кьалды да бу?» – деп, сейирге кьалды. Излеп тапмагьанында:

– Да кьайры думп болду да бу таякь, Аллахым, чамланма?! – деп кьычырды, ачыуу бурунуна ётюп. Амма, аны даууруна эшикке чыкьды.

– Э киши, неди бу кьайгьы? Не зат излейсе? – деп сорду.

– Не излейсе, не излейсе! Не зат излерикме, таягьымы излейме. Сендамы кьрмегенсе огьесе бир башха жарымы салганса муну? – деп, тырман этип селешди.

– Энтта игирек бир кьарачы.

– Андан иги кьайры кьарайым? Жокьду ол мында. Аллах алмагьан эсе, билмейме, – деди. Сора, барып, бирси таякьларындан бирин алды. Кьызгьаны чекмей баргьаны атлашындан билине, кьабакь эшикден чыгып кетди. Амма уа, юйге кирип, келини Залихандан сорду:

– Келин, бу адамны таягьын эслемегенмисе? Туруучу жеринден кьайры думп болган эсе да, бирда билалмайма.

Залихан, эшикке чыгып, таякьны кёп изледи. Излеп тапмагьанында, юйге кьайтып:

– Тете бир жары салган болурму? Школдан кьайтса, андан сорурбуз, – деди, кьайры кетерикди, табылыр дегенча, сабыр.

Ол заманга Тете да школдан кьайтды. Тыш кийимлерин тешип, кьолларын жууду. Аммасы столгьа ашарыкь салды да:

– Тете, ариуум, аппангы таягьын эслемегенмисе? Ол кеси да, келин да кёп излегендиле, тапмагьандыла ансы. Кьайдагьысын киши билмейди.

Тете кьопду да, аммасына жууугьуракь барып:

– Амма, мен билеме аппаны таягьы кьайда болгьанын. Мен аны сормай алып элтген эдим.

– Кьайры элтген эдинг, жан кьыйырым? Элтген эсенг да, артха уа нек кьайтармагьанса? – деп, тырман этди.

– Къар аппаны таягъы жокъ эди да, мен а анга аппаны ариу таягъын элтген эдим.

Амма, ишни энди ангылап, кызып сѣлешди:

– Тете, ким этеди алай, ким? Къарт адамны таягъын сормай алгъаным азды деп, дагъыда анда кѳоюп келгенсе. Бирле алып кетген эсе ле уа?

– Угъай, амма, таякъ андады – Къар аппада.

– Аллах, палахха кыалгъанбыз сени бу Къар аппанг бла! – деп ачыуланды Залихан да. – Бар да, аппа юйге кыайтыр заманнга таягъын бери тапдыр, ангыладынгмы?

– Тете кетди, алай терк окъуна артха айланып келди.

– Къар аппа таякъны берирге унамайды, кыаты кыысып турады.

Залихан, кызып, сабийге:

– Сени бир иги тѳуйюллюгюнг болуп тураса, ол заманда «Къар аппанг таякъны кыалай берирге унамагъанын» кѳюрсе. Кел, кыалайдады Къар аппанг?

Анасы, кызы да тебиредиле да, суу боюнунда сюелип тургъан Къар аппагъа жууукълашдыла. Айыралмай кѳп кѳрешдиле эсе да, бузлап тургъан таякъны Къар аппадан «сыйырдыла».

Юйге кыайтып келе, анасы Тетеге:

– Таягъын сормай алгъанынг ючюн, аппангдан кечгинлик тилерге керексе, ангыладынгмы? – деди.

– Охо, анам, тилерме, – деди Тете.

БОТТАЛАНЫ Рита
кѳчюргенди

Дамир ДАУРОВ

САБИЙЛИГИМИ САБЫР ЖАУУНУ

Жауун бек чырмады бу жол. Тохтай билмейди, таланнган. Мен а жазыу этерге олтургъанма – алыкъа бошалмагъан хапарымы ахырына жетерге. Сормагъыз, бири ол жанындан, бири бу жанындан чырмайдыла, бармайды ишим.

Мен бюгюн кесимме, юйде башха адам жокъду. Къабыргъада тагъылып тургъан сагъатны тауушу да чырмайды, таланнган, сагъыш этерге къоймайды. Сагъатны тургъан жеринден алып, башха отоугъа элтип, жастыкъ тюбюне сукъдум. Жауун иги кесекге дери сабыр жауа келип тохтагъан эди. Алай жангыдан башлады да, ишиме чырмау болду. Терезеге кесин уруп, бир къужуру тауушу бла мыйымы чанчдырады.

Бир заманда жауун бла байламлы эсгериуюм да тюшдю эсеме.

...Ол заманда арталлыда жауун жаумай болгъанны – сабанланы, бахчаланы, жайлыкъланы окъуна – къургъакълыкъ басып, халкъны бек жунчутхан эди. Бир эрттенликде мен бир ачы къычырыкъ эшитдим. Юйден чартлап чыгып, орамгъа бардым. Кёп адам бирге жыйылып, хар юйню къатында бир кесек тохтай барадыла орам бла. Аланы бек алларында эки ёсюмлю эр киши бир акъ бугъаны башына нохта салып, акъыртын элтедиле биргелерине. Ол адамла тохтагъан хар юйню къатында ол юйден биреулен чыгып, бугъаны юсюне челек бла суу къуяды.

Алай бла адамла Аллахдан жауун тилегенлерин ангыладым. Адамладан быллай ауаз да эшитеме:

– Суу керекди, жауун керекди! Суу керекди, жауун керекди!

Мен да къошулдум ол адамлагъа. Ала айтханны айтып къычырама. Бир заманда орамны ахырына жетебиз. Бугъа сынагъан къыйынлыгъын кётюралмай, орамда аууп кетсе боламыды. Ол кёзлерин къаты къысды. Аны боюнун тартыргъа окъуна жетишалмадыла эр кишиле. Адамла бирем-бирем кетдиле алайдан. Баям, ала этген ишни жаратмады Аллах.

Эл бек мудах болду. Алай кечегиде жауун жауду. Анам ол ишни кертилигине ийнанмагъанлыкъ этип къарады терезеден тышына. Болсада жауун бекден-бек жаууп башлады, биз аны узакъгъа созуллугъуна ишексиз эдик. Адамлада болгъан къууанчны уа чеги жокъ эди.

Тышына чыгып, къарангы кёкден кёзюмю алмайма. Жибийме жауунда. Чачым къара моргъа тартханына да къууанама. Сап-сарыды мени чачым. Тенглерим:

– Сарыкай, сарыкай! – деп къозутуучудула мени. Энди уа манга киши алай айталлыкъ туююлду.

...Жауун кьатыдан-кьаты жауады. Жел да болгъанны кёкге кётю-реди. Чыпчыкъланы да бек тынгысыз этеди ол. Быттыр да жугарын кьолундан кетермейди, арбазына ёшюн ургъан ырхыны аллын тыяргъа кюрешеди.

– Будай сабанны да халек этди жауун, – деди Быттыр кьайгъылы ауаз бла, – мирзеусюз кьоярыкъды халкъны.

Къайдан биллик эди Быттыр мен кюн сайын ындыргъа барып, анда атамы кьарындашы тамата кьадаарында менден болушлукъ излегенин.

Атамы кьарындашы Микала да ангыламайды, баям, ары анама болушургъа барып тургъанымы.

– Не зат этерге билмей турама, – деди бир жол Микола, – кюз артына бир затла хазырларгъа керекбиз сени атангы ашына. Урушдан кьайтырыкъла кьайтхандыла. Кьайтмагъанланы уа ашлары-ташлары этилирге керекдиле. Кьолларындан келгенле заманында этгендиле ол ишни. Биз а кюз артына хазырланьргъа керекбиз. Ол заманнга кертмелерибиз да жетерикдиле, хант кьангагъа салырча боллукъдула.

Кертме терекден акъгъан чапыракъла арбазны кьолгъа этгендиле. Кёгетлери бишсе уа, ала да тюшерикдиле арбазгъа. Арбазгъа асфальт салыннганлы уа арбазгъа тюшген кертмелени тауушлары юйде окъуна эшитиледи. Кертмелени жерге тюшгенлерини чачылгъанлары, жарылгъанлары да кёп болуучуду. Аллай кертмелени жыйып, кьоншулагъа юлешиучюме. Ол ишим кёплени кьууандырады. Аллай кезиуде анамы кёзлерине кьараргъа бек суююучюме. Аллай огъурлулукъ барды кёзледе, тийреге жарыкълыкъны, огъурлулукъну да ала берген сунаrsa.

Дагъыда тюшедиле эсеме аллай огъурлу кюнле. Биягъы акъ бугъаны алып чыкыгъандыла эллилерибиз. Кими аны аллында, кими артында келедиле. Хар юйню кьатында тохтай да, дагъыда алгъа атлай. Орам бек букъулуду, кюнню кьызыулугъу уа тёппенгден табанларынга дери танытады кесин. Жыл санлары келген ыннала уллу Аллахдан жауун тилейдиле, ауазларын хар кимге да эшитдирип. Бугъа уа бек алда барды, башын энишге тутуп, адамла этген ишле аны уялтхан этген сунаrsa халине кёре. Ол бирде акъсай, бирде ауур башын ёрге кётюрюрге кюрешип, кьуму инчикге жетген орамда жыгъылды. Уруш жыллада ач кьаргъала, аш тапмай, кьанат кьагъаргъа кючлери жетмей, къайда болса кьона айланычуларын да эсеме тюшюрдюм олсагъатда. Мирзеуден толугъа ындырны да кёреме бирде.

Жауун а жауады. Эсгериулерим энтта да кьолгъа этерикдиле мени...

КЪЫСХАЧ БЛА ЭЧКИ

Озгъан ёмюрню 30-чу жылларында партияны райкомуну секретары Дудтан кесини кьабыргъа кьоншусу Болагъа, колхозгъа кир дегенни айттып, бек кьаты болуп сюелди юсюне. Ол Бола бла кёп кере энчи ушакъ этеди, элде жамауат жыйылыулада аны чакъырып, халкъгъа туура жерде

шинтикледен бирине олтуртады. Алай райкомну оноучусу кьоншусуна бой салдыралмайды. «Колхозгъа кирирге суймейме!»

Алай Дудтан бирда тынчаймайды, аны айтханы болургъа керекди хар жерде да. Бир жол ол кьолларына чалгъы да тутдуруп, эки кьаштуй эр кишини жибереди кьоншусуна. Ала Боланы алыкъа гюллю да болмагъан нартюх бахчасын чалып, аны колхоз фермагъа ташыйдыла.

Ол кыйынлыкъны кетюралмады бахчаны иеси. Ушкок кьоллу да болуп, кечегиде райкомну секретарыны юйюне барды. Аллах сакълады Дудтаны, аз жаралы болду ол. Партия билети уа кьаннга кыйлыкъсыз боялды. Аны алышындырыргъа окъуна тюшдю. Боланы уа тутдула да, сюд этдиле – 25 жылны тутмакълык сынарыкъды. Бола 15 жылны Сибирьде тургъаны да белгилиди бизге.

Бола тутмакълык сынап кыйтхандан сора, Дудтан бла дауурлары бирда тохтамады. Кьоншуну эчкиси Боланы бахчасына ташайып, анда тахта кегетледен жукъ кыймай, ашап бошады. Бола Дудтан бла селешмегени себепли, анга дауун айтыргъа кьатынын жиберди. Эчки этген кьоранчны телерге керекди кьоншу. Бола бу кыйынлыкъны оноуун кьалай тюрлю этсе онглу болугъуну сагъышын этгенди. Эчки, биягъыча чалы башы бла секирип, кьоншуну бахчасында тишге илинир зат кыймады. Алай бу жол Болагъа тап тюшдю – эчкини сермеп, аягъындан тутду. Сора мал орунга элтип, аякъларын кьаты жип бла кыйсып, юйге кирип, кыйсхач алып чыкъды... Бола анга этер хатаны аямады. Сора кетюрюп, чалы башы бла кьоншусуну арбазына атды.

Эчкини жаны ичиндеди демез эдинг. Дудтан кыйгъыгъа кьалды. Мал дохтурну чакъырып, эчкиге не хата болгъаны билирин тиледи. Ол эчкини кеп кере тинтип, бир хатасы болмагъанын айтды.

– Къарачы, маржа, тили жериндемиди?

Дохтур эчкини ауузун ачып къарады.

– Ма палах, – деди ол. – Эчкини ауузунда жангыз бир тиши жокъду...

Къадаргъа былайды деп, даулашаллыкъ туююлсе: элни кьабырларында кьабыргъа кьоншудула Бола бла Дудтаны кьабырлары.

ОГЪУРСУЗЛУКЪ

Кеп болмай бир сейирлик ишге тюбедик. Ол Дзиуа бла байламлыды. Мен элни огъары орамында жашагъанла бла шагъырей туююлме. Болсада аланы юслеринден а хапар эшите турама.

– Бек кьанбузладыла, – дейди аланы юслеринден биреу.

– Да ачыуланган бек терк этгенлерича, жайыкъгъан да алай терк этедиле, – деп эшитебиз экинчи адамдан.

– Ол кьанбуз башхаланы намысларына тийишсиз сёзню кьыздырды эсе, аны терк жайыкъгъанындан не магъана? – дейди ючюнчю шуёх.

...Бу жол эссиз сёзден юлюшлю болгъан Дзиуады. Ол жаз башы кюнледен биринде юйюню бир мюйюшюнде эски столну кьатына бир залим кьанганы салады. Аны юсюне бешжыллыкъ жашчыгъын олтурт-

ду. Сора къанганы бир къыйырын бычхы бла кесип башлады. Алайда къангадан акъгъан агъач муру арбазда бир бирлерин къууа айланган тауукъ балаланы бек къууандырды. Ала, Дзиуаны аякъларыны юсю бла ары-бери секирип, агъач муруланы чёплеп, зауукъ этедиле.

Дзиуа уа чурукъ бурунлары бла тауукъ балаланы ары-бери учура эди. Ала дагъыда артха жыйыладыла, Дзиуа уа аланы ары-бери чач-тукъ этеди. Бир ненча кере болду ол иш. Ачыуу бурунуна чапхан Дзиуаны тёзюмю огъары аягъына минди да, тауукъ балаладан бирлерин сермеп алып, къолундан келгени къадар бир сызды юйню къабыргъасы таба. Ол бала тийген къабыргъада къан тамгъа кетмей, кёпге дери турду.

Дзиуа уа къанганы бычхы бла кесгенин андан ары бардырды. Агъач муру уа алайда иги тёбе болду.

ТУТМАКЪ КЪОНАКЪ ЮЙ

Бу бек эртте болгъан ишди. Алай эсен а бирда кетмейди. Болсада эсгериулерибизни къагъытха тюшюрюрге онг табылмагъаны уа сейирди. Ол ишни башха зат бла къатышдырмай, болушунлай суратларгъа керек болуп турады.

Ол заманда мен элде жашай эдим. Студент жылларымда биринчи солуу айларымы мында ётдюргеними бек зауукълукъгъа санайма. Бир жол къоншубуз – иги да жашаулу Зали – манга тюбеди. Хар ким къаратоннга санагъанлары неликден болгъанын билмейме, алай аны жетген къызы уа бар эди. Ол узакъ созмай Гюржюге барыргъа кереклисини юсюнден хапар жайылды элде. Зали орус тилни билмейди. Ары къалай барлыгъын да, аны биргесине жолоучу болургъа кереклими ангылатдыла.

Зали нек барады Гюржюге? Ангыламайма. Сыфатында кюн таякъла учхалагъан къызы тиширыула тутмакъдан къутулуп къайтханды дейдиле да, элтсин аны биргесине. Залини къызында болгъан ариулукъну айтып тауусмайдыла элде. Ёсюмлю, кёзлери чолпан жулдузла. Залини къызы Ларисагъа жетген къыз жокъду элде дегенле уа кеси сёзлерине къанат бердиле.

Лариса школну бошагъандан сора, сахаргъа кетип къалгъанды. Анда не жумуш бла кюрешгенин киши билмейди. Алай мен билген хапар а даулашсызды. Анда сахар тюбюнден жыйылмагъан жашла муну къолгъа этедиле. Урларгъа-тырнаргъа, башха аманлыкълагъа да юйретдиле. Ма санга, кюнлени биринде бу къутулады...

Зали бла мен келебиз Тбилисиге. Къонакъ юй излейме. Къызыны анасы бла юч кюн туругъа эркин этгендиле. Айланама, мында хални мен да иги билмейме. Тиширыу бек къыйналып атлайды мени ызымдан. Тюртюле, айлана келип, бир къужур терезелери, къабакъ эшиги да башха къабакъ эшикlege ушамагъан арбазгъа киреме. Ма къайгъы, бир милиция мен къолгъа бек къаты алды. Кишиден эркинлик алмай, киргенме арбазгъа. Алгъа Залиге чамланнганды.

– Не эркинлик керекди санга?! – Зали кычырып, иги да жунчутду сержантны. – Бери келирге жарамай эсе, кыбакъ эшикни нек ачханса?!

Тейри, милиционер Зали бла ойнаргъа жарамагъанын ангыласа керек, иги да шош болду. Сора телефон бла кыйры эсе да селешди. Сора ол айтхан тюмени конакъ юйюню таматасы келликди былайгъа деп ангылатды. Зали конакъ юйню кыйгысы менден алгъа этгенин билдим алайда бола тургъан ишледен.

Биз кыгъытыбызны кёргюзтдюк конакъ юйню таматасына.

– Сора сиз дюгерлилемисиз? – деди ол. – Нексиз мында? – Зали таба кырады да, – сен Ларисаны анасы болурса, баям? Ол дюгер тилде бек уста селешеди.

Биз жерлешибизге тюбегенибизге кыуандык. Аны аты Ира болгъанын да билдик. Ол Дзауджикауданды. Тиширыу бир кезиуде сабий садха тамата болуп ишлеп тургъанды. Ол ишинде мынга тэлеу тюшгенди. Сора алты жылгъа сюд этип, ашыргъандыла тиширыула тургъан тутмакыгъа. Ира бери келгенли юч жыл болады.

Ол, бизни тюз тюмени арбазында конакъ юйге келтирип, Залиге бла манга бирер энчи отоу берди. Ира бизни конакъ юйде кыюп кетди кыйры эсе да, алай бир заманда Лариса бла бирге келди.

Бек арыкъ да, кырыусуз да болгъанды Лариса. Ира аны анасы болгъан жерге келтирип, сора мен тургъан отоугъа кирди. Ол столгъа олтуруп, мени таба кырап тохтады. Кёп соруу берди манга Дюгерни жашауундан, хар затны да билирге сыйюп. Дзауджикау элде не тюрленуле болгъанларын да. Мени жууукъларымы да сорду, бирини ызындан экинчилерини атларын да айтып. Биз арбазгъа кирген сагъатда тюмени терезелеринден тиширыула манга бир бирлерине ал бермей кырагъанларын айтханымда, Ира кёлю бла кюлдо. Олсагъатда эследим аны бир ариу акъ тишлерин.

– Сен тиширыула бла кызанлашмагъанлы кёп боламыды, жаным? Сени кибик чырайлы жашха уа кыйсы тиширыуну да кёзю кыарарыкыды. Кыыйынлыкъда тургъан тиширыулагъа игилик этгенни хатасы болмаз. – Ира башын ары-бери булгъады нек эсе да. Ала эки-юч жылны ичинде эр кишиге тюбегендиле...

Ира кетди. Арыпма, узакъ жол келгенбиз. Солургъа таяндым. Бек терк кыалкыдым. Кыаллай бир заманны жукълагъанымы айталлыкъ туююлме. Эшик кыаты кыагылгъанда уяндым. Кётюрюлюп барып, ачдым эшикни. Чыракъны мутхуз жарыгында Ираны эследим. Бюсюремедим бу ишге. Ол отоугъа кирип, тешинип тебирегенинде, кёзлерим жукъ кёрмей кыалдыла. Ираны, ундурукыгъа олтуруп, жияй тургъанын кёрдюм бир заманда.

– Айып этме манга, – деди Ира. – Бюгюн санга ол жут кырагъан тиширыуладан бирлериме. Кыалай кыйынды мында жашау! Жажаним жашау. Айып этме манга...

ШАУАЛАНЫ Хасан кёчюргенди

Гастан АГНАЕВ

ЖАШАУНУ ПРОФЕССОРУ

Хадзышмелге кесини кѡабыучу таякъларын буруп, кюнню кѡызып тургъан тѡгереги тюз да юй башында тохтады. Тер тамычыла, аны ызлыкълы кюн кюйдюрген мангылайындан кѡшуннга тюшюп, олсагъат кѡуруп барадыла. Не кѡызыулукъ барды! Хадзышмел белин тюзетди да, сол кѡзюн жума, юй башыны мюйюшюне тинтип кѡрады.

Кезиулю кѡшунну сала, ол аны гитче жугарчыгъы бла тутду да, сора, терк кѡымылдап, тѡгерегинден раствору кетерди. Артха бурулмай, кѡолларын артха узатды да, тамырлары билинип тургъан бармакъларын илиндирип, жангы кѡшунну алды. Тизгиннге салгынчы кѡрады да:

– Садакъ окъ кирик, нечик тюзю, – деди.

Сора ичинден: «Да кѡаллай боллукъду да, кесим этеме сора мен муну? Хар бир кѡшуннга кѡрай турсам, тейри, эрттенликге дери да бошаман ишими. Баям, бир кесек арыгъан болурма ансы, кесим да эслемезге кюреше, иш кѡллюлюгюм азая барады. Хайда, маржа! Хомух болургъа жарамаз: тюнене окъуна биле эдим бюгюнню кюннюм тынч болмазлыкълын, кюн чыкългъандан ол батхынчыгъа дери юй башында кѡызууда бишеригими. Андан эсе, кюн бузулгъу эди. Жаугъы эди жауун – сен а растворгъа кѡбюрек цемент кѡшуп ишлер эдинг. Цемент юйню иесиникиди, кѡызгъанмайма».

– Эй, студент, не булжуйса? Раствор бошала турады! – деп, ыразы болмай кѡчырды да, Хадзышмел энишге кѡрады.

Раствор болгъан гулланы кѡатында белине дери жалан жаш кюреше турады. Кертиди, челекте раствор барды, алай а берсин: хар такъыйкъа да багъалыды.

– Элтеме! – деди жаш тюбюнден.

Иги жашды, терк ишлейди, аз сѡлешеди. Атын унутуп кѡйгъанмансы, айтхан эди, башымдан кетип кѡалгъанды. Хо да, не этериксе: студент десем да жарайды. Бир табакъданмы ашарыкъбыз.

Жаш толу челек бла кѡтюрюлюп келеди, басхыч аны ауурлугъундан кѡркѡутурча гъыж-гъыж эте.

– Жыгълып иш кѡалырса!

– Кѡоркъма.

Игирек басхыч керек эди. Кертиди, студентге челекле ташыгъан кѡыйынды, алай а бу да жарайды. Аллах сакъласын, жаш жыгълып кѡалса, Хадзышмелге жууап берирге тюшерикди. Жаланда ол жетмей эди.

Жашны эки жауурун ортасы бла терлегени барады, кекели мангылайына жабышыпды. Ол хауаны, жагъагъа тюшген чабакъ киби, ауу-зун ачып жутады. Иегилери уа, темирчини кёрюгю киби, ары-бери барадыла. Хо да, не хата кёрлюкдю, жаланда ишден къаты боллукъду ансы. Ма Хадзышмел онбеш жылындан бери ёгюз киби ишлейди, сора не – сау-саламат турады. Кертиди, быллай къызыуда башы чачылыргъа жетгенди, хончалары да ауруйдула, бу башындагъы, къалпакъ угъай, темир тогъай болгъанча. Алай ала бары да бошдула, дуния башы тюбюне айланса да, кюн аны сыртында учса да, ишни бюгюн бошаргъа керекди.

– Сакъ болуп атла, ансы къошун жеринден тебер да, ишни жангыдан башларгъа тюшер.

Студент, жууап да бермей, челекни бужукъ юсюне салды да, тынчылыкъсынып солуду. Хадзышмел анга инбашы бла бурулуп къарады.

– Арыгъанмы этдинг?

– Угъай.

– Сора челекни манга жууукъ сал.

Челек анса да алай узакъда туююлду. Болсада нек къоратады къаруун, алыкъа ишни арты кёрюнмейди сора? Юйню иеси бла ишни бир кюннге бошаргъа келишген эсек, алай болургъа керекди. Тюнене беш сом ючюн Хадзышмел аны бла сагъатдан артыкъ даулашханды. Ол суюгенча да болгъанды. Юйню иеси, Москвадан жазып чакъырса да, Хадзышмелден иги уста тапмазлыгъын биледи. Ма аны ючюн хо дегенди. Киши хакъын тилемейди, алай а къотур шайлагъа уа ишлерик туююлду – биледи кесини багъасын. Тюнене юйню иесине да ма алай айтханды: Мен излегенча унамай эсенг, этме. Ишсиз къаллыкъ туююлме, башхала да тилейдиле. Мында дагъыда эки уста барды – Магомет бла Данел, алагъа бар», – деп.

Алай а ким саллыкъды аланы Хадзышмел бла бир тизгиннге? Ишлей билмейдиле ала, жаланда кеслерин угъай, башхаланы да къыйнайдыла. Къалай болса этедиле жумушларын, мюйюшлери къынгыр, тизгинлери да алай, кеф киши тизген киби юй башында къошунланы. Аланы ишлерине къарасанг, жилярыгъынг, кюллюгюнг да келеди. Сапаришчилени да ахчалары зырафына кетеди. Бир-эки айдан юй башындан седиреп тюшерикдиле къошунла. Ол заманда андан эсе, тюмен артыкъ берги эдик, бу болмачыла бла иш этмей дерикдиле. Къолгъа бир алсанг, ишни тынгылы этерге керекди деп сагъыш этеди ол.

Хадзышмел къолун кезиулю къошуннга узатды да, сора сагъыш этди: хар бир къошуннга ол кеси нек созады къолун, жанында студент ауу-зун ачып сюелип тургъанлай? Сора Хадзышмел атылып-чачылыпмы къалсын? Алай а жарамаз. Бошданмы алады ахча, хайнух киби бурулсун.

– Къошунну узатчы!

Студент сейир этди – Хадзышмелни бурун тюбюнде турады къошун. Алай а ийилди да, узатды.

– Иш барады, – деди Хадзышмел, ыразы болуп, кьошунну жерине орната. – Ингирде сагъат жетиге бошайлыкъ болурбузму?

– Анга не сѣз!

Хадзышмел ышарды. Адам кесине ышанса, ол игиди. Аллай бир жерде да тас болмаз.

– Челекни берлакъ тюртчю, – деди да, бютюнда терк ишлеп башлады.

Да Магометге бла Данелге жангыдан тууаргъа керекди жер юсюне, Хадзышмелни жетерча. Ол мюйюшлени бир жапса, ызында эки жылны буз уруп турса да, бир кьошун жеринден теберик туююдю. Кѣп болмай жолда Магометге бла Данелге тюбегенди. Баям, ишден сора ичип эдиле.

Хадзышмелни кѣргенлей, экиси да анга сѣлеширге суюдюле. Анга уа атасы айтыучу эди, сѣз айтхынчы, адамны кѣзлерине къара, ала санга аны жүрегинде болгъанны айтып берирле деп. Магометни бла Данелни кѣзлеринде аллай бир аны кѣрюп болмаулукъ бар эди, Хадзышмел аланы сюрюулеринден къой тутуп кесгенча. Сорчу, не этгенди ол алагъа? Иш ол ишин бети бла, тап этгенинде, ала уа бетлерин ичип бошагъанларындамы болур?

– Сора сен сау районну этгенсе кьолгъа?

– Юйлеригизге барыгъыз да жукълагъыз.

– Билемисе, – деди Магомет, Хадзышмелге жууукъ жанлап, – сен мени сабийлерими гыржын къабынларын сыйыраса!

Не заманда да сабыр болуучу, аз сѣлешуучю Данел да, жигит болуп, къызыл кѣзлерин жандырып, кѣпдю.

– Керти эр киши ахча ючюн ёхтемлигин малтамайды. Айып туююмюдо санга?! – деп къычырды ол да.

– Ой сени огъесе, акъылсыз кючюк! Бюгюнлюкде «керти эр киши», «ёхтемлик» деген сѣзлени айтмагъан жокъду. Табыча ишлей билмегенге эр киши деген атны жүрютюрге да жарамайды.

Ким биледи, не бла бошалырыкъ болур эди бу тюбешиу, ичгенин эсине тюшюрмесе Хадзышмел. Бурулду да кетди гюняхдан кери. Ала уа аны ызындан къаргъыш айта къалдыла. Андан анга не?

– Ма алайды, студент, – Хадзышмелни кѣзлери салам къалпагъыны тюбюнден жылтырадыла. – Эришмесинле манга...

– Не зат дейсе? – жаш ангыламады.

– Зат да угъай, ангыларыкъ туююлсе. Андан эсе, кьошун узат бери.

– Бир кесек солурму эдик?

– Заман жокъду. Солуудан сора да ишге жарашхынчы иги кесек заман кетеди. Андан эсе, бу кьошунланы манга жууугъуракъ сал да, раствор алып кел.

Биринчи къарагъанда алай сунмаса да Хадзышмел, хау, аны нѣгери – бу студент – иги жаш кѣрюнеди. Ала Хадзышмел элни огъары жанында бир юйню мюйюшлерин эте туруп танышхандыла. Жаш шахарда окъуйду, солуугъа келгенди юйюне. Ол бош болгъанын билип, Хадзышмел биргесине ишлерге чакъыргъанды, сом-шай этерге.

– Бир кюнюнге онбеш сом берликме.

Жаш жууабын терк бермеген эди.

– Алдап кьойсанг а?

– Мен аллай аман адаммамы да? Кимге да сор, Хадзышмел тюз адамды. Алдамам. Ишлегенинге кёре болур ахчанг да.

Жаш хау деди. Хадзышмел да кьайры келлигин ангылатды. Бюгюн а аны ала ишлерик юйню кьабакъ эшиклерини аллында тапды. Жаш, кьыртишде олтуруп, кьалкьыу эте тура эди.

– Кеч кьалдым дейме, – деди Хадзышмел.

– Мен да алай эртте келмегенме, – деди студент.

Ол, башын кьулагьына суу кирген атча булгъап, кёзлерин жумду-рукълары бла сюртдю да, ышара-ышара, инбашларын тюзетди.

– Мен хазырма.

– Бу уа санга неге керекди? – Хадзышмел жипни кёргюзтдю.

– Раствор бла челекни ёрге кётюргенде керек боллукъду.

Хадзышмел башын булгъады: «Бу мен челекни ары башына кесим тартырыкьмы сунады? Алай а боллукъ туююдю».

– Алай этебиз деп, биз битеу раствору тёгюп, чачып бошарыкьбыз. Басхыч бла кётюрлюксе.

– Хо, сора, – жаш жипни бир жанына сызды.

Кёлю бла ишлеп башлады. Эки сагъатдан а Хадзышмелни узатылгъан кьолю кьошунну болуучу жеринде тапмады. Ол ыразы болмай бурулса, студент а – бети да илхам алып, кюнню кьызгъылдым жарыгьына кьарай.

– Э, студент, – деп сёлешди Хадзышмел.

Эшитмеди. Сюелгенлей, ышаргъанлай турду.

– Студент! – кьатыракъ чакьырды уста.

– А?

– Кюн батханнга кьараргъамы суююучюсе?

– Хау... – ауазы кьайдан эсе да келди.

– Юй башындан, айхай да, иги кёрюнеди тёгерек, алай анга кьараргъа заман жокъду, ишлерге керекди. Ишинги унутма. Биргеме ишлесенг, бай боллукъса. Ахча кимге да керекди.

– Хау, ата-анамы боюнларында олтуруп турургъа суюмейме. Кьыш-ха бир кьауум зат алыргъа керек боллукъду.

– Челекни берлакьгъа тюртчю. Кьайда окъуйса?

– Педучилищеде.

– Кёп болмай устазланы иш хакъларына кьошхандыла дейдиле да?

– Хау, энди ала аман ахча алмайдыла.

– Окъу, окъу, артда кесинге тынч болур. Менича, юй башлагъа ёрлеп айланмаса.

– Алай а сен кесинги ишинги иги билесе да, башха затха юйренирге керек туююдю. Кьошунну кьошуннга тиз да бар. Ахча да кёп ишлейсе.

– Ол кьалайды – бирин бирине тиз да дегенинг? – Хадзышмелге жаш масхара этгенча кёрюндю.

– Мен кьошунла бары да бирчадыла дейме. Мен а сабийле бла иш-лерикме да, бирге ушагъан эки сабий тюбемейди жашауда.

Къыйын солуй, студент кезиулю раствор челекни кётюрдю да, Хадзышмелни жанына сюелди. Ол, чыгъыш таба къарап, башын булгъай:

– Заман кетип барады, къымылдаргъа керекбиз, – деди.

– Мен оюм этгеннге кёре, былай ишлесек, кюн батып бошаргъа, биз да ишибизни тындырлыкъбыз.

– Мен темирденмеми да? Эрттен ишинг – эки иш, ингир ишинг – жарты иш. Кюнню экинчи жарымында къарыуунг таркъаяды. Кечге да тындырмакъ деп къоркъама.

Хадзышмел тобукъларына турду да, кесини къысха ауанасына ийилди, къоллары учуп башладыла. Жаш аны табанларына къарап сюелди. Чурукъларын аяй эсе, чарыкъла окъуна кийсе уа. Хадзышмелни аякъ тюбюнде териси ёгюз тери киби кятханды. Табанлары да къара ызыкълы болуп жарылгъандыла. Тейри, быллай табаннга уа чюй окъуна ураллыкъ туююлсе.

– Тюшюгюз, бир зат къабыгъыз, – деген тиширыу ауаз эшитилди.

Хадзышмелни кёзлери жылтырадыла. Ол, ишинден айрылып, энишге къарады да:

– Хазырмыды? – деп сорду.

– Аш къангадады, суууп къалгъынчы келигиз.

– Кел, барайыкъ.

Хадзышмелде жорукъ алайды: хар не да заманында – иш да, аш да. Кюн бийикге кётюрюлсе, тюш ашны бер. Хадзышмел терк окъуна ауузланып къобарыкъ сунду, заманны керексизге къоратмаз ючюн. Алай а болмады! Юй иеси тиширыу асыры акъырын къымылдагъандан, баппуш киби, эки жанына ауа айланнган болуп чыкъды. Андан семирген болур былай да.

Хычинлени да кесмегеней, исилей, жумуртхаланы да ариуламай салды. Ала къызгъан кёмюр киби кюйдюрдюле ауузун. Аны эри къалай юйретмегенди бир затха огъесе ол да заманны багъалай билмеймиди? Ашны алай бере тур, ауузунга атып барырча, хычинлени да кесип, сууутуп сал, столгъа чакъырырдан алгъа. Хадзышмел ол тас этген заманына кьошунладан сау тизгин салып чыгъарыкъ эди. Ойнап, бийчеге:

– Баям, бизни асыры ашыгъып чакъыргъанса, аны-муну юсюнден ушакъ этейик деп. Иш а не, бёрюмю болгъанды, агъачха къачып кетмез, – деди.

Ол а, аны ойнап айтханын ангыламай:

– Ёлгениме келигиз, мен аны къалай ангыламай турама?! Керти айтасыз: бу къызыуда ишлеп а! Аны юсюне юй башында кюн тюбюнде адам сирнек киби жанып кетерге да боллукъду! Солугъуз бу салкъын-да, ёлгенми этериксиз? Терек бахчагъа да барыгъыз. Быйыл эрикле ала-мат битгендиле. Тахтагъа да киригиз, анда да табарыкъсыз къабар зат. Уялмагъыз! – деп тохтады.

Бек керек эдиле Хадзышмелге аны ачы эриклери бла татыран кибик сары нашалары! Тюшюнде кёрюп чыгъа болур аланы. Угъай, Хадзышмел кесини багъасын биледи. Ишлей эсе, ахчасын да алады. Заман алайды – ким да женглерин къайырып ишлерге керекди, алай болмаса, ауузун ачып, къуру къабыргъалагъа къарап олтурур. Бир жай кюннге ол бир айгъа алгъан тенгли бир ахча ишлейди. Хар кюнню да багъалыды. Алай келеди ахча анга. Солуу туююлдю къайгъысы!

– Биз ишлерге келгенбиз, бизни хар такъыйкъабыз да алтынча бир тартады, – деди Хадзышмел, бийчеге не этеригин андан эсе, кеси иги билгенин ангылата.

– Нек къыйнайсыз кесигизни?! Бюгюн бошамасагъыз, тамбла этерсиз.

Кёремисе аны, Хадзышмелни юйретирге кюрешгенин! Андан эсе, татыулу аш этерге юйренсе уа, ма хычинлерин да кюйдюргенди. Алай а ол иги ашады. Студент да, андан артха къалмазгъа кюреше, къолларына юфгюре, кюе-бише, жилимукълары келе ашады. Неде да – ашагъанда, ишлегенде да – хайнухча бурулуп турургъа тюшеди. Кетген такъыйкъаны къайтаралмазса.

Да, студент, Хадзышмелден юлгю ал, ол сени жашаргъа юйретирикди. Ол сени битеу алим профессорларынгдан эсе да, акъыллыды. Да, хау, алагъа узакъды анга дери. Ала, профессорла, бирер илмугъа устадыла. Хадзышмел а саулай жашауну профессоруру.

– Студент, мен тойдум, – Хадзышмел къол аязы бла эринлерин сыйпады.

– Мен да, – деди жаш, ахыр къабынын чайнай.

– Магъыз, бирер стакан ичигиз, – тиширыу юйде этилген чагъыр графин келтирди.

– Не этесе, сен биз юй башындан кетсекми сюесе? – Хадзышмел тютюн къабындырып тартды.

– Аллах сакъласын!

– Ишни бошайыкъ да, андан сора салырса. Кел, студент.

Жаш, стол артындан къобуп, ызындан тебиреди.

* * *

Эрттенликден окъуна ичинден студентни махтай тургъан Хадзышмел тюшден сора анга ачыуланып башлады. Кертиди, иши барады, уста бир такъыйкъа да сюелмегенди бош, алай а, кезиулю раствору кётюрюп келип, жаш, аны жанында сюелип, тегерекге къарагъаны ачыу тиеди. Не зат кёреди ол анда? Тегерекде ол билмеген зат жокъду: терек бахчаланы жашилликлерини араларында юйлени акъ къабыргъалары, юй башлада асламысын Хадзышмел тизген къызыл къошунла. Уста орамгъа да атады къарам бирде, ким биледи, студент анда бир къыз зат кёрген эсе уа? Алай орамда киши кёрюнмейди, ол чалы жаны бла уллу къошунну кётюрюп, кючден баргъан къарт къатындан сора.

Хар бир алай къарагъаны сайын уста къарыуун, заманын да тас этеди. Ма ол себепден ашыгъыргъа керекди: кюн тюш ортадан ётгенди, ингирге тартып барады. Бир кесекден бугъарыкъды...

Бир жангыз мюйюш къалды сюртюлмей. Ох, эрттенликде болгъан къарыуу къайтса эди, жартысы окъуна! Ол заманда бир жангыз сагъатха тындырыр эди ишни. Алай Хадзышмел арыгъанды.

Жаш да арыгъанды, хапар айтырыгъы да келмейди, тегерекге да къарамады. Да, билirse сен да керти ишни татыуун! Ол санга стол артына олтуруп, китап бетлени ачып, андан харф тартханча туююлдо! Студент челекни узатды да, бужукъгъа жетдиралмады. Челек чайкъалып, ол ауур раствор жашны кёкюрегине урду да, жаш басхычдан жыгъылыргъа аздан къалды. Челек а кетди энишге учуп. Хо да, студент, алай да болады.

Хадзышмел кюшунну алды. Ауурду! Ахыр къарыуу бла гитче жугарчыгъына раствордан алды. Аллах кёреди, арыгъанды, алай а бу ахыр мюйюшню сюртюрге, бир тогъуз-он кюшун да тизерге къалгъанды. Аны бла уста Хадзышмелни дагъыда бир кюнню кетеди. Юйде аны татыулу ушхуур, жумушакъ тешек сакълайдыла. Тамбла уа жангы кюч келир, ол жангыдан туугъанча. Кюшунла да тепсерле кюлларында. Теркирек бошасын ансы, къарангы бола барады. Неда бу туманмыды? Сейирди, кёп болмай кёк таппа-таза эди, миялача. Неда бу тютюнмюдо? Огъесе кёзлериме затмы болгъанды? Хадзышмел жумдуругъу бла кёзлерин ууду. Алай тютюн къалыныракъ болгъанча болду. Хадзышмел башында сюелген юй тепди да, къайры эсе да жюздю. Хадзышмел энишге чёкдю, аягъы учду...

– Студент! – Хадзышмел кюллары бла бужукъдан тутду.

Битеу санын къалтырауукъ алды да, бетине сууукъ тер урду.

– Къоркъма. Хар не да тапды, – жаш анга болушду.

Хадзышмел кёзлерин жапды да, жаягъын кюшуннга кыисды. Солуун алалмай турду кёпге дери. Да, Аллах болушду анга бу жол. Кюллары бошлап ийсе, жатар эди тубюнде, аяклары, кюллары сынып.

Хадзышмел башын кётюрюп, тегерекге къарады. Туман кетип, кёк да аязып тура эди. Кюнню тогъайы Казбекни инбашына жетип, кёмюр мыдыхча кызарып эди. Хадзышмел:

– Бизни ишибизни бир тынчылыкълы сунган къаргъышлыкъ болсун! – деп кючсюндю ол.

– Сабыр бол, жүрегинги сакъла.

– Сен тюзсе, – Хадзышмел жугарчыгъын алды да, кенчегине ышыды.

Бу ишни кюяргъа керекди. Юй башындан жыгъылсанг, бир тюрлю бир ахча да керек болмаз. Андан эсе, газ бла ишлерге керекди. Аны ызын тарта турадыла элге. Иш кёп боллукъду. Къыйын да туююлдо, алай ахчалыды. Жангы затды, ишни хакъын киши билмейди, къаллай бир десенг, берликдиле...

– Студент!

Жаш жарты сёзден ангылады андан Хадзышмел не излегенин: челекни жууукъ тюртдю да, кьошун алып берди.

– Энди беш кьошун тизейик да, ишибиз битди...

* * *

Кюн батды. Аны ахыр кюн таяклары алтын садакъ окълача къардыла тау артындан. Ашхам жулдузу жанды.

Бюгюнню иш да битди. Хадзышмел, кесине ыразы болуп, атлады арбазны – аяклары къаты жерге тирелдиле. Аркъасы ауруса, кёлю да бокъланса да, жүреги хош эди. Юй иеси бла аны толу бийчеси, арбаз ортасында тохтап, юй башына къарайдыла. Бийчени кёзлери кьошун тизгинлени биринден бирине чабадыла. «Бир зат ангылагъан кибик!» – Хадзышмел ичинден кюлдю.

– Нечик ариу болду юйюбюз! – деди бийче, ышарып.

– Мен кесими даражамы билеме. Эте эсенг, ишни тынгылы эт! – деди ёхтемлик бла, анга кёз атып, Хадзышмел.

– Ахшылыкъ биргегизге болсун!

– Сау бол. Сизни юйде да берекет къурумасын!

Юйню иеси кьолун хуржунуна сукъду да, ахча таууш этди. Хадзышмел иш хакъын студентни къатында берселе суймей эди. Уста ненча алгъанын билсе, башха жол, ким биледи, кёп да тилер. Жаш а, ёхчеге этгенча, кетмейди.

– Студент, мен анда чёгючюмю унутуп келе болурма дейме, чапчы бир къара.

– Угъай, сен аны хуржунунга салгъанса.

– Алаймыды? Сора... жибинги унутханса.

– Хау, унутуп барама, – деп, жаш жибин алыргъа кетди.

Аллахха шукур, инбашындан ауур таш тюшгенча болду. Юйню иеси алты къызыл ахча бла бир чууакъ кёк бетли къагъыт узатды. Хадзышмел ахчаны санады да, онбеш сомну бир жанына этип, къалгъанын хуржунуна салды. Жангыдыла ахчала. Къолайлы адамла жашайдыла бу юйде. Да, хау, сабийлери шахарда ишлейдиле, болуша болурла ансы, кеси хакъларына уа ишлеяллыкъ туююлдюле быллай юй.

Орамда Хадзышмел онбеш сомну чыгъарды да, жашха узатды.

– Ма, студент, ал юлюшюню.

Жаш, Хадзышмел сакълагъанча, ахчагъа къууанмады. Хуржунуна сукъду да:

– Кел, ашханагъа кирейик да, бир сырачыкъ тартайыкъ. Быллай кюнден сора ичеригим келеди, – деди.

– Сау бол, манга сыра жарашмаучуду.

Ол юйню иеси тиширыу а, айтханыча, чагъыр бла да сыйламады. Ма алайдыла ала ишчи адамгъа: ишинги бошадынг, ахчангы ал да кет теркирек!

– Охо да, бир жангыз кружкадан аурумазса, – деп, къаты болду жаш.

– Охо, унатдың, – деди Хадзышмел.

Алай а былайчыкъда ууакъ ахчасы болмагъаны, уллу ахчаны бузаргъа керек боллугъу тюшдю эсине. Алай ол анга нек къайгъы этерге къалгъанды, жаш чакъырады сора. Ол сыйлар.

Эшик аллында жаш Хадзышмелни алгъа жиберди. Алай ол не эсе да бир алдау сезді – бу жаш киши хакъына сыра ичерге сые болур! Кёремисе аны! Сен тюлкую эсенг, мен а къуйругъума. Сени кибик жюз жаш да алдаяллыкъ туююлдуле Хадзышмелни. Ол ийилди да чуругъуна тюшген ташчыкъны чыгъаргъанча этди. Алай бла, студент алгъа ётдю. Ол а бош кёре эдим. Жаш, терезе къатында столну кёргюзтдю да:

– Олтур, былайы салкъыныракъ кёрюнеди. Мен а бусагъат сыра келтирейим, – деп, тюменликни чыгъарды.

«О... быллай адамда уа ахча кёп турлукъ туююлду, – деп, оюм этди Хадзышмел, – гитче ахчасы тургъанлай, бу уллусун бузуп башлай эсе...» Керексиз жерде ахча жоюуну не заманда да жаратмайды ол. Алай ол кеси алай этмейди да, башха адам а...

– Саулугъубузду! – деди ол, сыра аякъны кётуре. – Сен керти эр кишисе, сени къан тамырларында ахшыланы къанлары жүрюгени кёрюнюп турады. Алай керекди. Биз бюгюн кёп ахча ишлемегенбиз, алай ол алгъаныбыз да бизге халал болсун. Саулугъунг ючюн!

– Хоу бирда, сау бол! – жаш уялды.

Хадзышмел уллу-уллу уртлап ичди. Хычыуун эди сыра. Жаш бир танышын эследи да, ышарып, къол булгъады.

– Ма алайда мени нёгерим олтурады танышлары бла. Бирге окъуй-буз. Алагъа бир кружка салып келейим. Кечгинлик. Бусагъат къайтама.

Хадзышмел ала таба къарады. Бек жаш адамла. Студент аланы хар бирине бирер аякъ сыра салды. Не халал болгъанды бу? Ахчасын не этерге билмейми турады? Андан эсе, кюз артына бир кесек жыйып, юсюне зат алса уа, жалангач болуп къайтмай. Угъай, шуёхум, сени энтта да кёп затха юйретирге керекди жашау.

Жашла да Хадзышмелге къол булгъадыла, чакъырдыла, къошул бизге деп. Угъай, угъай, Хадзышмел арыпды, шинтикде да кючден олтурады. Ол, сарыауузлагъа къошулуп, заманын къалай жояр... Кетерге керекди. Юйге барып жукъларгъа. Тамбла да къыйын кюндю.

Хадзышмел, аланы столларына жууукълашып, студентни чакъырып:

– Мен кете барайым, кечди, – деди.

– Охо, мен а жашла бла бираз олтурайым.

– Кёп турма. Тамбла биягъы сагъат бешде башларыкъбыз.

– Хадзышмел...

– Не?

– Хадзышмел, тамбла мен барлыкъ туююлме.

– Нек? Не болгъанды? Иш ауурму кёрюндю неда хакъы азмыды?

– Билемисе, ахча ишлейме деп, жашаууму жояргъа суюмейме.

– Алаймыды?! Сагъыш эт. Ишлемесенг, жашауда бир затха да жетишаллыкъ туююлсе. Ишге уа юйренирсе. Тамбла тирмен къатына кел.

– Угъай, келаллыкъ туююлме. Сёзюм бирди. Сау къал.

– Сау къал...

Хадзышмел ашханадан къалай чыкыгъанын, тютюн тартханын кеси да эслемеди. Иги жаш эди болушлукъчу, аллайны энтта да излерге тюшерикди. Ол жаны бла насыбы тутмайды аны. Ол жангыз кесиди иш эбин билген, къалгъанла уа, бузоула кибик, бурунларын тарта. Охо да! Тамбла къоншу жашчыкъны чакъырайым. Ол алыкъа сегиз классны бошамагъанлыкъгъа, студентден а акъыллыракъды. Эх, студент, студент! Хакъына юч сом окъуна къошаргъа керек болур эди, ол заманда унап къалса уа... Алай айтханлыгъыма, унарыкъ туююлдо. Хадзышмел бир бек кёлкъалды этди, анга бирле дау айтханча. Жумдурукълары кеслери алларына къаты къысылдыла. Алайлай битеу дуния кюл бет алды да, тентиреп, буруугъа къысылды. Арлакъда ойнай тургъан сабийле, тегерегин алып:

– Кеф адам! Кеф адам! – деп къычыргъанларын эшитди.

Сизни тутуп, бир къыркыуугъузну берсем эди! Ит кючюкле! Адам арыгъандан туралмайды аякъ юсюне. Была уа... Бир адам болушса уа. Хар ким кеси жолу бла бара. Аллахха шукур, бошлагъаннга ушайды.

Хадзышмел буруудан айырылып, бир ненча къарыусуз атлам этип, эс жыйды, тирирек болду.

Ненча быллай бир бирге ушагъан кюню кетгенди! Аллында да ненчасы барды! Ол, къолун хурджунуна сукъду да, ахчачыгъын чыгъарып, къолуна къаты къысды. Сора ууучун ачды да, къызыл жуммакга сейир этип къарады. Аны кюню, иши, терлегени да ма бучукъну туталды. Хадзышмел жашауну багъасын аныча киши билмеген сунуп тургъанды. Алай а... тейри, студент тюздо. Жаш болгъанлыкъгъа, ол да юйреталлыкъды Хадзышмелни бир-бир затлагъа. Болсада ненча баш бар эсе да, анча акъыл барды. Аны – кесиники, Хадзышмелни да – кесиники. Хадзышмел, абызырагъанын кетерирге кюрешип, башын силкди. Алай а арыгъандан бла жүрек къыйынлыкъдан башха зат да сезмеди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

Борис ГУСАЛОВ

СУРАТЛАУ СЁЗНЮ КЪУЛЛАРЫ

«Ног бон» журналны баш редактору Черменни юйюне телефон бла сёлешди а, редакциягъа келирин тиледи. Черменнге бир кесек багъыш этерге тюшдю. Нек чакъыра болур деген магъанада.

Ол редакциягъа баргъандан сора, андан-мындан хапар айта, ушакъны иги кесекге дери къыздырдыла. Сора беш редактор мынга былай айтды:

– Шуёх, санга уллу тилегим барды: абхаз жазыучуланы чыгъармаларындан бир къауум хапарны ёз тилибизге кёчюрмей болмайса. Ол ишни сенден тынгылы киши этерик туююлдо. Биз аланы къарындашларыбызгъа санагъаныбызны билесе. Журналны бир китабына саулай аланы чыгъармаларын басмаларгъа оноулашханбыз. Аланы тарыхларындан, литератураларындан, культураларындан да, фольклорларындан да хапар айтыр акъылдабыз. Назмуларын кёчюрюрге уа манга тюшерик болур. Къалай къарайса ол оноугъа. Мычымай къолгъа алып, узакъ созмай тамамларгъа керекбиз бу ишни.

Чермен баш редакторну оноууна угъай деялмады. Айтыргъа боллукъ эди, ишим асыры кёпден чыртда заманым жокъду деп. Алай быллай магъаналы оноуну юсюнде аякъ тирерге суюмеди. Кёчюрлюк чыгъармаларын да алып, туугъан элине кетди, анда муну ишине чырмау боллукъ адам жокъду. Алай, Аллахны буйругъундан къутулур онг къайда: жүрек ауруу алай къаты къолгъа алды Черменни, ол артха – ара шахаргъа къайтып, врачха барып, анга тюберге кезиуюн сакълап тургъан заманыды...

Болсада врач анга къайгъысын тынчайтыр сёз айтмады. Поликлиникагъа барып, анда жүрек ауруулагъа бакъгъан врачха тюберин тийишли кёрдю. Ол жаны бла бек уста адамладан бири Марина Нугзаровна – миллет литературагъа уллу магъана берген адам – кертиси бла да бек кёлю бла тинтди саусузну ауруун.

– Нечик иги болду сени ауругъанынг, – деди врач.

Ол, терс сёлешгенин ангылап, иги да жунчуду. Бир кесек заманны сёз айтмай тынгылады. Ол сагъатда Черменни акъылына келмеген хыйла иш къалмады.

– Къалай телиме мен, – деди врач, – айтырын-къайтырын билмеген тели. Жюрегинги ишемиясы барды. Дагъыда бир затла айтады ол саусузгъа.

– Къайгъы этмегиз, бек терк сау этерикбиз сизни. Къоркъма.

– Больницагъа жатдырыр акъылдамыса? Юйде багъаргъа онг жокъмуду дарманла бла, укол бла? Арталлыда бош заманым жокъду. Бир такъыйкъагъа окъуна.

Врач анга олсагъат окъуна жууап берип къоймайды. Сагъышлы уа болду. Бир кесек замандан айтды:

– Бир сейирлик болумну эсиме тюшюрдюнг. Эртте дюгерли жашны урушха ашырыргъа хазырлап болгъандыла. Ол а: «Бусагъатда мени урушха барыр заманым жокъду, – дегенди, – терек бахчамы тегерегине чалы эшерге керекме».

Врач Черменнге соруулу къарамын бошлады. Жаш ишни болушун ангылатды врачха.

– Къарагъыз ол сейирге, – деди Мариана, – мен абхазчылан къалай сюйгенимден хапарынг бармыды? Терс селешдим – абхазлыланы. Бизге дюгерчи деселе, манга къалай ачыу тиеди. Медицина академияда Абхаздан эки кыыз бла бир жаш окъуучу эдиле бизни бла.

Къызланы бири Юлия Батумдан бир аджарлыгъа эрге чыкъгъан эди. Этери уа Сухумда жашайды. Анда ишлейди. Леван юйюрю бла Гудаутда жашайды. Жыл сайын кёллери бла тилейдиле алагъа къонакыгъа барырыбызны. Этери а – бютюнда бек. Къаллай иги адамладыла ала. Кеси миллетибизни адамларындан башха туююдюле.

– Къарагъыз ол аламахта! – деди Чермен. – Дюгерлилени бек юлгюлю, бек намыслы, бек сыйлы адамгъамы санайса? Черменнге кюлкю къабынды.

– Нечик иги болду эсиме тюшгени, – деди Мариана, – Питерде жашайды мени бир керти адамым, жыл саны келген дюгерли тиширыу, ол бир бек тилегенди 1949 жылда басмадан чыкъгъан нарт жомакъланы табып, анга жиберирими. Ол китап ючюн ауузунг айтхан мардады.

– Бек къыйын борчду ол. Хазна табылсын. Бютюнда 1949 жылда чыкъгъан китап.

– Къайдан табаргъа боллукъду аны? Эт бир мадар!

– Сени танышынг, къарт адам эсе, айтханын-къалгъанын хазна билсин?

– Угъай, угъай, аны акъылыча акъылым болгъу эди мени бусагъатда.

– Айып этме, мени къолумдан келлик иш туююдю ол, – деди Чермен.

– Бусагъатда сау этерге къолумдан келликди. ЭКГ да этейим, башха хайырлы мадарла. – Врач ышарды. Чермен да ышарды.

– Боюнуму кесинг кесерге айтсанг да, угъай дерик туююлме, – деди Чермен...

Заман барады. Чермен врач айтхан низамгъа хазна сыйынмайды. Больницаны узун коридорунда бир бек эски, хыбыж ундурукъну алып, бир палатагъа кийирди Чермен. Анга буюрулгъан юч хапардан экисин больницада кёчюрдю, ючюнчюсюн а – юйде. Узакъ бармай ала журналда басмаландыла.

– Къууандырдыгъыз, – деди Чермен редакцияда ишлеген-леге. – Алай художник тюрлю-тюрлю суратла ишлеп, окъуучу иги эс бурурча этсе, бютюнда залим боллукъ эди!

– Сен айтханча этер ючюн, ахча керекди, къарындашым, – деди баш редактор, арыгъаны иги да билинип тургъан Черменни кёзюне къарап. – Къалайды саулугъунг? Жюрегинги къыйнагъаны тохтамаймыды?

Чермен аны соруууна жууап берирни орунуна иги кесекни редактор таба къарагъанлай турду. Баям, къууаныр заты болмаз эди аны.

– Журналны бу китабыны иги кесегин Сухумгъа ашыргъанбыз, – деди редактор. – Энди авторлагъа гонорар да жиберирге керекбиз...

Абхазлы жазыучула чыгъармаларын журналда кёрюп къууандыла. Алгъан гонорарчыкъларын ортагъа салып, бирге жыйылып, Сухум шахардан узакъ болмай орналгъан ресторанга бардыла. Къалай хычыуун эди тенгиз жагъада орналгъан ашханада бир бирге алгъыш этип олтургъанлыкъ. Аланы биргелерине болгъан Черменнге уллу эс бурулду ол кюн анда. Оюмлу сёзю, лакъырдасы, чамы да болгъан Черменнге намыс этмеген жокъ эди. Жазыучулукъ ишге жетежагъы болмагъан Бату да абхазлыланы намысларына, сыйларына, адет-тёрелерине тийишли адам. Ол да бек жаратханды Черменни. Мариана да – суратлау сёзге жаны-къаны бла берилген тиширыу – кесине энчи махтау излемегенин ангылатханды. Къысхасы, ахырында абхазлыла Черменни кеси адамларына санап къойдула.

Чермен Батугъа эс бёлюп, хар несин да чотха алып, кеси акъылында сагъыш этди: «Бизнесни адамлары ана тилге, культурагъа, тарыхха тийишлисича эс бура эселе, миллетни ёсююнде, айныуунда алыкъа биз элгенир зат жокъду. Сабийле да ышаннгылы жолдадыла».

...Артда, бир къауум жыл озуп, дюгерли жазыучула Абхазны келлик заманыны бла шагъырей болургъа суюдюле. Ол Гюржюню оноундан къутулуп, кеси энчи республика болурча акъылгъа келип, уруш башланнганы да къайгъы этдирмегенди дерге жарамаз. Ала поэт Геннадий Аламини, артда республиканы Баш Советини спикери болуп ишлеген адамны, бек иги

танып болгъандыла, тарыхчы Сергей Шамбаны, Абхазны тыш къыралла бла ишлерини министрени айтхылыкъ алыми Олег Доментияни да алай. Ол заманда Юрий, Аргун, Озган сауму эдиле, ол шарт Черменни эсинде туююлдю.

Былайда тюз сёз керекди – биз Дюгерни адамлары болгъаныбызгъа кёп затыбыз бла ушайбыз абхазлылагъа. Алай жигитликке жетгенде, адет-тёмени жюрютюуде, артыкъда хант къанганы шартларына кертичи болууда кёплеге юлгюбюз. Алгъыш этерге тюшген заманда уа бютюнда. Чермен стол таматадан Сафардан эркинлик алып, аладан арлакъда болгъанны дауургъа алдырып тургъан жаш къауумну столларына барды. Бары да ёрге турдула. Таматалары аракъыдан толу стаканны Черменнге узата:

– Амбалагтаг айш, хорж лаг! – деди. (Таматагъа намыс берген сёзле).

– Мен сизге урушургъамы келген сундугъуз? – деди Чермен, стаканны кёолуна ала.

– Тамата айтханнга боюнубуз къылдан иничгеди.

– Алайда олтурабыз биз. Абхазны бек намыслы адамларыдыла нёгерлерибиз. Къолугъуздан келлик эсе, алагъа бир тынгылы тигим этигиз. Къайгъы жокъду, болушурбуз.

– Ол не деген сёздю, тамата? Биз да ауа-сауа айланганладан туююлбюз. Мени атым – Аузби, – деди жаш къауумну стол таматалары.

– Аузби, сени сёзлеринг жюрегиме балхам жакъгъандан башха туююлдюле, – деди Чермен.

Юч жаш, олтургъан жерлеринден туруп, барып, таматалагъа уллу намыс этдиле. Сафар аланы таматаларына сёз берди.

– Абхаздан келген багъалы къарындашларыбыз, суратлау сёзню къуллеры, – деди Аузби, – бизни тауларыбыз барыбызны да битеулю юйюбюзню къабыргъаларыдыла. Битеу ахшы муратларыгъызыны, ахшы тилеклеригизни толгъанларын кеси кёзюгюз бла кёргюнчюге дери жашагъыз.

Абхазлыла бек бюсюредице жашны айтханына. Жашла алагъа кёллери бла намыс этдиле.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди

Изатбек ЦОМАРТОВ

КЪАРЕЛДИ

Салкъын аязчыкъ кѣзге кѣрюнмеген сериуюнлюгю бла бирге ариу макъамны келти-рип, терек бахчада кѣп тюрсюнлю тереклени дарий чапыракъларына тѣкдю. Кеси уа, жашыртын шыбырдай, къалын ёсген ташкертме¹ тереклени ичинде букъду. Эл, биреулен бешикте тебиретгенча, бийик тѣшлени арасында татлы жукълапды. Жаланда табийгъат, кесини ариу тюрсюнлю кийимин атардан алгъа, шош турады, жаланда сенгирчкеди жукъусуз. Жангызлыкъдан къоркъа, ол жашау нѣгерин, аны тас этмез ючюн, жарсыулу чакъырады.

Ай, кѣкде жарыкъ жаннган жулдузлагъа жууукълаша, боз булутла бла бугъумуч ойнайды. Тюлкю къуйругъу киби, жумушакъ булутла айгъа къатылгъанлай, аны къууанчдан толгъан тѣгерек бети мудах болады. Тюз булутладан ычхынганлай, ол жангыдан жарып тебирейди, кесини алтын-кюмюш бетли жилтинлери бла тереклени, гюллени, Динаны къалын чачын жарыта. Дина уа ол заманда – къайгъысыз кюле, анасыны жылы къучагъында жукълагъан къагъанакъ киби.

Кѣк кѣзлери, ариу бетини сейирлик жумушакъ шартлары, субай санлары. Аллах кем къоймагъанды жукъдан да. Суюмекликге, къууанчха деп жаратылгъан жан. Нек къууанмайды ол? Не жетмейди анга? Не къайгъысы барды аны жүрегинде? Таза хауада жокъ болуп къалыргъа нек сюеди? Биягъы кеси да ангыламагъан сезимни тузагъындамыды неда ол, бир бирге ариу айтып, чалдиш къатында сюелген экеуленнгеми сукълана болур. Жаш – ёсюмю бла бийик, къыз а – бираз алашаракъ. Не затны юсюнден эсе да шыбырдашадыла... Талпыгъан желчик бугъуп, аланы сѣлешгенлерине жашыртын тынгылап, айтхылы сѣзчю киби, олсагъатлай аланы тасхаларын ташкертмеге ачыкъ этеди. Чапыракъла уа къууанч тыпырлыдыла: тепсейдиле, аланы къууанч шууулдаулары толкъунлача битеу терек бахча бла ётеди. Аланы кѣрюп, Динаны жүреги бир ангылашынмагъан сезимледен толуп, бир сейирлик уруп тебирейди.

– Тохтачы, мен бусагъат санга гюлле жыртайым, – деп, аны къулагъына жашны ауазы эшитилди.

– Угъай, керекмейди... ушамайды... – деп, къыз жашны тыяды. Алай жаш, жукъ эшитирге да суюмей, чалдишден ары таукел секиреди.

Динаны къара къашлары бирге жыйылдыла. «Тийме алагъа! Жаланда аладыла мени арыгъан жүрегими къууандыргъанла!» – деп, къыз жашны ызындан къычырлыгъы келди. Алай кесин тыйды. Динаны эртте

¹ *Ташкертме* – айва.

школда окъутхан сохтасы, уялмай, кесини суюгенине гюллени юзеди. Бир кесекге Динагъа ол жаш адам гюллени анга деп жыртханча кёрюндю, Дина ол сыфатны кесини ангында кёп жылланы ичинде къурай эди.

Къыз, жумушакъ ышара, жаш юзген гюллени алады. Алагъа асыры сукъланнгандан, Динаны жүреги иш да къысды. Бюгюннге дери ол кишиге да сукъланмагъанды, алай бусагъатда уа... Ох жашау, сен къаллай кюйсюзсе! Адамны бир этген жангылычын кечмейсе...

Жаш адамла, бир бирни жарыкъ къучакълай, жашаугъа къууана, кеслерини насыпларына акъыртын атландыла. Дина уа биягъы жангыз кеси къалды. Сенгирчке да хар замандача къайгъылы жырын жырлайды, Динаны башына жарсыулу сагъышланы кийире. Билмей тургъанлай аны кёз аллы бла къайгъысыз жаш заманыны кюнлери ётдюле. Андан, узакъдан, ётген жылладан бир ауукъгъа жанына сериуюнлюк келтирди...

* * *

Тёрт къарындашны жангыз эгечи. Юйюрню къууанчы, ийнагъы, аны насыплы шауданы. Тюз ол туугъанлай, таматала аны эркелетип тебиреген эдиле: аны хар айтханын жерге салмай этип, юсюне-башына да ариу кийимле алып.

– Ол уялмагъанла мени къызыма къор болсунла, – дей эди Динаны анасы ёхтем ауаз бла, тиширыулары араларында уялмагъан къызланы юслеринден сёз барса. – Мени намыслы, къолдан уста къызым Динагъа тийишли эр киши туумагъанды алыкъа.

Орамда неда отоуда стол артында эр кишиле бла ушакъ этгенде, аладан бири Динаны махтап башласа, атасы ол айтханнга ыразылыгъын билдире, башын булгъай эди, билмегенча, аны сёзлерине былай къоша:

– Халкъда бошдан айта болмазла: «Макъагъа аны макъачыгъы кюн таякъча кёрюнеди». Жюрекде хар ким да кесини сабийин игиге санайды. Мен ол махтанчакъладан туююлме, аны себепли жашларымы махтарыкъ туююлме, алай Дина уа – ол башхады. Аллай намыслы, адепли къызла аздыла, мен аны бла ёхтемленеме.

Къыз кертиси бла да ариу, адепли, огъурлу, намыслы, ишчи эди. Аны бла бирге уа иги да окъуйду, билимлиди. Устазла бирсилеге юлгюге аны салып тургъандыла. Аны себепли тенг къызлары анга зар кёзден къарап болгъандыла. Анасы уа Динаны тиге, къобузда уста согъа билгени бла ёхтемлене эди.

– Ариу кюнчюгюм, кимниди бу ариу къызчыкъ, – деп, Динаны гитче заманында ариу айтып, эркелете эдиле.

– Угъай, бир къарагъыз, сиз бир заманда окъуна быллай уста къоллу адамны кёргенмисиз? Мёлекле кёкден тюшюрген кибикдиле, – деп, ол уллу болгъанда, бир бирге ал бермей, аны махтай эдиле.

– Муну аллыкъ, бу мёлек кимни босагъасындан тюшерик эсе да, насыплы боллукъду, – деп, адамла сукъланып айта эдиле, ол онунчу классда окъугъанында.

Дина ол уллу къара кёзлери бла къарамын кимге бурса да, ол аны ызындан айланып, хар айтханын этип айланырыгъына ишексиз эди.

Алай ол кезиу алыкъя жетмегенди, кыыз кыайгысыз жашайды: окъуйду, нёгер кыызлары бла ойнайды, хар кюннге кыуанады. Ариу, ёхтем, эрке кыыз бир тынгылы кийими да болмагъан жарлы жашны кыалай сюяллыкъды? Дина биргесине окъугъан Дауиге эсин да бурмагъанды, ол анга жокъча алай эди, кёз кыыйры бла окъуна кыарамагъанды. Жашны уа андан башха сагъышы жокъ эди. Динаны сууукълугъу жашны кыызгъа соймеклигин бютюн бек кючлей эди. Тынчлыгъын тас этип, анга сезимлерин билдирирге кьоркьуп, таза соймеклигин, кыагъытха тюшюре, назмулада ачыкълай эди.

Кечеле бла кыарангы отоуда Дауи батыр болуп, кесине сёз бере эди, тамбла Динагъа соймеклигими билдиреме деп. Алай эрттенлик болгъанлай, ол батырлыкъ кыайры эсе да кетип, соймеклигин ачыкълау а бир белгисиз заманнга созула эди. Ол кыаллай бир сакъларгъа да хазыр эди, алай заманны ычхындырып, кыыз бир башханы суйюп кыояр деп кьоркъя эди. Ол сезим аны юрегинде кыайгы туудура эди. Не этерге билмеген чекге жетгенде, Дауи назму жазып, кыызны хуржунуна жашыртын сукъду, кесин да Аллахха бошлап. Ол кыагъытда уа кёрюнюрча харфла бла: «Мен сени сюеме», – деп жазылып эди. Дина аны окъуп, портфелине букъдурады. Ингирде уа, отоуда кеси кыалгъанында, дагъыда бир кере кыарап, сейир этди. Ол акылын бермеген, эсин бурмагъан сёзле назмуда анга башха тюрлю кёрюне эдиле, кёп тюрсюнлю ойнай, бир бирни магъанасын толтура, ачыкълай.

«Ол сёзсюз фахмулу назмучу боллукъду», – деп, сагъыш этди, экиси да туугъан эллерини орамы бла кыалай баргъанларын кёз аллына келтирип. Адамла бек сейирге кыаллыкъдыла менме деген жашланы ичинде бу сансызны сайлагъаныма. Дина кеси кыурагъан сагъышларындан кьоркъду. Бир юйде жашарыкъларыны юсюнден сагъышны уа этериги иш да келмейди, алай бла битеу аны бла байламлы сагъышларын чачды. Алай анда жарсыр зат жокъ эди: ол жаш хар иште да юлгюлю эди, кеси да суйдюмлю эди.

«Да алай эсе, ол манга нек керек туююлдю?» – деп, кыыз кеси кесине сора эди, алай соруууна жууап табалмай эди. Кече Дина керти да сагъышланды ол жашауун бирге ётдюрлюк, биргесине жашарыкъ адам, сабийлерини атасы кыаллай адам болургъа кереклисини юсюнден. Анга хар кимге да ушаргъа жарарыкъ туююлдю. Ол жаш анга гюлгеча кыараргъа керекди. Аны бийик, субай эм белгили боллугъуна уа ишексиз эди. Жашны сыфатын ачыкъ кёрюр ючюн, ол ундурукъда жатып, кыарангы отоууну башына кёз кыакъмай кыарады, алай бир тюрлю сыфатны да кёралмады не келишдиралмады. Экинчи кюн ол Дауи жазгъан назмуну нёгер кыызларына кёргюзтдю. Билсинле, жашла аны кыалай суйюп тургъанларын, ала уа анга керекмегенлерин. Кыызла, назмуну окъуп, кеслерини биргелерине окъугъан сабырлы, намыслы жашны батырлыгына сейирсиндиле. Бютюнда бек а кыызла, ол жашны назму жазгъан хунерлигине сейир этип, кыарс кыагъа, бир аууздан айтдыла:

– Кыалай ариу жазылгъанды!

Къысха заманны ичинде битеу класс биле эди аны: Дауи Динаны суююп ёле тургъанын, алай ол суюмекликден жукъ чыкъмазлыгъын. Аладан: «Нек?» – деп сорсала, тынгылы жууап киши бераллыкъ туююлдо. Алай барысы да бирча сагъыш эте эдиле: быллай намыслы, ариу, огъурлу, акъыллы къыз акъыллы, фахмулу жашха барыргъа керекди эрге, аллай болмагъан жашха уа – къызгъанырыкъса.

Ол къыйынлыкъдан Дауи окъумай тебиреди. Дерсе олтуруп, къуру Динаны юсюнден сагъыш этип турду. Ол Дина таба къарамаз ючюн, кесине ненча кере сёз берген эсе да, бир зат да эталмады. Къарамлары бла бирге тюбешген сагъатларында уа, жүрегинде Дина бла байламлы сезимлери къозгъалып, кесине келалмай кёп тургъанды.

Динада уа – башха сезимле: бу къарам жүрегинде сууукълукъдан башха бир тюрлю сезим туудурмай эди. Дауи бла байламлы башында бир тюрлю сагъышлары болса да, аланы жел терк окъуна алып кете эди. Жаш аны суююп тургъаны анга иги кёрюнемиди? Аллай сорууну ол кеси кесине да сормагъанды. Ол, башха жашлача, аллай сагъыш этмей жүрютсе эди кесин, ким биледи, ала татлы нёгерле да болур эдиле, алай эр бла къатын а? Угъай, угъай! Ол аллай затланы юсюнден сагъыш этериги да келмейди. Къызла, сейир этип, назму жазгъан жашха къаллай жууап берликсе деп соргъанларында, ол, тишлерин бирге къысып, кючден былай айтды:

– Энди ол къалып тура эди! Этер иши жокъду да жазады!

* * *

Хар ким да суюген, жашау эркелетген ариу къызны жаш жүреги кёкге жулдузлагъа дери учады! Дина ата-ана юйюнде къайгъысыз сабийлиги ётюп кетгенин эслеялгъан окъуна этмеди. Школну ол айырмалы бошап, къууанчлы, таукел атланды насыпны жашау жолуна. Аны женгил атлагъанына къарасанг, аякълары жерге тиймегенча, хауада учуп айланган гебенекча кёрюне эди. Дауи а жашау жолуна ауур жүреги бла атланды. Дина бла ачыкъдан сёлешириги келе эди аны, суюмеклигини юсюнден айтыргъа. Алай къыз анга аллай онгну бирда бермеди, ол арыкъ бетли уялчакъ жашха къарарыгъы келмей эди, аны кым-тым этип сёлешгенине, жашауун аны бла байлымлы этерге акъылына келтирмеген жашха.

Дауи окъургъа эл мюлк институтха киреди, Дина уа – педагогика институтха. Жаш, анга асыры тансыкъ болгъандан, арыкъ болгъанды, къыз а жангы нёгерлерини ичинде бютюн бек жашнады, ариу багъалы кийимледе бютюнда ариу болду. Аны тилегенле, бир бирлери бла оноулашхан этгенча, кёпден-кёп болдула: кими кеси тилейди къызны, кими уа, къыздан да эркинлик алмай, юйюне келечиле иеди.

– Ол алыкъа жашды, окъуп бошаргъа къоюгъуз, – деп жууап эте эди Динаны атасы.

– Биз анга чырмау этерик туююлбюз, машинабыз бла элтип-келтирип турлукъбюз, ыразылыкъ беригиз, – деп, тилей эдиле келечиле. Алай не Дина, не атасы-анасы ыразылыкъ бермедиле. Динагъа эрге бар-

лыгъы келмейди деп айтырча туююл эди, алай жашланы ичинде аны сагъышларына келишген жокъ эди. Анга жомакъдача биреулен келип, таукел кесини ариу дуниясына элтириги кёзюне кёрюне эди. Алай ол жаш келмей эди. Аны орунуна биргесине окъугъан кызыны уялчакъ инженер къарындашы Акка келди. Ёсюмю бла ол Динадан бийик эди, къара чачлы, акъ бетли. Жумушакъ къарамлы, ариу сёзлю, халал жю-рекли жаш кыызгъа аны иги юйдегили боллугъун айта эдиле.

– Мени эгечим къуру сени махтап турады. Аны себепли биз бир бирни иги танысакъ сую эдим... – деп, уяла, айтып башлады ол, Дина бла кеслери кългъанда, айтхан сёзлерин да теренден кючден чыгъара. Жаш, туюнюлюп, аякъ тюплерине къарап тура эди. Ол хали бла жаш кесине чыгъарыллыкъ оноуну билген аманлыкъчыгъа ушай эди. Дина кёз кыйыры бла аны иничке акъ бармакъларыны кълтырагъанын эс-леди. Кыыз, быллай гирях жаш келгенине жюреги кыйналып, хыликкя этгенча:

– Сен мени бла эгечинг махтагъанданмы неда менсиз жашаялма-гъанынг ючюмю юйленирге суюсе? – деп сорду.

– Къалай жашаялмайма, алай... бек иги боллукъ эди... – деп, жаш кълтышды да, кыыз а хыликкя этип кюлдю.

– Менсиз жашаяла эсенг, насыбынгы бар да башха жерде изле. Бизде бир зат да боллукъ туююлду, заманынгы да керексиз бошуна жиберме.

Акка, бир элчи кыыз анга угъай дегенине ийналмай, ангылаял-май, чыгып кетди. Кыызла уа, тюз аны кетеригин сакълап тургъанча, жыйылып, кюле, отоугъа кирдиле да ызы бла паркга чабышып кетдиле. Дина да ол тилей келген жашны унутду, чючгюрюлген унутулгъунлай.

Бир къарагъанлай, Къайсынны бегирек жаратханды ол. Алаша, батыр. Жютю къарамлы. Жеринде олтуралмай эди, кийими тюбюнде битеу шаугютлери кымылдай эдиле, биреулен бла тутушуругъу келип, аны хорларыкъча. Нек эсе да ол аны Дауи бла тенгleshдирди. Былайда Къайсын хорлай эди: субай, батыр, оюнчу. Бир ауукъда Къайсын аны къучакъласа суюдю, алай ол сагъышларындан кызарды.

– Ма анда, былайдан узакъ болмай, мени бир иги фатарым барды. Кел, солуюкъ, чай да ичейик, – деп, ингирде кинотеатрдан чыкъланлай, таукел кълтугъуна кирди. – Не дейсе? Юч отоу бизге жетмезми дейсе?

Аны алай кесине базынып айтханына кыыз не этерге билмей къл-ды. Къалай болады ол? Бир бирибизни да иги таныгъынчы, суюмеклик-ни юсюнден бир сёз да айтылмай, билмей тургъанлай... Динаны кёзю бла бу намыслы, юй къуарарыкъ жашха ушамайды. Кесине да юйдеги угъай, тос кълтын сайлайды. Ненча кызыны алдагъан болур деп, кёз аллына келтиргенлей, анга бир хыны зат айтырыгъы келди. Терк окъуна аны кълун бир жанына атып, былай сорду:

– Сен кесингсе да, санга юч отоу кълайдан чыкълды?

– Атамы хайырындан! – деп, ёхтем жууаплады жаш. – Аллах айтса, кълсха заманны ичинде «Волга» да аллыкълды!

– Санга асыры кёп туююлмюдю юч багъллы зат?

– Къаллай юч зат?

– Фатар, «Волга», мен! – деп, ачыуланып, жууаплады Дина, сора хыны бурулуп, терк-терк атлап кетди, аны да сагъышда жол ортасында кьоюп.

* * *

Сакълагъан жолоучуну аты арый билмейди. Дина беш жылны ичинде шахарда эрге бармагъан эсе, элге да къайтып ишлей эсе, ким биледи, энди анга бир эс бурур эсе уа. Чыпчыкъ да кёкден жерге тюше эсе, не заманнга дери айланырыкъды кёкде? Кесин кётюрген бийикликден тюшюп, аны сезимлерине эс бурур. Ол сагъышла Дауини жүрегине жангыдан умут сала эдиле. Ол затха аланы иги таныгъанла да ышана эдиле, алагъа жүреклеринден насып тилей.

– Тамата агроном бла устаз бир бирге бек келиширик эдиле.

– Ол къыз жазыкъ жашха бир умут да бермейди.

– Тёгерегине къарап, андан сора тынгылы адам тапмаса, жашланы элекден ётдюрюп турмаз, – дей эдиле адамла. Бир къауумла Дауини асыры махтагъандан, къызгъа ачыгъындан тилей эдиле анга барлыгъын, алай къыз кеси айтхандан артха турмай эди.

Дауи назмула жазгъанын да кьояды, алай Динаны жүрегинден чыгъаралмайды. Сау кюнню арып, ол ингир сайын суюгенини терек бахчасына бара эди. Урлауукъчу кибик хунадан ары ётюп, алаша бутакълы ташкертме тубюнде сюеле эди. Жашны башына аны къачырыр акъыл да келеди. Бири биринден ариу суратла аны кёз аллына келедиле. Ол сагъышла керексиз болгъанын ангылай, Дауи бек къаты кыйнала эди. Бек кыйналгъан кюнлеринде аны нёгерлери кызны къачырайыкъ деп тилей эдиле, не болушлукъну да этербиз деп, алай ол алагъа ыразылыгъын бермеди. Къоркъгъандан угъай. Аллай телилик боллукъ туююл эди: бир жанындан, къачырыу – ол тийишли иш туююлдо, экинчи жанындан а, бир юйде жашап, ол аны суюмей турса, не хайыр. Алай этип, ол аны суюмесе, жаш ол заманда бусагъатдан да бек насыпсыз боллукъду. Хар неден да бек а Динаны насыпсыз этерге къоркъа эди.

Ингир сайын Дауи ахшы умутда аны терезесине къарай эди: кыыз дерслени конспектлерин жаза, окъуучуланы дефтерлеринде халатларын тюзеде, Дауи а анга уллу суюмеклиги бла къарай. Бир кюн кече Дина, ишин бошап, чыракъны да ёчюлтюп, жукъларгъа жатды. Терк жукълар умутда. Алай аны жукъусу жокъ эди, жумушакъ жери анга къангадан къаты кёрюндю. Тёгерек бурулгъандан арыгъандан сора, отоуну башында бир танымагъан адамны жарыкъ сыфатын – ариу санлы жашны – кёрюп, шум болду. Аны кёзлери уллу болуп, эринлери, кючден кымылдап, аз эшитиле, былай шыбырдадыла:

– Мен сени эрттеден бери сакълайма, жаным, жылыт мени жаным.

Ол кесинден аллай кемсиз суюмекликни сакъламай, кеси кесинден уялды. Алай этгенден мураты толмагъанлыкъгъа, ол къолларын анга узатды.

– Не сакълайса? Кел манга, мени кёз жарыгъым. Сенсиз мен жашаялмайма...

Ёмюрюнде болмагъанча, ол адамны къатында таянырыгъын суюдю. Башын да аны кёкюрегине салып, эрттенликге дери ариу айтып туруп эди. Битеу санлары къууанчлы къалтырай эдиле. Арт заманда аны ичине шайтан кирип, жүрегинде отну ышырып тургъанча алай кёрюне эди. Школда адамла ичинде ол кесин къолда тутала эди, жууургъан тюбюнде уа ол сезимле ычхынып, тынчлыкъ бермей эдиле. Кюнден-кюннге къарелди жигитден-жигит келе тебирейди да, къарыулу къоллары бла Динаны къучакълайды. Бийлеген сезимлеринден кесине келип, эс жыяды. Эс жыйгъанлыкъгъа, ол, жатып, аны мудах ауазы бла чакъырады:

– Сен мени халими кёре тургъанлай, нек ариу айтмайса манга? Келчи манга, жаным, алай болмаса, мен кюерикме...

Къыз сезимлери бла не этерге билмей башлады. Ангылады – энтта да ундурукъда бир кесек къалса, асыры жилярыгъы келип тыйгъандан тунчугъурукъду. Угъай, андан эсе, ачыкъ кёк тюбюнде сюелип, Аллахадан тилегенден игиси жокъду. Ким биледи, мынга жанлары ауруп, анга кёрюнюп тургъан, аны тынчлыгъын алгъан жашны кёкден тюшюрюр эселе уа. Адамны уятыргъа къоркъгъанча, шош, аягъы юсюне туруп, жумушакъ чарыкъларын къаплап, жукъа халатын да инбашына атып, терек бахчагъа чыкъды. Билмей тургъанлай ташкертме тюбюнде олтуруп тургъан жаш адамны кёргенлей, анга ол жомакъда жашча кёрюнюп, аурууун сынтыл этген дарманча, жылыу битеу санларына жылы толкъуну бла жайылды. Аны аллына Дауи атлады. Ол а, асыры сейирден не этерге билмей, халатыны туюмелерин этереге иш да унутду. Бир ангылашынмагъан къарыу, аны сын къатдырып, теберге къоймады. Ахырында жашны жумушакъ ауазы аны ол халинден чыгъарды:

– Дина, кеч мени. Мен бери урлаукъчу кибик киргенме... Бу терек манга сени кибик жууукъ болгъаныны сылтауу бир ненча кере мен сени бу ташкертме тюбюнде сюелип кёргенимдеди...

Дауини къарамы, жерден айырылып, къызны субай санлары бла ёрге акъыртын кётюрюле башлады да, аны нюрден толгъан бетинде тохтады. Ол Динаны былай кёрмегени себепли, аны жүреги тохтаргъа жетди. Нёгерлерини айтханларына тынгылап къачырмагъанына сокъуранды. Акъылы жүрегин хорламаса эди, ол аны эртте окъуна къачырылыкъ эди, бир кесекге болса да, насыплы боллукъ эди. Бир кесекге уа нек? Къыз аны сюер ючюн, ол жугъун да аярыкъ туююл эди. Къайсы адам багъа бичмез эди аллай таза суюмекликге? Динача намыслы къызны жүреги аны суюмеклигине сёзсюз ачылыр эди. Не зат сакълайды да ол? Нек къачырмайды аны? Угъай, угъай, зор бла жаланда жаныуар элтеди кесини ашын. Ол кеси ыразылыкъ берирге керекди.

Къыз, аны суюмекликден толу къарамын эсле, халатын этмей тургъанын кёрюп, къызарып, ашыгъышлы туюмелерин этип тебиреди. Хар заманда тюбешгенлерича, артха бурулуп кетерме деп сагъышланды, алай бу жол нек эсе да кетериги келмеди, алай, турургъа умуту да

жокъ эди. Ол жашны ариу ауазына, акъыллы сёзлерине къуру тынгылап турлугъу келе эди, жаланда андан жууап тилемесин ансы...

– Дина, мен санга къаллай кёзден къарагъанымы билесе. Мени бар сагъышларым къуру сени бла байламлыдыла. Кече сайын мен бери жаланда сени къатынгда, бир кесекге болса да, турургъа келеме. Сени кёрмеген кюнлерими зырафына кетген сунама. Сени терезе аллында конспект жазгъанынгы, окъуучуланы окъуу дефтерлерине къарагъанынгы кёрсем, мени да сени окъуучунг боллугъум келеди, сени аллынга олтуруп, сени мёлек бетинге къараргъа. Сенсиз мени жашаууму бир деп бир магъанасы жокъду, алай мен сен не оноу этсенг да, аны бла ыразы болуп къаллыкъма, жаланда... жаланда бил. Ёмюрюнде сени менича бир киши сюерик туююлду, – деп, тунукъ айтды жаш, аны кёзлерине тилегенча къарап, алада бир ыразылыкъ жилтинчик, умут излеп. Ол боллукъ затха ийнанырыгъы келмеди, ол сагъышладан кесин кери этди. Аллай бир жылны ичинде суююп тургъан кызы кече-кюн да анга тилек этип тургъан, битеу жарыкъ умутлары аны бла байламлы болгъан жашны жүрегинде кечинген ахыр умутну юзюп кюяр деп ийнанырыгъы келмей эди...

Кызыны жүрегини бир теренинде бир зат кымылдады. Битеу жылланы ичинде кызы биринчи кере ыразы эди анга, аны алай къаты суюгенине, хар кече анга келгенине, узакъдан къарар ючюн окъуна. Ол сезим аны жүрегинде ёхтемлик туудурады, бютюн бек таукеллик береди. Дина ич сезими бла ангылайды Дауича аны бир киши да суюмезлигин, андан иги адам тапмазлыгъын, алай аны жукъ ангыларгъа суюмеген жүреги андан да кёп затны кюсейди, белгисиз затланы... Баям, биреуню багъыры кесинги алтынынгдан багъалы болур. Неда адамгъа женгил тюшген затха алай багъа бичилмеймиди?

Дина анга биринчи кере тинтген къарамы бла къарады. Ариу жүлюнген узун бети. Къалын къара чачы, ортасы бла эки айырылып, сол жанына ариу таралып эди. Къара къашлары. Акъыллы къарамы. Юсюнде акъ кёлеги эм ариу итиу урулгъан кёнчеги. Къара жылтырауукъ чурукъалрында ай жарыгъы кёрюне эди. Ол менме деген кызыланы къарамларын кесине бура тебирегенди. Бир-бирде Дина акъылында аны юсюнден сагъышла да эте эди, алай аны арыкъ инбашларына ол таяныргъа деп турмайды. Ол хар заманда да къатымда боллукъду деп ышанады Дина, суюген заманында таянырма дейди. Энтта да бир эки жыл сакъласын. Андан иги адам чыкъмаса, ол заманда... ким биледи...

Кызыны сууукъ къарамындан жаш жунчуду. Болгъан умутлары оюлдула, жүрегинде жукъ къалмады. Башы тегерек айланып, жер аякъ тюбюнден кетгенча болду. Кызыны хар кюнден да айтхан суху сёзлери, бичакъ чанчылгъанлай, жашны жүрегине чанчылып, жашаусуз этедиле.

– Дауи, манга ачыуланма. Мен эрге барама десем, сенден башха кишиге барлыкъ туююлме. Бусагъатда уа эрге барыр сагъышым жокъду. Ким биледи, артда... бир заманда... Бусагъатда мен санга зат айталмай-ма... Сени иги жашса, бек иги, алай...

– Кечгинлик бер, мен сени билмегенлей жанынгы кыйнагъан эсем... Мындан ары мен сени кыйнамам. Аллах, менича суйген адамны табып, кѣп жылланы аны бла насыплы жашарча этсин.

Андан ары ол бир сѣз да айталмады. Сынып, ол уллу кыйынлыкъ бла тансыкълыкъдан толгъан кѣзлерин аны ариу бетинден, ол къарап турса да, тоялмагъан бетинден бир жары этди. Сора, ауур атлай, аркъа-сында айны кюмюш жарыгъын алып кетди.

«Акъылынгы башынга жый, тели! Ийме аны! Аллай иги жашны сен ёмюрюнгде табарыкъ туюлсе! Жетерикди жомакъдан жашны сакълагъанынг! Кѣп сайлагъан юлюшсюз къалыр! Къайтар да, иймей, къаты тут!», – деп, жүреги урады, кычырады, тышына кесин атады, алай сын къатхан кыыз кесини ич ауазын эшитир хали болмай, сын таш кибик сюелип къалды, кесини ич сезимлерине тынгыларгъа суймей...

* * *

Заман а тохтаусуз барады, къанатлы ат кибик, бир кесекге да тохтамай, чапханлай жаны бла ётеди. Жаш заманында Дина заманны терк баргъанын эслемей эди. Алгъын ол заманны аз-маз эслей эди – кѣлню башында толкъунланы кымылдаууча, кызыуда желчикни къатылыууча. Энди уа кюнле, ыйыкъла, айла, къутургъан сууча чабып барадыла, адамланы умутларын ёчулте, аны жанына къоркъуу бла къатышыу кийире...

Ма биринчи акъ чачлары да чыкъдыла, аны къайгъы этдире. Алгъа ол аладан аздан-аз къутула тебиреди, алай аланы ызларындан жангыдан-жангы акъ чыгъа башлады. Дина аланы бояп тебиреди, алай ол да кѣпге жетмей эди. Эртте жаш адамланы шашдыргъан аны ариу кюлгени энди аны бетинде аз кѣрюне башлады. Уллу кѣк кѣзлерини жаш заманында жылтырагъаны ёчулюп, аны орунуна энди алада къайгъы орналгъанды. Кѣз тегерегинде, мангылайында эм боюнунда жыл санын билдирген ызлыкъла чыкъдыла...

Динаны атасы ёлгенли бир ненча жыл болады. Аны къарындашлары юйленип, бирер шахаргъа кетдиле. Ала аналарына тансыкъ болуп келселе, юйню ичи къууанчдан, аланы сабийлерини кычырыкъларындан бла кюлгенлеринден толады. Дина кесини къарындашларына сукъланады. Бютюнда гитче къарындашыны эки эгиз кыызчыгъын кѣрсе. Ала Динаны бурунундан тюшген кибикдиле, аланы ол тапхан кибик.

– Дина, сабийлери болгъан ол къалай насып болгъанын сен билсенг эди, ол заманда сен аллай бир сайламаз эдинг. Ингирде мен юйге ишден арып келсем, бу сабийле аллыма чабып келселе, мени арыгъаным кетип къалады, – дейди кызланы атасы, къууанып. Дина уа аны кесин кѣп болмай бешикте тебиретгенди, энди уа къара, ата болгъанды да, аны юйретеди.

– Бизни жашла къартлыкъларына дери юйленмейдиле, кызла уа эрге бармайдыла, юйленгенле да бир сабий бла тохтап къаладыла. Алай барса, биз жокъ болургъа боллукъбуз, – деп, жарсып айтады Динаны къарындашы.

Бири терезе бла тюзюрген эсе, бири ожакъ бла чыгъарыр. Дина анга ачыуланмайды. Токъ ачны ангыламайды. Сюйген кызы бла юйленгенди, насыплыды, энди уа насыпсыз эгечине кыакъды-сокъду этеди. Ала кетселе, юйню ичи шуу деп кыалып, аны юйде турлугъу келмейди. Школда болгъан кезиуде ол жангызлыгъыны юсюнден унутады, алай юйге кыайтханлай, кеси жангыз кыалып, дефтерлеге кыарап башласа, ол кыайгъылы сагъышларын чачалмайды, ала да отоуну тёрт мюйюшюнден чыгып, чабаргъа хазырдыла, алай бла биягъы жарсыу аны жүрегин чюйре айландырады...

Дауи колхозну председатели болду, элде жангы юй ишледи, хар ким кыуру аны юсюнден айтадыла:

– Ёрю сюремни баш энишгеси да болады. Жашны насыбы тутду. Жаш кыыз бла юйленди. Ол кёпге да ариу, огъурлу эди, ол ёхтем Динадан эсе.

– Шахарда уа кыаллай фатар алгъанды! Кыарап турурса!

– Ма алай. Жашау дегенинг алайды: кимни – аллы, кимни – арты. Бюгюн – былай, тамбла уа – алай. Хар кимни насыбы кыачан тутарыгъы белгисизди.

Дина кеси бла да ачыкъ болалмайды, алай кыаты сокъураннганы аны жанын ашайды, сагъышларында Дауиге дауун айтады, кесини насыпсыз болгъанына аны терслейди: «Тиширыуну акылы жокъду. Манга нек тынгыладынг? Кертиси бла да сюйсенг эди, кыачырып, мени жашаууму кыуарарыкъ эдинг. Неден кыоркыа эдинг? Мен сени тутдурлугъум жокъ. Бир кесек кыылыкъ этер эдим да, артда тохтар эдим. Айтханынгча, алай бек сые да болмаз эдинг ансы, бираз сакълар эдинг».

Дауини жашчыгъына школда тубесе, анга ышарып, кыолу бла башын сылайды. «Ма бу мёлекчик сени болургъа боллукъ эди», – деп, аны ичинден келеген ауазы хыликкя этеди, сора сагъышлары, кыатыша, тюрлене, аны озуп кетген заманнга кыайтарадыла. Кесине кюзгюге кыарай, кесини мудах бетин Дауини кыатыныны кыууанчдан толгъан бети бла тенглешдиреди. Сора ауур ахтыннган таууш кёкюрегинден чыгъады. Дауи а, жангы «Волгасы» бла аны жаны бла ётюп бара, анга нёгерича, жарыкъ кыол булгъап ётеди. Алай этсе, баям, ол аны угъай дегенине ыразы болгъанча сунаса. Жаш юйдегиси бла насыплы болур, баям. Бир кесек семирген да этип, кёрюмдюлю болгъанды. Адамла бла уа кыалай шатык сёлешеди. Дина башха кёзден кыарап тебирегенди анга. Анга ачыуланмагъаны ючюн а, Дина анга бютюнда ыразыды. Жаланда халал эм таза жүрек кече биледи.

Аны бла юйленирге сюйгенле аздан-аз бола барадыла. Бир кере шахардан школгъа адабият ингирге бир кыауум белгили жазыучу келди. Жыйылыудан сора кыонакыладан бири, жашаулу адам, аны бла энтта да бир кере тубеширге сюйгенин ангылатды. Динагъа ол адам кыарт кёрюннгенликге, бет сыфатына кёре, ичерге сюйген адамгъа ушай эди, ол туберге ыразылыгъын билдирди. Белгили жазыучу бла юйленмек, ол не десенг да, игиди. Ким биледи, аны кесим дегени селейир эсе уа,

энди къайгъы да этмез. Ыйых кюн Дина шахаргъа барып, анасына бота алыргъа керек эди, аны себепли ол жазыучу бла универмагны къатында тюбеширге оноулашдыла. Дина тюбеширге айтханына сокъурана эди. Асыры жарсыгъандан жукъалаймады. Тюбешип, алай жангылса уа, тюбешмесе – биягъы эрсиз къалады. Адамла да аны эрикдиредиле. Ким не сормайды андан:

– Не, эрге чыгъар акъыл этмедингми энтта да?

– Къаллай бир олтурлукъса былай этип?

– Кеси сабийлеринги къачан ёсдюрюксе?

Къаллай тюрлю соруу сормайдыла. Аны къадары къулакъларына кирип чыкъмагъанла иш да, анга жарсыгъанча этип, акъыл юйретедиле:

– Теркирек сайла да, юйлен. Адамгъа бек аман зат – ол жангызлыкъды. Мени жауум да къартлыгъында къатында суу берирге адамы болмасын.

Ол кёлюн чёкдюрген сёзле анга эриши кёрюнедиле. Ол кеси да къартлыгъында болушлукъсуз къалама деп, бек къоркъады. Аны себепли жазыучу бла тюбеширге унады, ансы ким барады иги танымагъан адамы бла тюбеширге? Ол кесине сёз берди: «Не болса болсун, бир жанына болургъа керекди. Болду. Менми боллукъма биринчи эринден айырылгъан? Жашаялмасам, юйюме къайтырма». Алай олсагъатлай башха сагъыш этди: «Угъай, жангылыч иш этмезге керекди. Айыплы иш этсенг, андан сора менме деген бир эр киши сени аллыкъ туююлдю. Андан эсе, бир кесек сакълайым. Кесини жаш заманын суубаш тиширыула бла ётдюрюп, энди уа намыслы къыз бла юйленирге сюеди. Кеси китапларын суююп жазып туруп, сен а эрттенден ингирге дери анга ишлеп», – деп, сагъышларында кеси кеси бла ёчешип тебиреди. Сагъыш этди да, бир жары да бармады. Экинчи кюн, ингир ала, ол киши кеси келди Динагъа, алай Дина анга барыргъа сёз бермеген эди. Ол аны жалан жингиригине тиймесе эди, аны айтханына тынгыларгъа да болур эди, алай аны алай этгени хар нени да жерине салды. Аны эти сууукъ жилин баргъанча кёрюнюп, элгенип, сёзню кесди:

– Мен, ёлюп къалсам да, анамы кесин къоярыкъ туююлме. Сейирге къалгъан эр киши, желкесин къашый, артха шахаргъа кетди. Дина уа биягъы ауур сагъышлары бла кеси аллына къалды. Ол да не эди, алай тарыхдан окъутхан устаз мени тилерикди деп, жети жукълап тюшюмде кёрмегенме. Динагъа алай аман болду, кир суу къуйгъан кибики, ол кирни бир сапын бла да жуууп кетералмазча.

– Къызны юйде олтуруп къалгъаны аны намысын кётюрмейди, хар ким да аны жанына тиерге боллукъду, – деп, жарсып айта эдиле ишчи нёгерлери. Сукъланырча туююлдю: аллай жаш тилей келирча олтуруп, ауругъан къочхардан да уллу бурун таууш этип. Аны бурунун бир туююшде бир ауур темир зат бла жалпакъ этгендиле. Ол а аны кенг бетинде кёк тамгъалай къалгъанды.

Тарыхдан окъутхан устаз, ауур халындан къачханча, къызгъанып тютюн ичеди, сора къалгъан тютюн къыйырни суюмей-суюмей сары

тишлеринден айырып, аны орунуна дагыда жангы тютюнню чыгъарып тартады. Андан келген тютюн ийис тунчукъдурургъа жетдиреди. Аны жаш заманындагы къара мыйыкълары, бусагъатда жан-жанына чыгып, тот буштукыгъа ушай эдиле. Къайры кетериксе ишчи нёгерингден, алай ол школну арбазында окъуучулагъа уллу кычырып, акъыл юйретип башласа, ол кылыкъсыз сёзлерин Дина кётюралмай, терк окъуна андан кери къачады.

– Эрге бармагъан жангыз кыыз деп, мени жыргъа тагып айтсала да, мен аны кесиме тиерге къоярыкъ туюл эдим. Аллайдан сабийинг болгъандан эсе, болмагъаны игиди, – деп, таукел айтды ол устазла жыйылгъан отуда. Хар ким да сукъланып ёлюрча адам табарыгъы келди, аны суюмегенле зарланып кюерча, алай умутла биягъы умутлай къалдыла.

Бир ауукъ замандан кезиулю жаш чыкъды: бир къарт шофёрну къатыны ёлюп, анга уа Динаны ал деп айтдыла. Алай Дина анга да ыразылыгъын бермей, айып этип кыстады. Кеси да ачыуланнгандан болгъанны буза эди:

– Сюе эди! Къарт эшек! Кесине нёгер тапдым деп! Мен кесими анга деп тутхан кибик!

Арт заманда аны киши тилей келмейди. Тюненеги кыызчыкъла ёсдюле, энди уа жаш жашла юйде къалгъан кызны не этерикдиле. Энди киши да алгъынча аны кёзлерине къарамайды, аны субай санларына да. Хар кюнден жау чыракъ кибик эрийди. Кюзгюге къарарыгъы да келмейди. Эрттенликде суюмей кетеди школгъа, ингир а, арып, юйге къайтады. Анасы этген ушхуурдан ашап, окъуучулары дефтерлерине къарап, жангыдан къайгъылы сагъышларына батады, ол сагъышлары бла жукъларгъа жатады...

Сагъышла, сагъышла, сагъышла... Бири биринден ауур... Къара булутлача келип, анга тынчлыкъ бермейдиле. Ол кесин бирсиледен кётюрмей, жашланы да кёп сайламаса, бирси кызлача жашла бла тюбешсе, насыплы боллукъ эди. Аланы ичинден кесине тийишлини сайларгъа боллукъ эди ол заманда. Заманны артха къайтарып тюрлендиралмагъанына асыры сокъураннгандан аны жүреги тырнагъанлай турады. Тюзюн айтханда, жылла ётгенли ол эртте замандача сагъышла этмейди, шошайгъанды, сабыр болгъанды. Алай бир-бирде ол кеси къурагъан адамны кёкюрегине кысылып сагъышлары уа бардыла. Ол сагъышладан Динагъа биягъы аман болду. Отоуну къабыргъалары аны эзип къоярыкъча кёрюнюп, Дина кёбуп, терек бахчагъа чыкъды, алаша ташкертмеге таянды, кесини кыйнагъан ачыулу сагъышларын айтыр ючюн.

* * *

Кечеги женгил аязчыкъ шимал жанындан салкъын келтирди. Бир саргъалгъан чапыракъ бутакъдан ычхынып, жаралы чыпчыкъны къанатыча, чайкъала, къарыусуз болуп, Динаны инбашына тюшдю. Кыыз, аны сакъ алып, кёз къакъмай къарап, мудах ауазы бла аны бла хапар айтып башлады:

– Сен – битимсе, мен а – адам, алай къадарларыбыз а бирге бек ушайдыла. Бизни жаратхан табийгъатха къууанып, бир кесек жашадыкъ да, сора къургъакъсып къалдыкъ. Къысха заманны ичинде мени да жел кеси бутагъымдан юзюп алып, кесим билмеген дунягъа элтирикди. Сен кесингден дунягъа зат да къоярыкъ туююлсе, мени да ызымдан къояр адамым жокъду. Биз быллай жазуу ючюнмю жаратылгъан эдик дунягъа? Нек деп сорама сенден? Сен сагъыш эте билмейсе да, санга тынчды. Мен а тиширыу акъылым бла бу дуняда жашайма, жашау къууанчын да билмей. Мен бир кесек акъыллы болсам эди, Дауиге эрге барып, кесими насыпдан кенгде къалгъан сунмаз эдим. Кимни сакълай эдим мен? Неге ышана эдим? Кесими кимге сакълай эдим? Билемисе, жангыз къалама деп къоркъгъан къалай аманды? Ол сагъыш кёкюрегими къуру ашагъанлай турады.

Жумушакъ булут айгъа ышылды да, терек бахча къарангы болду. Дина, сууукъсурап, отоуна шош кирди. Сагъышланып, ундуругъуну аллында бир кесек сюелип, жүрегинде жарсыуу бла анга чёкдю. Кёзлерин жапмай жатады, сагъышлары уа жашауун кёз аллы бла элтедиле. Къачан болгъанды ол насыплы? Бир заманда да угъай. Аны ариулугъу уа анга не бла болушду? Бир зат бла да угъай. Кимни этди ол насыплы? Бир кишини да угъай. Да сора не ючюн жаратылгъанма дунягъа? Кесими тели сорууларыма угъай деген жууапны берир ючюнмю? Хау, тапсыз болду. Сабийни тууарыгъына онг бермегенлей, аны кесинге къысар онгунг болмай. Тиширыугъа андан аман жокъду!

– Бу артда тилей келгеннге окъуна угъай демесенг эди уа, – деп, бирси ундурукъдан къарт анасыны ауазы эшитилди. – Уллу сүймекликни энди сен сакълама. Сени жыл санында сүймеклик боллукъ туююлду, кюрешме. Андан эсе, кесинги жашауунгу къууаргъа кюреш да, бир къызчыкъ тап, къартлыгъында къарар адамынг болурча. Белгилиди, эгечни сагъышлары хар заманда да къарындаш бла байламлыдыла, къарындаш а – эгечини сагъышын этмейди. Мен саулукъда, ала ата юйлерине келип турлукъдула, артда уа санга келиуню къоярыкъдыла. Дуня алайды, жашау дегенинг кюйсюздю!

Анасыны ауазы къарангылыкъда билмей чыкыгъанча, жокъ да алай болду. Анасыны ол сёзлеринден сора Дина кесин шофёр бла кёз аллына келтиргенде, аны кёлю аман этгерге жетип, санлары къурушдула.

Отоуну башында биягъы ол Дина жаш заманында сагъышларында къурагъан бийик, субай санлы адамны къарелдиси кёрюнюп башлады. Алай Дина аны энди кёралмайды: кёзлерине ау чапханды, сора жилия-мукълары да къоймайдыла... Терек бахчада уа сенгирчкени къайгъыдан толу мудах жыры жайылады...

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
кёчюргенди

Коста ХЕТАГУРОВ

ЁКСЮЗЛЕ АНАСЫ

Къабышады къаргъа...
Бек улуйду боран.
Нар элде да къара
Тумандады болгъан.

Кюн кыйынды, кече
Тынчыракъды элде –
Жылытса да кючден,
От жанады юйде.

Быллай кыйыш анкытда
Эски юй гытыда
Жарлылыкъ апчытды
Бир жарлы къатынны.

Шургулуду ана,
Жукъусузду кече –
Жылыу жокъду анга,
От жанса да печьде.

Беш ёксюз – ичлери
Сууукъдан къалтырай,
Отлары ёчюлген
Кибики, ач къалдыла...

«Нек жилийсыз былай
Сиз, отха сагъайып? –
От уллу болгъанлай,
Отха зат салайым!» –

Деп, ана, тюз этер
Амалын тауусуп,
Жиляды ол, эрттен
Чыгъынлай, тауушсуз.

Жиляды да – артха
Бурулуп, ташатын,

Ол салады отха
Тёгерек ташланы...

Кыйыш кече бёрюню
Улутады ачлыкъ,
Огъурсуз ёлюмден
Ол ачыды, ачы...

«Бусагъат мен картоф
Биширеме сизге!
Атагъыз да кыйыттыр...» –
Дейди беш ёксюзге.

Ичинден таралып,
Эсгереди эрин:
«О, бу кыйыш таулада
Къар басыпмы ёлдюнг?

Неда бу жашауну
Кыйыма ёрюнде
Сен бизден жашырын
Сайладынг ёлюмню?

«Терк кыйыттырма, кыйыттыр», –
Дегенни да айтып,
Жашауданмы къачдынг
Сен, бизни да атып?

Энди мен жарлыны
Хар кюнюм тентирер –
Биз сени жанынга
Барайыкъ теркирек!»

От, юйню тютюннге
Алдырып, селейди.
Боз жукъу тубюне
Басды беш сабийни.

«Энди танг атханлай,
Аш соруу этселе,
Не бла алдайым
Мен бу беш ёксюзю?...» –

Жалкъытханды, улуп,
Къыш кече арасы...
Аллахданды умут,
Ёксюзле анасы...

Деп, исси ташланы
Сел отдан да ала,
Шош жияп башлады
Биягъыча ана.

Сени кёз жашларынг
Ташлагъа акъдыла –
Бу ачы хапарны
Ол ташла айтдыла...

БАБАЛАНЫ Ибрахим кёчюргенди

ОСУЯТ

Кёлюнг кюлмесин, жаным, манга,
Мудах эселе жырларым.
Жюреги къайгъысыз болгъаннга
Бар да,
 жарыкъ ол жырласын.
Халкъымы бушуусуз эталсам,
Мен да болмазем жарлы.
Кёз жаш кёрмей,
 ётюп кеталсам,
Мен да жырларем жарыкъ.

* * *

Ол халкъын унутханды,
 жерни да ётмек
Бурхусун ол жукъгъа тергемейди десе
Бетсиз, – ийнанма сен! Кёз аллымдан кетмез
Таулада жарлы элими къарелдиси...

Халкъым, не къадар кенг этселе да жаула
Арабызны, сени ол къадар излейме,
Ол къадар татлыды санга тюбегеним.
Жарсыуунгу да мен ол къадар эслейме.

Манга уа кѳоркъма, мен кѳайда да
болайым.

Жангыз да терсликгеди тѳзмеген жүрек.
Аны уа мен шынжыр бла жерге байламам –
Халкъыма жүрекни азатыды керек...

Битеу дунияны мен чексиз сюеме,
Аны амалсыз адамын, жарлысын да.
Неден да бек халкъымы ишексиз сюеме,
Аны нек жашырама, нени жашырсам да!

Жаранг кѳпдю бу суу жагѳада юзмезден.
Сени ючюн хазырма жерге батаргѳа.
О халкъым, кючюм жокѳду сени суймезге,
Сени суйгеними сѳз жокѳча айтыргѳа.

ДОДУЛАНЫ Аскер
кѳчюргенди

Нафи ДЖУСОЙТЫ

КЪАРЫНДАШЫМ

Къалай кыйын эди бу хаух дуня –
Жаз жоллада

 кыйыш бораны жете,
Артда –
 заман чарсы,
 алда –
 туман,
Ажашмай не этсин адам жерде!..

Огъурлулукъ эди мени къастым,
Къарындашымы излей чыкъдым жолгъа.
Алай,

 мындан кёчюрюлюп,
 Къайсын
Жесирликде эте эди шургу...
Халкы бла бирге чекген азап
Тузагъыны шынжырларын кыйрыктып,
Ахырында –

 эркин болду,
 азат,
Шукур этди,
 туугъан жерге кыйтып...
Тынгылагъан ташла – тиллендиле –
Къайсын,
 сени тилинг эди
 ала

Сөлөшгөн тил –
 ол биз тюбегенде,
Тауда къууанч уллу эди алай!
Жарсыуубуз,
 кёз жашыбыз да –
 бир
Болуп къалды
 Чегем къаялада:
Айтхан сёзюнг,
 ёз жашауунг да –
 жыр
Болуп,
 къайтдынг кюйсюз къыямадан.
Къайсын,
 уллу къарындашым,
 таугъа
Бараса сен,
 баргъан жолунг –
 къыланч,
Къайда
 къалай
 болса да,
 тарлада
Кезиудюле жарсыу бла къууанч.
Къарындашым!
 Къайда да –
 желледе
Сени бла барлыкъма –
 баралсам.
Ата-бабаланы жерлеринде,
Кюннге тартып,
 барады баразанг!
Ингир ала,
 сабыр атлай,
 сабыр
Келедиле «айбаш» ёгюзлеринг.
Жырлайса сен –
ол сен сюрген сабан
Жарытханлай турур ёмюрлени.

Сен жырлагъан жыргъа эжиу эте
Турлукъ сундум кесим да – ёмюрге.
Да, не медет,
 санга ажым этип,
Назму жаза турама энди мен...

Къалай кыйын эди бу хаух дуня –
 Жаз жылылада
 кыйыш бораны жете,
 Артда –
 заман чарсы,
 алда –
 туман,
 Жарсымай не этсин адам жерде!..

АКЪ ТЮШ

Кюн тийип тургъан жолда
 Акъ гылыучугъу жоргъа

 Эттип баргъан бир сейир
 Тюшюмде кёрдюм сени!
 Экибиз –
 Чегем тарда
 Суудан ётгенча болдум,
 Сен айтхан жыргъа –
 тауда
 Эжиу этгенча болдум.
 – Жорт, –
 дединг, –
 жорт,
 гылыуум...
 Алай жолну ахырын
 Юзмей,
 бу кюн жылыуну
 Ашыкъмай бар,
 акъырын:
 Башыбызда кёк –
 чууакъ,
 Аллыбызда
 кюн –
 чомарт,
 Жюрек,
 билек кюч да бар!
 Оюм этер иш да
 бар!
 Жюрекле, тау бийикле,
 Чегемим,
 нарт Битикле –
 Бары да – кюнден толу,
 Ашыкъмай бар сен, табу!

Уллу Кязим айтханлай,
«Тау башында тау болмаз»,
Алай а Тау артында
Да быллай тау табылмаз!
«Жорт,
 гылыуум,
 жорт,
 алай,
Кёремисе,
 саргъала
Тургъанларын сабанла!—
Тынчыракъ бар сен —
 угъай!..

Бу мени тюшюм эди,
Жол юзюлюр деп къоркъгъан,
Къайсынны туугъан элин
Кёрюп, жыр болуп къалгъан...
Тюнюмде уа —
 ол керти
Сермешге кирип кёрдюм...
Ёлюмден,
 андан
 къайсы
Хорлар энди?..
О, Къайсын!
Энди санга тюбемем
Деп, нек къоркъдум
 тюнюмде?!

**КЪАЙСЫННГА САУСУЗЛА ЮЙЮНЕ
ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫМ**

Къар жауады. Къайсын,
 таулада —
Чыммакъ къар хапула хапары!
Кел,
 кетдик Москвадан —
 тарланы
Къызартхан тангланы къайтарып!

Къар туююлдю жаугъан —
 атланы

Акъ кѣмюк этдирип келгенле
Бизбиз ол...
Кел,
 кесинг айтханлай,
Кел,
 жапсар чумланы кюнлюмде.
Улоу жокъду бизде,
 алай хар
Тѣш бизге ёгюзлюк этерин
Мен билеме.
 Жауа эсе къар,
От этербиз, отун эндирип.
Олтурурбуз да от жагъада,
Эсгерирбиз эски таурухну.
Кел юйге.
 Ол кюн къар жаугъанда
Къачдыкъ дербиз артда таулагъа!

КЪАЛАЙ КЮЙСЮЗ ЭДИ АЖАЛ...

Къалай кюйсюз эди ажал –
Андан уллу бушуу къайда?
Сен
 къадаргъа уруш ачдынг,
Алай
 хорлатмады
 къадар.

Къалай кюйсюз эди ажал –
Келсе,
 ёр жанынгы алгъан,
Кюнню нюрюн
 бийик кѣкде
Къара булут этип кетген!

Къалай кюйсюз эди ажал –
Эртте-кеч демейин
 келген,
Жокъду жерде
 анга амал,
Бютюнда –
 ол къазгъан кѣрде...

КЪАРА ЫРХЫ...

Анга берген кѳудуретни
жери
Бир кишиге да бермеди – мында...
Алай тауда –
кѳара ырхы жели
Жырны алып кетип,
этди мудах.
Да ыспаслыкѳ тѳюйюлдѳ жияягѳан –
Мен да тѳздѳюм –
тишлерими кѳысып...
Алай жюрек –
жияяйды жырынга,
Ахыр кюнюн батып кѳрген –
Кѳайсын!..

Жангыз бѳрю кибик,
улуй кѳалды
Сени эшитмезин билген жюрек:
Аны алай басып туруп кѳабыр
Топурагѳынг –
бушуу болуп
жерде...

КѳАЙСЫННЫ АХЫР КЮНЮ

Кѳек жияяйды, сытыла,
Уллу бушуугѳа жибип,
Кѳара жерге салдыла
Кѳайсынны –
кѳара жерге...
Жулдузлары ѳчюлюп,
Кете эди хар адам...
Ажым эте ичимден,
Мен да кетдим алайдан.
Кетдим,
алай мен жарлы
Жанымы кѳойдум анда –
Ким биледи,
танг жарый,
Ясин окѳур деп анга...

Эр кишиге таулада
Айыпды деп жиягъан,
Такъыр кёлум толгъанда,
Жибидим жай жаууннга.

Къайсын!
Сау къал, сен саула
Ючюн кюйдюнг да кетдинг...
Жол нёгер болсун санга
Мени да жаным кёкде.

Болсун...
Алай
аллынга
Барды эсе кечирек,
Тилейме мен Аллахны
Аты бла –
кечгинлик.

Къыйынлыкъда билеклик
Эталмагъаны ючюн,
Бери – бу тау бийикни
Эталмагъаны ючюн.

Алай туз гыржын бла
Ант этеме мен санга,
Къалауур къошунг болуп
Турурма тау сабанда...

Хар ингир къарангысы
«Аймюйюз ёгюзлени»
Сюрген ён къарындашым,
Акъ тауум,
кёк ёзеним,
Кечгинлик бер!
Мен кете
Барайым...
Башха амал
Тапмадым эсе,
керти
Къарыусуз эдим алай...

БИРИНЧИ КЪАР

Сенсиз
жауады бу къышны къары
Ана кибик,
излейди ол сени.
Сабийлигинг тау артында къалып,
Анданмы этмейсе анга сейир!..

Сенсиз
жауады бу къышны къары,
Къарда баргъан
чана ызынг да
жокъ...

Огъесе
ол туюлмюдю къайгъынг –
Сабийликге элталмаймыды жол?

Сенсиз
жауады бу къышны къары! –
Эшитемисе ауазымы,
Къайсын?

Ол
къар угъай,
сени сур къадарынг
Жауады –
юй арбазынга,
Къайсын!..

ТАШ ТЫНГЫЛАУ

Уяталмадыкъ сени...
Кёкню – сакъ жауунлары,
Мени – жилямукъларым,
Дунияны кюн жарыгъы –
Уяталмадыкъ сени.
Сени ахырат юйюнг –
Терезесиз, эшиксиз.
Энди бу жүрек кюйню,
Къайсын,
къалай эшитгин?..

Ким билсин,
кёз жашларым,
Энтта, Аллах буюруп,

Сени бери – жашаугъа
Къайтарыгъа болурла.

Кюн тиер да –
бетинги
Жарытыр ол заманда,
Къайтханынгы билдире,
Таулада саз зынгырдар!
Алай а сен
«Жаралы
таш» болгъанса Кавказда.
Баям,
ахыр жырынгы
Айтып,
кетдинг къайтмаздан...

КЪАЙСЫННЫ КЪАЙТЫСЫ

*Алай эсе, бурдум этип,
Мени къаргъа тумала,
Неда, Казбек, боран этип,
Обамы чач таулагъа.*

М. Ю. Лермонтов

Мен жесирликде термиле.
Аз къыйналмады жаным,
Жюрегими теренинде
Бир ачы отла жанып.

Кюнюбюз тутулгъан кибик,
Тилибиз да тутулду,
Жарыкъ жаным –
бийик Казбек
Буз тон кийип тунтуйду.

Алай,
жюрегимде
иги
Къууумну кюню тийип,
Жесирликни бузу эрип,
Ачылгъан эди тилим.

Къуш кибик,
жаным Кавказгъа

Кетиучю эди,
учуп,
Малкъар тауладан къып-къызыл
Кюннге жангы жол ачып!

Алай кёзден кетген
кёлден
Кетеди деп дуняда,
Элтип,
атымы да кёрге
Сукъмазламы –
дылгамла?

Алай халкъны туугъан жерден
Айырыргъа базгъанла –
Ала
энтта,
оноу жетсе,
Кюнню энтта бузарла...

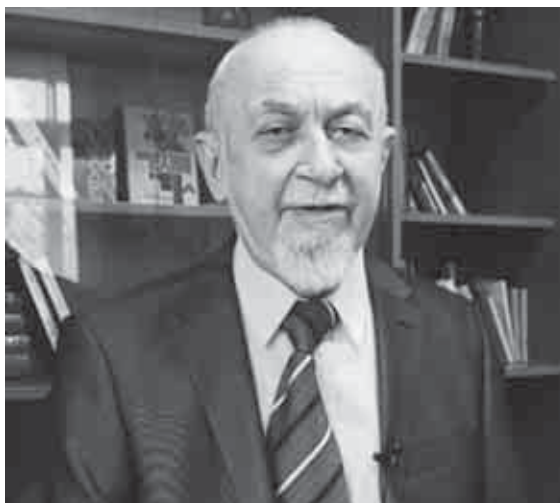
Туугъан жерден айырыла
Башлагъан кюнде –
Жаным
Ыразы эди,
элиа
Уруп,
кетсе да – жанып!..

Ахыратда да – сен жесир
Этме ансы,
о къадар,
Болмай эсенг туугъан жерсиз
Деп,
обамы чач къарда!..

БАБАЛАНЫ Ибрахим
кёчюргенди

Камал ХОДОВ

ЖЮРЕК БИЛЕДИ СЮЕ

Жюрек биледи суюе...
Этме тырман.
Кёпню суюе эсе,
Терсмиди ол?
Битеу жерни суюген а
Терсликмиди?

Мени жүрегим –
Эркин къанатлы
Учады тау бийикледе,
Белгисизди ол, къайда
Къайсы ыраннга
Кетер да чачылыр,
Жилтинлерин жая.
Эрттенликде да,
Кёзлерими ачсам,
Таулары кёреме.

Сора терсмеми мен?..
Сау кече жулдуз жауун
Жаууп турду,
Танг атханлай а,
Мен кёрдюм жулдузлары
Хар бир кырдык чыкъда.

Жашауну хар тюрсюню
Кёзлеримде жылтырайды.
Тейри къылыч мени болса,
Эшмелеринге
Къысарем мен аны!
Терсмеми, сора бир айт?

Алам жолланы
Къыдырып чыгъалмам,
Алай ала бары да
Тюйюмчек болгъандыла
Мени жүрегимде,
Бир бирге къошула,
Шууулдай череклеча.
Ол терсликмиди сора,
Сени кёрмегенинг,
Мен ким ючюн
Жашагъанымы бу жерде?

Жүрек биледи сюе...

* * *

Чачы да болмай чал
Кетди атам...
Жетгенди
Элия атылгъаны...
Кесим жангыз
Тёшде сабыр атлай,
Кёрдюм,
Къызыл наныкъ – аны къаны...

Мен кёрмедим
Бида тардан ёзге.
Эшите:
«Эслиди бу сабий», – дегенлени.
Сабийлигим
Кёрюнмеди кёзге,
Анда ёсген гюлле
Жаным мени.

Жашла туююш ача,
Дауур эте,
Ол дауургъа
Тансыкъма мен элде.

Алай ашыкъ оюн
Ойнай кете
Туруп да,
Бир башха эди эсде.

Чучхур таууш эшите
Исси жайда,
Жюрек жарыкъ таба бара эди.
Къарыу ала,
Тауда жырла жая,
Жаным алгъа
Таукел къарай эди.

Ол къыш
Тегерекде
Къыш эди хар кимге да.
Манга уа жаз эди ол.
Ол манга жууукъдан
Жюрегим эриди.
Мен сени ма алай таныдым,
Мени сууукъ жулдузум...
Таныдым да сени –
Кесими унутдум.

ДОДУЛАНЫ Аскер
кёчюргенди

Залина БАСИЕВА

ТИЛЕК

Жашау дайым иги болуп турмаз,
Халаллыгы да бошалыр бирде.
Аллахды оноучу, башха болмаз,
Андан бир зат сюеме этерге.

Мен гитчеми береме кьолунга!
Ол аманатды, аманат Санга.
Аман-иги болса да жолунгда,
О, Аллах, Сен аны кёлюн сакъла!

Ушайдыла бирге къысымчыла –
Шо этселе да игилик, – борчха.
Ала бла жашым бир заманда
Сюелмесин бир тизгиннге, къошха.

Налат берирча болмасын адам!
Табылмайын къалса анга билек,
Къыйын эсе анга жетген къадар,
Болуш деп Сен, этеме мен тилек.

О, къойма Сен аны умутсузлай!
Кёлю сынса, кетсе анда къарыу,
Битеу алам башлагъанда жаулай,
О, Аллахым, Сен айт анга ариу!

Ол жияса инжилгенден, улуп,
Сау дуния душман болса анга,
Ол башласа Сени да унутуп,
Сен кеч аны – ол тилегим санга.

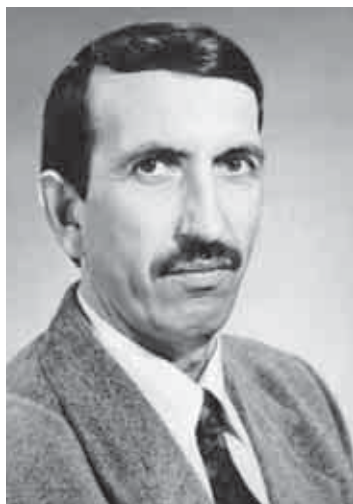
ЖАЯУ ЖОЛУМ

Жаяу жолум мени – жашау жолум,
Сен – къадарым мени, халал кьолум:
Къууанчладан, жарсыуладан толу,
Сенде атлай, жаным да бай болду.

Келлик кюннге келеме эрттеден,
Бирде – кьоркъа, бирде – таукеллене,
Бирде – жабып айсыз къара кече,
Бирде уа – кюн чыгып, тие, кёче,
Бирде – адам жырмаз агъачлада,
Бирде уа – кёгетли бахчалада.
Жаяу жолум мени – жашау жолум,
Сен къадарым, сен жазыуум болдунг.
Умутларым элтгендиле ёрге,
Бир жаханым, бирде жаннет кёре,
Алай, тохтамай, баргъанлай турдум –
Ийнаныугъа къайтып, мен баш урдум.
Жютю ташларынгда да атладым,
Кёксюл кырдыгынга да жапландым,
Отдан толу жүрегими элте,
Санга жаным къатып, ыспас эте.
Жаяу жолум мени – жашау жолум,
Санга жаным жолда нёгер болду!
Жалан бир зат тилейме Аллахдан:
Мёлек болсун мени бла атлагъан!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди

Энвер ХОХОЕВ

ЭСИМЕ ТЮШЮРЕМЕ

Таш печибиз эсге тюшдю Ханазда,
Тура эди элде жарыкъ арбазда.
Ичинде от жана эди, кьалтырай,
Кёксюл болуп, тепсей-тепсей, жылтырай.

Къургъакъ отун жана эди, къызара,
Мыдых бола ол эрттеги арбазда.
Кёзлеримде къалып къалды сыфаты,
Тюз жомакъдан келген кибик сураты.

Мант чапыракъ юзюп, аны юсюне
Тылы этип, сала эдинг бишире.
Анда ызын къоя эди чапыракъ,
Бишип алсанг, гыржынынга къарасакъ.

Ахлуларым, жууукъларым тийреде:
«Аныча къыз тапмазса, – деп, – келиннге...»
Айта-айта, эсге сала турдула.
Къайдадыла ол сен этген гыржынла?

Ашамадым, таталмадым аладан,
Недеди да сора жашау магъана?
Гыржын ийис къалды эсде алгъынча,
Кесим а мен – туююл санга барырча.

Таш печибиз эсге тюшдю Ханазда,
Тура эди элде жарыкъ арбазда.
Сюелмейсе, алгъынча, сен жанында,
Сюймеклигинг башха жерде таныла.

* * *

Бил, къайры да барлыкъма:
Булут жауун къуйса да.
Сени уа табарыкъма,
Къарыу мени къойса да.

Ёхтем десенг, туйюлме,
Жолларым да – ачыкъла.
Башыбызда кёгюм да
Бизге бирлей чайкъала...

Хитле – сыйлы бирлеге.
Керекмиди таж манга?
Къарайма мен гюллеге,
Кёре – ма баш ургъанла!

Жюзеди ай башымда,
Жюрегими жарыта.
Санга болса жашырын,
Кирир тюшюнге артда.

О, сен а, тал терегим,
Тилек этеме санга,
Поэзия нёгерим,
Бау тагъайым чачынга.

Санга жаулукъ эшейим
Мен кюн таякъла жыйып.
Узакълагъа элтейим,
Сюеме, от ышырып.

«Къой-къой, – деме сен манга, –
Не этеме жаулукъну?
Сабийлеринге ана
Болгъанма, къой таурухну...»

Ашхам кюнню жарыгъын,
О, тал терегим, санга,
Къууандыра барлыгъынг,
Этеме суююп саугъа.

Жаным кибик кёреме,
О, тал терегим мени.
...Атхан тангнга бёлерме
Жууапсыз суюмекликни.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди

АНАМА

Ашыр мени зауукълу жашауда
Жаяу жолуму табаргъа.
Чёрчеклик бла дуния башында
Сюйдюм сюркелмей барыргъа.

Башхаланы хазырды жоллары,
Анда баралмайма алгъа.
Башхады аланы акъыллары,
Андан сюеме бирде жиляргъа.

Анда бийикде,
тау ауушлада,
Къоярма мен ызларымы.
Бош керексиз даулашлада
Къайсы кечер гюняхымы?

Мени азап туююдю къыйыным,
Ёр жол сакълайды аллымда.
Мындан ары кёрюнмей къыйыры,
Эрлик болса сюеме жанымда.

Бир кюн бир жыгъылгъан болсам жолда,
Терен, шошлукъ тарларына,
Эшитирмисе мени терен къолдан?
Эс бёлмей, Терк толкъунлагъа.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
кёчюргенди

Тенгиз ДОГУЗОВ

**ОЗГЪАН СЮЙМЕКЛИК БЛА
ТЮБЕШИУ**

Къарадыла юргени бутакълары,
Чайкъаладыла ала желде.
Мудахдыла аны чапыракълары,
Тереземден къарайма элде.

Ауурдула, арыгъандыла ала –
Жюрегим, сёзлерим да мени.
Тауушсуздула ол мен сүйген жырла,
Сюмеклигинг а тюздю сени.

Сыфатынг, къарамынг да – сени энчи,
Унутулуп бир бек сүйгенинг.
Хар кимден да сенсе биринчи,
Бошхамыды санга күйгеним?

Алгъынча жумушакъ ышараса сен,
Ариуса ол чакъгъан гоккача.
Жюрегиме къууанч саласа сен,
Уяна тургъан жаз башыча.

УНУТМА СЕН

Унутма сен туугъан жеринги,
Сабийликде чапхан жолланы.
Ёр жолгъа ашыргъан элинги,
Ол зауукълу ётген жылланы.

Унутма сен сабийлигинги,
Атанг айтхан насийхатланы.
Ачыкъ эт таза жюрегинги,
Къыйын кюнлеринги
Бур ары сен эсинги.

Къарындашым, мен алдатмайма,
Билеклик этерме мен санга.
– Игиликге жол табалмайма, –
Деп айтмазса хар инсаннга.

Унутма борчну къайтарыгъа,
Ата-ананга, узакъ созмай.
Алдатма.
Сатма.
Тилегенни къаты бла озма!

АХЫР КЕЧЕ

Тангнга дери келмейди жукъу,
Чууакъды кече.
Жюрегибиз – кёкнюкюдю,
Бар эсе жугъу.

Ышаныулукъ жокъ кёзлерингде,
Сюйдюргенсе ахыр сагъатха.
Кетерге хазырды ай кёкде,
Бизден узакъ, чексиз гъаршха...

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
кёчюргенди

Казбек МАМУКАЕВ

ОЮМЛАРЫМ

Бетингде ышарыу иймансызды,
Шыбырдау да, солучады, бош.
Ёнгелеу жашауум къыйматсызды.
Кюн, кече да ётедиле шош.
Тынчлыкълыды жашау, айланады
Ол кеси орнатхан бахчада.
Кефлиги къадаргъа байланады
Къайгъысыз къуралгъан тасхада.
Ол кесин жырлары бла бёлейди,
Шыйыхлыкъ дуня – тынчлыкълы.
Адамгъа чыгъаргъа ёнгелейди.
Босагъа уа – аны тыйгъычы.

АХЫР ЧЕКЛЕ

Кюнюмю мутхузлукъ къаралтып,
Кюн бата тургъандача, атым,
Жашаудача, барады кючден.
Кийире кечеге бла тюшге...
Жашауну уа ары жанында,
Не сакълайды таудан аугъанда?
Къызылсуу батышны чагъырын
Кёк иче, азайта жарыгъын.
Ким биледи, болурма артда
Мен не тюш, неда от таулада.
Бу эки дуня арада
Жаным чач тюгюнде баргъанда,
Керексиз этилген къурманлай,
Кюй, насып да атларма санай.
Жюгюм тынч да, ауур да болур.
Арбам бош да, толу да болур,
Алай биз – ёмюрлюк кюрешде,
Аллахым а – къадар юлеше.
Игилик бла зорлукъ согъуша,
Биз андабыз – ёмюр урушда.

ҚАРТНЫ СЁЗЮ

Мёлекледен толу кёкню менден
Тютюн жабып, кёрюнмейди кёзге.
Сабийлигим, чалы гёзенекни
Жанындагы шинтик да жокъ, ёзге.
Эшитемисе, тал чыбыгы – атым –
Туякъларын ургъан адыргысын?!
Сибиртгиге кысылыпды, антым,
Этеди ол андан дыгаласын.
Бир кесекге, бир азчыкыгъа бир къайт!
Тепсей-тепсей, сюзюл да аллымда,
Акъ чачымы алгыын кибик къаралт!
Келип, сюел да мени жанымда,
Женгил, ийнакъ къолларынг бла алып,
Арыгъанымы юсюмден кетер.
Уллу кёзлю, жаланаякъ татлым,
Отунг бла этсенг а бир хатер!
Акъ мёлекле кёкде топпа-толу,
Тютюн жабып, кёрюнмейди жолу.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди

Эльбрус СКОДТАЕВ

* * *

Отун къалай келтиргин? –
Жара – жолу орманны.
Къырпакъ уппа этгенин
Кёреме мен болгъанны.

Келалмайма кесиме –
Сууукъ борбай алгъанды.
Къара кёмюр – эсимде,
Алай а ол багъады.

Боран жели тохтасын,
Улумасын къая да!
Мени кибик таралсанг,
Жылы болур санга да.

Сен – алтыным, жангызым,
Къатылма жүрегиме.
Къозуп, кетер насыбым... –
Биз нек туюлюбюз бирге?!

Менден кери болгъанда,
Сёзге да жокъ ышаныу.
Иги исси шорпадан –
Сенде жылы ышару.

Ийнакъ болсанг, керти да,
Ачар жаным къучагъын.
Терезеден секир да,
Жыгъылма! Кел, учайыкъ.

КЪАРГЪЫШЛЫКЪ СЮЙМЕКЛИК

«Ажымлы, къаргъышлыкъ суймеклик!
Кесинги манга нек байладынг
Ёмюрге?
Не уллуду сенден кюймеклик –
Сен салгъанса жара тапланы
Жюрекге.

О, къара къаргъа – сен! Жолуму
Да кесдинг, мен санга баргъанда
Табынып.

Бир жаннга да ушамай толу,
Ангыламай мени, тырманлап,
Къабынып.

Алай сен да, менлей тарала,
Байланганса манга, жанынгы
Кюйдюре.

Кел манга, насыпны сынаргъа,
Болгъанынгча, алай, танылып,
Сюйдюре.

КЕЧГИДЕ

Салкъын хауа – орамда.
Жаягъымы салама.
Хауа жаны – аязда,
Жырын эшите турама.

Тасхаларын айтады,
Сылай-сылай бетими.
Андан саным къалкъады,
Кёлню жарыкъ этдире.

Алай... туююлме азат.
Къайдан тюшюнсюн анга?!
Андан тилейме бир зат:
«Сакълайдыла адамла.

Женгил аяз, юйюме
Ийсенг эди мени!» – деп.
...Айтама юйдегиме,
Сылтау кюрешмей излеп:

«Этип келеме ушакъ
Мен жел бла орамда».
Кюледиле, къучакълап
Мени, юйде адамла.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди

Сергей ХУГАЕВ

**КЪОНШУЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН
БАЛЛАДА**

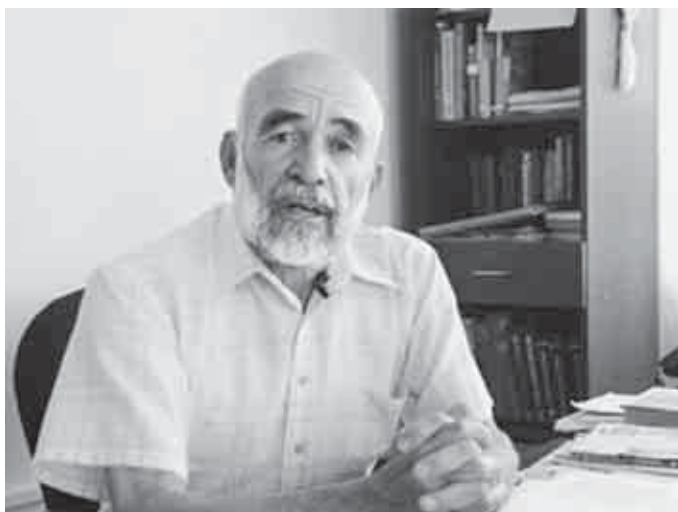

Ол кетди, шуёхла, къоншулача,
Бар уруш чакъыргъан адамлача...
Дюгерде уллу къалмай, кичи да,
Ёзенги тутарыкъ бир киши да,
Къонакыгъа аякыны тутдурурча,
Умутну бийикге учурурча...
Ол кетди... Ызындан къарагъан а –
Ол эски юй кеси бла анады...
Экиси да бирге байланнганча,
Мудахла, кюйлюле, айырмазча:
Юй къркыады, къалдым иесиз деп,
Анасы да – къалама жашсыз деп...
Жукъусузду аны къарамы да,
Чачыны агъарып асламы да...
Ол къарайды жолгъа сау кюнле бла
Кечеде уа – жияу, тилекле бла:
«Сен къайдаса, о, жашым, къайдаса?
Юйюнге, айтчы, къачан къайтаса?
Бу эски юйде эт от жанарча...»
Жюреги толу кюй, ол санарча.
Ах, заман а тангла къызартады,
Кечеге ол жамычыча жатады...
Ананы эсинде сыфаты да
Шош онгады жашны, сураты да...
Ахтынады ана: «Шо ёлсем да,
Жашымы бир кере бир кёрсем а...».
Ол тилек жашынамы жетгенди –
Ананы тюшюне уа келгенди.
Ахырат ичинден атлагъанды,
Анасын къучакълап тохтагъанды.
Жарыгъынчы турду анасы бла,
Кечени къысхартды ушагъы бла...
Ол, эрип, ызына кетгенде уа,
Кюн жерге жарыгъынг төкгенде уа,
Къолуна ол ана таш алды да,
Бир уллу, бир гыйы сайлады да,
Эсинде къалгъанын къатлады да,
Суратын ишледи, ызлады да.

Мангылай кенглиги, ышарыу да
Кёрюндю бетинде, ышаныу да.
Ол, керти таулулай, къушбурунду,
Ичинде жууашлыкъ бугъунупду...
Атада, бабада кетгенле уа,
Ол эртте жияула этгенле уа
Анагъа узакъдан селешгенча,
Эшитиледи, андан юйретгенча:
«Согъушда кёп таулу жоюлгъанды,
Атлары унутулмай къалгъанды.
Сеники атына къошарыкъды –
Сыфатын эсингде къоярыкъды...
Ашыкъ, келин! Ишле усталыкъ бла!
Тюз саулайча турсун ... сураты бла!»
Ол жютю таш ана къолладады,
Иш къыстауду, тохтамай барады.
О, аныча сурат бир уста да
Эталмаз, шо солумай турса да.
Ол кеси, жүрегими ишлейди –
Ма жашы! Ол ташда сюеледи.
Анасы хар кюнден да кёрюрча,
Ол тансыкъ бетине сюйюнюрча,
Къашлары – къарылгъач къанатлача,
Дуруда ол чалгъы бла баргъанча,
Не къылыч бла атда айланганча...
Ол кюнденми башлап, бийикде уа
Бир жулдуз жарыды кечеле бла.
Анасы къысылады, эрттеча,
Ол ташха, жашыны кесинеча,
Ингирде: «Сен ариу тюшле кёр!» – деп,
Эрттенде: «Сен ахшы кюнлю бол!» – деп.
Таш анга – анагъа – тынгылайды,
Жылынады, аны ангылайды,
Кёп жылла, кёп кюнле да санайды,
Аскерчи суратны уа сакълайды...
Алайдан узакъда ётселе да
Урушла, къазауат, сермешле да,
Ол сурат а ташда ызланыпды,
Эсгериу болгъанлай сакъланыпды.
Ананы кюйюне эсгериуча,
Жоюлгъан умутха эсгериуча
Сюеледи, сурат кёрюнеди...
Эсгериу, ол ташлай, ёмюргеди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди

Ахсар КОДЗАТИ

КЮЗ ЭЛЕГИЯ

*Биринчи устазым
Зоя Салагонну эсгере*

Бизни кюзюбюз бир къысха къартайды,
тангдан ахшамгъача – аны жашауу.
Зурнук шургусу да узакъ узайды,
кюнде жылтырамай губу да ауу.

Жюрек къабымда къарыусуз кезирей,
ансыз да мутхузд къууанч жарыгъы.
Жюрек асыу келмей, чыкъсам да излей,
къуру къайтырыкъма юйге биягъы.

Умут кёлленирча, къастым болушду,
дагъыда кеталмад ол, къушча, учуп:
суйген устазым Салагон ауушду,
аны да аямады жан алыучу.

Жашайбыз, кете игиле кезиусюз,
киштикча бир шош келе ёз чагъыбыз.
Кюн энди – госта, къартайгъанды да кюз.
Болгъанды Узун Кече патчахыбыз.

КЮН КЪАЙТЫШХАН

Кюн гитчергенди, ийне кёзюнлейди ол энди,
жокъ жылыуу, жарыгъы амалсыз тюгеннгенди.

Дайым кёчгюн жашауум узайгъанды,
жан тынчлыкъсыз, хашкеннге ушагъанды,
чогъежлиги бир сууумай, сел болмай, ачы.

Кюн чинкергенди, ол энди – ийне кёзюнлей,
мен халыны ийнеге, кюрешип, сууурама.
Кёк журунла жарыгъын, тигиучюча, кёклей,
бир биририне, тырмышып, къадалып тутдурама ...
Ол тамычы жарыкъчыгъ а – къууанч таянчы.

* * *

Сууукъ къолда этдим кёлсюз таууш,
Окълай учду ол, сукъланырча къуш.

Жангыз эди да, ол жети болду,
Жаным ётгюр умутладан толду.

Къычырыгъым жарыкъ болуп, къолну
Жарытырыкъ сундум, ингир жолну.

Кючден-бутдан сакъат болуп артха
Къайтды таууш, жарамай бир затха.

ЖАНЫМЫ АЛТЫН МЁЛЕГИ

Мёлек тёзюмге ибилис кюч керекди.

Л. Кумор

Алтын мёлеги жанымы, ажалдан
сакълайса, разыма шо дайым да мен.
Къууанч да, бушуу да сынай биргеме,
кенгдеме бушуу да, хата да жолдан.

Къызыу аулакъда сен салкъын шауданлай,
тураса тюнгюлтмей мени жанымдан,
Жашайма отха башымы атханлай,
сен да аны чыгъара жалындан.

Мен кеси кесиме – эмина, келепен.
Гюнях ишиме кёк кеси жууапчы.
Сакъла мени дайым кеси кесимден,
алтын мёлегим, жанымы таянчы.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин кёчюргенди

Батраз КАСАЕВ

* * *

Бюгече кесингсе сен, жангызса,
биргенге – сагъыш ауарасы.
Ийнагъым, мени ариу жанымса,
дей эдинг, кълалгъан а – жарасы.

Тас этгенсе ол таза, ариу да
кёзлени, излеме орамда.
Кёлкълалды, татлы азап, ачыу да,
энди шош жулдузча – асманда.

Насыбынг кълалдан эртте кетгенди,
сен а унуталмайса аны.
Бош кюесе, бош излйсе энди,
кечеге сингнген ауананы.

Олтураса, сагъышынг талчыкълмай,
такълыйкъл да жыл кибик оза.
Ким эсе да юйюне ашыкълмай
сылжырайды шошлукълну буза,

ШАХАРДА

Чайыр жолну жарылгъланы
ачып жерни кълмыжасын,
сезелле терекле аны
татлы, кючлю да хауасын

десем да, терекле угълай –
тап кълркълылгълан семиз кълйла.
Жайгъл чакълда, чыпчыкъл жырлай.
тангнга кълууанмазла ала.

Боран желни да сур кючюн
юйле жетдирмей алагъл,
чорбатлагъл тиеди кюн,
терклеге артда къллагъл.

Бу тынчлыкълсыз, кълыстау кюйде
элим бютюнда багълалы.
Анам сакъллай мени юйде,
жашау сырым – магъланалы.

КЕЛЕЧЕКНИ ТЫНГЫСЫЗ АУАЗЫ

Къыш кече ючжыллыкъ жашчыкъ,
Къоншу элни жарыгына алданып, ажашды да кетди.
Эл къыйырына жетип, чыбыкъ буруудан ёталмады ол.
Къычырды, жияды,
Алай къычырыгъын эшитмеди бир жан да.
Эрттенликде аны ёлюп тапдыла...

Гюняхсыз жан – жулдуз кибик кёклю –
Айсыз кече ажашды.
Жулдуз а,
От башы жилтин кибик жылтырай,
Жияйды, тынгысыз къычырады,
Алай аны къычырыгъы
Ёз къулагъындан да озмайды,
Къарангы кече!

О, жарыкъ ай,
Сени къулагъынга уа нек чалынмады
Гюняхсыз баланы тынгысыз къычырыгъы,
Нек болмадың жарыкъ жула
Жумушакъ кырдыкка төшелирча
Баланы аякъ тюбюнде?

Нек букъдунг, нек кюн болмадың,
Баланы – таза мёлекчикни – анкъытдан сакъларгъа?

О, улулгъан жел!
Неди бу къыяма тепсеюнг бу жарлы жанны юсюнде?..
Сен жангыз бир тыпыргъа окъуна
Жетдирдингми болушлукъ тилеген,
Бууулгъан къычырыгъын сабийни,
Элгенип уянырча адамла
Терен, къайгъысыз жукъуларындан?..

Келечекни – эшитмей аны тынгысыз чугун¹ –
Жаншау, тилчилик, алдау, сатхычлыкъ
Жол кесипми къойгъандыла,
Ары ётдюрлюк кёпюр чач тюкден да игичге болуп.

О, адамла,
Къымылдагъыз, уяныгъыз, терен жукъудан,
Сизни келечегигиз биягъы жияйды босагъа аллында,
Аны тышында къоймагъыз сууукъ къыш кече.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин кёчюргенди

¹ Чук – таууш белги.

Музафер ДЗАСОХОВ

* * *

Мен суйгенинги билеме –
Жокъ жукъунг, болуп кёлсюз.
Мен таукел туйюл, кёреме:
Наным, сен да – таукелсиз.

Юйюмю кенгни озаса,
Аллынга къара да тур.
Айтчы бир, ненгнге базаса,
Сен – кёлсюз, менден – пыттыр?

Бош тураса сен ашыкъмай,
Эт жүрегинги жалан!
Ах, мен бир кёлсюз къызчыкъма,
Сен а – бир кёлсюз улан.

Кёп сакълатма, наным, энди.
Жай азуп, жетгенди кюз.
Мен таукел туйюлме, сен да
Наным, биягъы кёлсюз.

ЖАРА

Ачыкъ жара сынтыл бола,
Ачыгъаны селейирге,
Къууанч бла мишау¹ – была,
Юйден къурудула бирге.

Эслеп, ачдым да жараны,
Жангы къан къошулгъан кибик,
Кёзлерибиз жулдуз жана,
Биз биягъы къанат кердик.

Суймекликни, от, ёт да бар деп,
Сууканына² къайтдыкъ; алай
Жара ачыгъаны тохтар деп,
Турама энди къоркъгъанлай.

¹ Мишау – энгсеу, мудахлыкъ.

² Суукан – суу башы.

СОКЪУРАНЫУ

Уллу къадар! Сени кючюнг – кемсиз.
Анданды, жаным, тюбегенибиз.

Алай а жүрегим мишауду энди,
Да тюрленнгенбиз: сызлыкъ женнгенди.

Иги затла эсибизде туралла,
Кёлкъалдыла да бурдумла буралла.

Демге ¹ къайтсакъ эди ол жай кюннге,
Ол жай кюн къарагъанча кёзюнге,

Багъар эдим, дунья мени болуп...
Умут турады энди бош, солуп.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
кёчюргенди

¹ Дем – сурх; кёз кысып ачар кеми.

Наталья КУЛИЧЕНКО

* * *

Да кезиусюз келип к'балг'анды к'ыш,
Жашайды энди к'люмде...
Алай к'кге этеме мен алг'ыш –
Жууаш жайы турады эсимде.

Ингил булбул кирпичдеую да бар,
Жюрек учунуу да бар эди.
Бирге эдик, г'ашигиз – к'адар,
Алай а ол бузг'а кетди.

Уюп к'алды шо буз г'ыйылада
ингил толк'ун шыбырдауу.
Уллуду гашикни бизге, эси
азг'ан теренледен, дауу.

* * *

Ахырыда к'урумaмы? Неда женгилмеми, бош?
К'орк'уулук' орналг'анды жюрек уямда.
Сен мени жибересе...
Сени – мен, ахасекча сархош,
насыплы жашарг'а жанаша дуньяда.

К'елк'алды сюрюую жутулсун кетечек к'умунда
не – к'ююп к'юл-к'юр болуп, жел сууурсун.
Мен сени жибереме, кесим а к'алама мында,
Уч, к'адар асманны бийигин буюрсун.

* * *

Хазыр болалмайбыз, жунчуу татып,
Жангы к'юзлю, сууук' да жашауг'а.
К'ырау к'ак'ды жашнап тург'ан бауг'а ¹,
К'ырк'арыбыз абустолг'а тартып.

¹ Бау – аг'ач, чегет.

Жай тюшлерибизден ингил сёзле
Эридиле къоргъашинли кёкде.
Жанларыбыз сууукъсурап, эсле,
Туумайды бир жыр да жүрекде.

Кёкде къушдан герге ахшы къолда,
Ажашмайыкъ умут элесинде.
Да сора нек жашнайд абустолда
жылы къыркъар къуру да тюшюмде.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
кёчюргенди

ЖАЗЫУЧУНУ ЮСЮНДЕН

Гуртуланы Элдарны биринчи хапарларына окъуна республикабызда бийик багъа берилгенди. Ала окъуучулары, критиканы да ыразы этгендиле. Бизни литературабызгъа фахмулу жааш келгени баямды. Энди уа жазыучуну чыгъармаларын битеу да уллу къыралыбызда окъуйдула. Бу барыбызны да къууандыргъан ишти.

Жолунг болсун, багъалы къалам къарындашым Элдар!

Къулийланы Къайсын.

Малкъар проза кенгден-кенг жайыла барады. Бюгюнлюкде ол тюрюлю-тюрюлю жанрлары бла белгилиди. Аланы ичлеринде уа эслерча жерни чам хапар, кюлкюлю новеллала аладыла. Жангы сёзю бла, тюрюлю-тюрюлю суратлау амалла таба билгени бла Гуртуланы Элдар белгили жазыучулары санына кёшула келгени хакъды. Ол бютюнда ахшы новеллалары бла белгили болгъанды.

Алим Кешоков.

...Бу орус-монгол тилледе бирге чыкъгъан китапда эки да къыралны сабийлери сюйген жазыучуларыны чыгъармаларын табарыкъдыла. Ол санда Гайдар бла Кассильни, Мустай Карим бла Баруздинни, Драгунский бла Гуртуевни хапарларын да сюйюп окъурукъдула.

Сергей Михалков.

«Жанкъозла» деген китап сейирлик жыйымдыкъды. Мында отуз белгили жазыучуну чыгъармалары басмалангандыла. Ол санда Чингиз Айтматовну, Шукурбек Бейшеналиевни, Спиридон Вангелини, Элдар Гуртуевни хапарларын энчи белгилеп айтыргъа боллукъду.

Сергей Баруздин.

Элдар бу дунягъа ышара келгенди, жарыкъ кёллю адамды. Аны бла къалмай, окъуучуларын къууандыра, кюлдюре да билген жазыучуду. Ол а – уллу фахмуду, жашауда алай кёп тюбемеген хунерди.

Александр Чернышёв.

Бюгюнлюкде Гуртуланы Элдарны аты битеу да кыралны белгили жазыучуларыны санында айтылады. Бютюнда бек а ол юмористика бла сатирада белгилиди. Алай арт жыллада ол, бир талай повесть бла романны да автору болуп, окъуучуларын кыуандыргъанды. Аны чыгъармачылыкъ усталыгъы «Одиссейни кыайтрын сакълай», «Чум терекле», «Акъ къарда кыузгъун кыанаты», «Темирбаиш» деген повестьлеринде, «Кызылкыанат тангларым», «Шамсудин» деген романларында беги-рек да кёрюнеди.

М. Эльберд.

...Жазыучуну китапларында биз бюгюнню малкыар литератураны тюрлю-тюрлю жанрларыны кыалай айныгъанларын эслейбиз. Элдарны чыгъармаларында миллет энчилик бла бирге жангы амал бла кыуралгъан сыфатланы да кёребиз. Ол а жазыучу Ата журтун, тауларын сюйгени бла кыалмай, таулуланы жашау халларын, ич дунияларын тынгылы, ийнаннгылы кёргюзталгъанына да шагъатлыкъ этеди. Бютюнда тиширыуланы сыфатлары улуу усталыкъ бла ишленгенди.

Вера, Аслижан, Марзият, Ирина («Уялчакъ Аслижан», «Желли кыолну отлары», «Кыобузчу Марзият», «Узакъдан келген жолоучу» деген чыгъармалада) эсде кыалырча жазылгъандыла.

Казбек Кулаев.

Элдарны новеллаларын окъуй баргъанда, жазыучу бу жанрны малкыар литературада жангы бийиклеге чыгъаргъанын эслейсе. Автор кеси да хапарны бардыргъан, аны туурасындан кыарай, «семирте», кыч бере келген иесине ушайды.

Фатима Урусбиева.

Гуртуланы Элдар жашауну теренинден билген уста сурагъыды дерге боллукъду. Алай ол кёрген затын кыагъытха турушунлай кёчюргени бла чекленип кыалмайды. Ол сыфатлагъан жигити бла бирге жарсый, кыууана, чамлана, сагъышлана да билген устады. Ол а, айхай да, илхамлы жазыучуну шартларыдыла.

Александр Царикаев.

Гуртуланы Элдарны «Альпийская повесть», «Жанбермез Асланбий» деген чыгъармалары поэзия формада жазылгъан повестьледиле. Жашаугъа сюймеклик бла жашау кертилик аланы баиш магъаналарыдыла. Ала ариу ишленген, кёп тюрсюнлю сурагъадыла.

Александр Тверской.

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР: АНЫ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ

Литература терек кибикди. Терекге кюч-къарыу, кенглик, бийиклик да берген бутакълары эселе, сёз искусствону агъачын субай этип, анга жашау да, бийиклик да алдыргъан жазыучуладыла. Литератураны агъачын жасагъан, аны къанын жүрютген жазыучулары терекни бутакълары бла тенгleshдирирге, алагъа ушатыргъа да боллукъду. Бу да кертиди, терекни бутакълары бирча болмайдыла: бирлери – жашил чапыракълы, бийикге тартынганла, башхалары – аз эсленгенле. Терекни агъачында жангы чирчикле да аз тюбемейдиле.

Литератураны жашауу да алайды: анга жашилик бла ёсюм берген жазыучула бирча туюлдуле.

1960 жылланы ал кезиулеринде сёз искусствобузну жашилендирген, аны жилигин айнытхан жазыучула эки къауум эдиле: литературагъа 1930 жыллада келгенле бла отузунчу жылдан сора чыгъармачылыкъ ишге къошулгъанла.

Тамата тёлү бла байламлы (Къулийланы Къайсынны айтмасакъ) адабият эртте тохташдырылгъан төреледен азатланмай, юйренген ызы бла бара эди. Инсан урушну, колхоз къурулушну, озгъан заманны суратлауда, партиягъа бла къыраллыкъгъа кёз къарамларын ачыкълауда жангырыу къууандырырча туюл эди. Заман да алай эди: 12–13 жылны ичинде, жүрек жарсыуларын айтыргъа онглары сыйырылып, зиндан-да тургъанча кечинген жазыучула чыгъармачылыкъны терегин жашнатмагъандыла деп даулагъан терс болур эди. Бютюнда 1940–1950-чи жыллада социально-саясат сапарыш, суратлау-эстетика мардалыкъ орус халкъны литературасына окъуна тузакъ салып тургъанларын эсге алсакъ, башында айтылгъанны толу ангыларыкъбыз.

Уллу Ата журт урушдан сора 10–15 жылны ичинде «совет къыралда» жашау «чюйреликсизди» деген терс оюм да суратлау оюмгъа такъырлыкъ сынатыр ючюн къалмагъанды. Анга кёре, совет жазыучула, малкъар халкъны келечилери да ичлеринде болуп, насийхат, чакъырыу неда жарыкъланыдырыу чыгъармаладан азатланып, усталыкъларын тынгылы ачыкълаялмагъандыла.

Аллай къыйын кезиуде келген эдиле малкъар литературагъа бусагъатда аны атын махтау бла айтдыргъан поэтле, жазыучула. Орта Азия бла Къазахстанда ёсген 18–20-жыллыкъла, туугъан жерлерине тансыкълыкъда аякъланганла. Ана тиллерин кюсеп, ана тиллеринде китапла окъургъа термилген жаш адамла. Аны бла бирге орус тилни, орус литератураны да тынгылы билип, «менсиликлерине» чып тюшюрмегенле. Миллет литератураларын не бек къубултсала да, аны кемчиликлерин да эслеген жютю тёлү.

Халкъны ниет ырысхысыны кемчиликлерин кёре билмеклик а фахму бла байламлыды. Фахмулула итинедиле миллет маданиятха къошумчулукъ этерге бла аны жүрюшюн жангыртыргъа. Ол жыллада басмаланнган эдиле бюгюнледе литератураны тёрюнде олтургъан жазыучулары биринчи китаплары да: «Къаяда гюлле» (Зумакъулланы Т.), «Жюрегими тебиую» (Мокъаланы М.), «Жолгъа чыгъама» (Бабаланы И.), «Жаным сенсе» (Тёппеланы А.), «Эрттен» (Гуртуланы С.) эм башхала. Аланы хар бири литературабызда жангы сёз эди, жангы жыр, терекни агъачын жашиллендирген, аны кёрюмдюсюн айбатлагъан жангы бутакъла кибик.

Гуртуланы Бертни жашы Элдарны «Тенгле» деген биринчи китабы да 1960 жылда башланнган кезиуде чыкыгъан эди. Мычымай ёсюп, айнып, литератураны терегини кюннге, бийикге да тартдыргъан бутагъына ушап. Къысха заманны ичинде жаш жазыучуну фахмусу, жашнап, энчи бийик терек боллугъун белгилеген китап эди ол.

* * *

Андан бери 40 жылдан аслам заман озгъанды, жазыучуну да ана, орус, немис, тюрк тилледе кёп китаплары басмаланнгандыла. Элдар малкъар литературагъа къысха чам, масхара хапарны чынтты устасыча келгенди. Алай чыгъармачылыкъ ишни къайсы тюрлюсю да анга тынгылы бойсунадыла. Къысха хапарла, новеллала, повестъле, романла – барысы да Гуртуланы Элдарны жазыучулукъ ишинде толу шартланнгандыла. Гуртуланы Элдар сабийлени, энди акъылбалыкъ бола келген адамланы ашау-жашауларын, къылыкъларын ачыкъларгъа да устады.

«Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде жазыучуну ол энчилиги тынгылы белгиленгенди. Алай бу чыгъармада авторну мурагы, жаланда сабийлени иги къууумларын, татлы умутларын кёргозтюп, сыфатларын суратлау бла чекленмейди: сабийле сынагъан къыйынлыкъланы шартлай, аланы юслери бла миллет сынагъан кюйсюз жашауну, сталинчи заман малкъар халкъгъа берген артыкълыкъланы да ачыкълайды. Ол аман заман бир-бир сабийлени, уллайгъан адамланы да кюйсюз, хурметсиз этгенин да Гуртуланы Элдар жашырмайды. Онбешжыллыкъ Айтекни бла аны атасыны сыфатлары ол жаны бла кимни да ийнандырырча толу суратланнгандыла. Болсада, уллу жазыучу кёп тюрлю шартлагъа эс бурады, анга кёре, кёп тюрлю чыгъармаланы да аякъландырады. Алай аны жазгъанларында энчи окъуучула айырма суйген, авторну аты сагъынылгъанда, бек алгъа эсинге келген чыгъармалары боладыла. Ол чыгъармала жазыучуну мухуру кибикдиле, аны инсанлыгъын, оюм къолайын, суратлау-эстетика излемин ангыларгъа болушхан. Аллай чыгъармала литературагъа бла окъуучулары эслерине терен сингнгенлери бла байламлы жазыучуну атын айтыр орунуна чыгъарманы неда чыгъармаланы атларын сагъынып да чеклениучюдюле.

Биз не ары-бери десек да, жазыучулары хар жазгъан чыгъармалары окъуучулары жүреклерине жол табып, эслеринде тохташып бармайды-

ла. Кёп чыгъармаладан бир къаууму жазыучуну атыча эшитиле эсе, аны фахмусуну белгисича ангылашына эсе, айхай да, ол къууанырча ишди, ол жазыучулукъ насыпды дерге тийишлиди.

Гуртуланы Элдарны да бардыла аллай чыгъармала, окъуучуну ич маданиятына къошулуп, къайда, не заманда сагъынылсала да, олсагъат танылып къалгъанла. Сёз ючюн, «Къобузчу Марзият», «Азретни къууанч кюню» неда «Хасанны хапарлары», «Къарт эшекни къадары». Элдарны башха чыгъармалары осалдыла да, окъуучуну эсинде тюйюлдюле дегенден айтмайбыз биз аны – ол тюрлю хапарлары, авторну фахму, усталыкъ даражасына окъуучуланы эртте сагъайтып, жол нёгерлери болуп къалгъандыла демекликден айтыбыз. Экинчи жаны бла къарагъанда уа, ангылауу тохташхан окъуучуну суратлау-эстетика жаны бла ёз ёлчеми, излеми да болгъанлары кертиди. Баям, Элдарны биз сагъынган чыгъармалары аны излемлерин тынгылы шартлайдыла. Ким биледи, суратлау чыгъармаланы жашырын кючлери уллуду. Иш анда да тюйюлдю – Гуртуланы Элдар искусствону кючюн терен ангылайды, аны аллында жууаплылыгъын сезмеклиги да сылтаусузду. Ол себепден жазыучуну кёп чыгъармаларында искусствогъа, бютюнда музыкагъа уллу эс бурулады.

«Азретни къууанч кюню» деген хапарында Бетховенни «Ай соната-сыны» макъамы эшитилгенлей турады. Аллай ариу да, къыйын да макъамны окъуучу эшитирча этерге Элдар керексиз базынып къалмагъанды. Музыка тауушлагъа энчи белгиле табып, аладан жыйышдырылгъан сыфат къурагъаны бла чекленмей, урушда уллу хорлам бла байламлы жигитни сезим байлыгъын, жүрек къууанчын ачыкъларгъа бойсундуруп ючюн, сабыр усталыкъ керек эди. Ол усталыкъ «Къобузчу Марзият» деген хапарны тынгылы жарытады.

Эки чыгъарма да, инсанлыкъгъа бла ёхтемликге, тазалыкъгъа бла адеплиликге махтау салгъан бла къалмай, малкъар халкъ къыйынлыкъ, азаплыкъ сынап, урунууда баш кётюрмей келген миллет эсе да, бийик искусствону кишиден кем суймегенди деген ниетни ачыкълайды. «Азретни къууанч кюню» деген хапарда кесин дунияны тутуругъу сунуп тургъан немисли офицер Бетховенни музыкасын жаланда ёз башына ёлчем этерге кюрешеди. Азретча жесир инсан, тау тыгъырыкълада ёсген жаш, Бетховенни атын эшитгенди деп окъуна ийнаналмайды ол. Нек дегенде, музыка – бийик искусстводу, бийик искусство уа кёп санлы, кючлю миллетлени даража юлюшлериди деп, анга ийнанып, алай жашайды немисли офицер. Алай Азрет бла офицерни жашырын даулашларында таулу жаш хорлап чыгъады.

«Къобузчу Марзият» деген чыгъармасында да таулу къызны ариу къылыкълылыгъы, фахмусу, суймеклиги, инсанлыгъы музыканы юсю бла ачыкъланадыла. Музыканы терен ангылап, аны кючю бла тынгылагъанланы къууандыра билмеклик жаланда фахмуну шарты тюйюлдю, ол бек алгъа бийик адамлыкъны, тазалыкъны шартыча кёргюзтюледди. Инсанлыгъы болмагъан адамгъа музыка бойсунмайды, инсанлыкъгъа

сангырау анга да сангырауду деген ниетни Гуртуланы Элдар «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестинде да ачыкълагъанды.

Осал кыылыкълы, адепсиз Айтек кьобуз согъаргъа юйренирге кёп кюрешгенди, алай бир туюкни да басаргъа тюзелалмагъанды. Аны кыылыкъсызлыгъындан тийреде сабийле, кьоншула кыалай юрке эселе да, кьобуздан чыкыгъан къатыш-къутуш тауушла да андан алай юркедиле.

Жюрек нюрден бла тазалыкъдан азат инсан адамла бла келишим табалмайдыла. Ол себепден Айтекни тобукъларында ариу кьобуз, эси, жаны болгъаннга ушап, инжилген этеди, Айтекни келишимсизлиги анга азап чекдиреди.

* * *

Гуртуланы Элдар, айтханыбызча, чыгъармачылыкъ ишге биринчи атламын этгенли кыыркъ жылдан озгъанды. Болсада, жазыучу жылланы саркыууна хорлатып, ызларындан бошуна къарамагъанды. Ол угъай, хар озгъан жылын жангы китабы бла белгилеп, заманны терклигин селейтирге базыннганды: бюгюнледе Элдарны тюрлю-тюрлю тилледе чыкыгъан китаплары кёплеге белгиледи.

Гурту улу, жашауну кенгден, теренден да кёрюп, аны хар айланмасын тынгылы ачыкъларгъа итиннген жазыучуду. Кюлкюге, чамгъа тийишли окуяла, урунуугъа суюмеклик, иш юсюнде чыныкыгъан инсан кыылыкъла («Кызылкъанат тангла» деген повесть, сёз ючюн) миллет жашауну жарсыулу, бушуулу да бетлери («Къош да бара-бара тюзеледи», «Къарт эшекни къадары»), инсан уруш («Жанбермез Асланбий»), Уллу Ата журт уруш («Ёр жол»), малкъар халкъны узайгъан тарых жашауу («Шамсудин кыаласы») – быллай темала барысы да, Элдарны чыгъармачылыкъ ишинде тынгылы суратланып, аны жазыу ызыны, ёнюню энчилигин шартлагъандыла. Болсада Гурту улу малкъар литературагъа сабий хапарланы («Хасанны хапарлары», сёз ючюн), чам новеллаланы устасыча кьошулгъанды. Жазыучуну ол жаны бла уллу кыыйынын, аны бла бирге бизни сёз искусствобузгъа келген жангылыкъны унутургъа керек туююлдо.

Элдарны «Балтаны багъасы», «Мёлекледе кьонакъда», «Шайтан арба», «Акъ телефон» деген эм башха кыысха хапарлары, айтханыбызча, окъуучула ийнакълагъан чыгъармаладыла. Ала барысы да чам, кюлкюлю хапарлача жюрюйдюле, кесамат сёзю да анга кёре айтылады. Ол кертиди, Элдар кёп новеллаларын чам халда, кюлкюлю илишанланы сайлагъанча жазады.

Болсада Гурту улу ачыкълагъан, окъуучусуна билдирген фикир кюлкюге бла чамгъа тийишли туююлдоле, аны кесин да, бизни барыбызны да жарсытхан шартланы юслеринден жазады ол. Тюзюн белгилегенде уа, жашауну кыылыкъ-ылыкъ илишанларыны юслеринден чам этген халда хапарлайды Элдар. Алай чам, кюлкю суратлау мадарланы кючю бла танышхан инсан кыылыкъла чыгъарманы окъуп бошагъандан сора жарсытадыла окъуучуну. Юлгюге айтханда, «Акъ телефон» деген но-

велланы баш жигити Азнауур Бекболатовичди – «бир учрежденияны таматасы («начальниги»)). Телефон салыннганды деп, кьууаннганына кёре, эшта да, уллу оноу этген кьуллукьчу тьуююдю. Болсада, аны атын кьубултуп айтадыла: «кьоншулары, ахлулары да сьуйген». «Хурметли Азнауур Бекболатович», – дейди автор да.

Кертиди, Элдар «хурметли» деген сёзюн не магъана бла айтханын, анда чам да, терслеу да болгъанын биз ангылайбыз. Алай «таматаны» фатарына акъ телефон салынмаса, окъуучу аны танымай да кьалыр эди, аны оспарлыгъын бла малкёзлюгюн, гудучулугъун бла кесинден кьалгъанланы учуз этерге итиннгенин жүрегини теренинде жашырып тургъанын. Былайда Элдарны хапары кёп затны юсюнден сагъышландырады. Бютюнда жамауат аллай инсанлагъа тёзюп, тёзген угъай да, таматалыкьгъа ышанып жашагъаныны юсюнден. Тёзюмлюк – ол иги шартды, алай бир-бирледе тёзюмлюк сансызлыкьгъа ётюп кетеди. Сансызлыкьды Азнауурчалагъа жамауатны тонаргъа онг берген.

Тийреде жашагъан адамла, кьоншула ангылаялмагъан хыйлалыкь бла адепсизлик, эртте-кеч болса да, туурагъа чыкьмай кьалмайдыла. Бир-бирледе уа халсызлыкьны бетин ачыкьларгъа аз зат окъуна тамамлыкь этеди. Бютюнда ол халсызлыкь эссиз, жукъа адамны баш шарты эсе. Аны белгилегеним: гитче болумланы, окуяланы неда аз шартны юсю бла адамны кёз кьарамын, ич дуниясын ачыкьларгъа итинмеклик Гуртуланы Элдарны энчилигиди. Усталыгъын белгилеген энчилиги.

«Шайтан арба» деген хапарын Гурту улу былай башлайды: «Барды мени бир татлы тенгим. Аны аты Мурадинди. Таный да болурсуз ол инженер жашны. Аламат адамды, сейирлик жашды. Аныча жарыкь кёллю, татлы сёзлю, хар заманда да огъурлу, таукел жашны бизни шахарда излеп турсанг да, тапхан кьыйынды».

Андан ары да жазычу Мурадинден махтау сёзлерин аямайды, аны таныгъанлагъа ол кьаллай кёрюне эсе да, автор да кеси атындан аллай суратлау бояуланы тийишдиреди. Алай, адамла иги сунуп, махтау, аперимлик да берип тургъан инсанла асламында эки бетли да, терс ниетли да боладыла – жашауну жарсыулу шартлары аны бла байламлыдыла. Бир-бирле кеслерини ич чийлерин, жекбашлыкьларын уста жашырып, танышларын алдап, атларын кьолайлылагъа бла сабыр акъыллылагъа чыгъарып алай кечиннгенлери кертиди. Элдарны жигити Мурадин аллай «огъурлу, билимли» адамладанды. Айтхан сёзлери, «тыш кёрюмдюсю» бла этген ишлери бир бирге келишмеген жигитни аллайлыкьын кёргюзтүп, «баш ауун» ташлатыр ючюн, жазычу аны «шайтан арбагъа» миндирирге керек эди.

* * *

Гуртуланы Элдар малкьар литератураны фахмулу, тынгылы келечилеринден бириди. Малкьар халкьны сёз искусствосу уа, Россейни литературалары айныгъан жол бла барып, айный, ёсе келгенди. Аланы жарсытхан соруула бизни литературабызны да жарсытхандыла. Россей-

де жашагъан миллетлени сынаулары бирди, бир халкъгъа келген кемлик неда жетишим башхасын сансыз этип къоймагъанды. Темаланы алып къарагъанда да, сёз ючюн, уллу энчилик болмагъанды. Октябрь революция, инсан уруш, колхоз къурау, ызы бла Уллу Ата журт уруш дегенча темалагъа къайсы миллет литература да сакъ эди. Ол угъай, баш темала болуп, ачыкълана келгендиле ала.

Литературала ол затла бла чекленмегенлери да кертиди.

Бютюнда искусствону жашау бла байламлыгъын, ол жашаугъа социально-саясат, тарыхха кёре айныгъанын эсге алсакъ, темала бир бирлерин алышындыра баргъанларын ангыларыкъбыз.

Аны айтханым: 1960-чы жыллада Россейде кёп тюрлениуле болгъандыла, илму-техника ёсюп, элде жашагъанланы асламы шахарлагъа кёчюп. Илму бла техниканы къыстау айныгъаны, эллилени, табийгъатдан бла жерден айырылып, шахар жашауну сайлагъанлары, жамауат сезимни, инсанланы эслерин, къылыкъларын да тюрлендирмей къоярыкъ туююл эдиле. Алай ол тюрлениулени барысын да къабыл кёрюрча болмагъанлары да белгилиди.

Илмуну, техниканы ёсгенлери, эл жашауну шахар жашаугъа алышыннганы адамланы кёп жаны бла жютю, къолайлы этгени бла къалмай, аланы къылыкъларыны иги илишанларындан да айыргъанны, жерге, табийгъатха сууукъ къаратып, узакъ ёмюрледен бери сакъланып келген адет-къылыкъ сансызлыкъ сынатып. Адамланы, къоншулукъну бла ахлулукъну, жүрек халаллыкъны унута башлап, асыры нени да тергеучюле, къырс жүреклиле, адепсизирекле да болгъанларын ачыкъ айтыргъа тийишлиди.

Ким не десе да, жашауну тутуругъу жүрек жумушакълыкъ бла инсанланы бир бирлерине сакълыкъларыды, намыс, адеп жаны бла жамауатны бийик умутларыды. Алай заманны къыстаулугъу миллетни бийик умутларындан, аны бетин чыгъаргъан төрелеринден да айырып, жашауну татыусуз этгенин ангылап жазыучула, жарсыгъанларын чыгъармалада ачыкълагъандыла. Бютюнда орус халкъны жазыучулары. Излеген, термилген умутларына бла адет-къылыкъ төрелерине шахарда таянчакъ табалмай, эл жашаугъа эс бургъандыла. Жаш тёлю къачып, урунуудан да айырылып, къуру да тамата тёлю сакълап къалгъан эллени юслеринден жазып, орус миллетни бурун заманладан бери келген төрелерини, адежлик бла ариу намысны юсюнден жазгъандыла. Сёз ючюн, В. Распутин («Последний срок»), С. Крутилин («Липяги»), В. Белов («Привычное дело»), В. Астафьев («Последний поклон») дегенча. Бусагъатлада орус литератураны ол бутагъына «деревенская проза» дейдиле.

Бир-бир кесаматчыла эл прозагъа («деревенская проза») С. Залыгинни («На Иртыше»), М. Шолоховну («Поднятая целина»), М. Алексеевни («Хлеб – имя существительное»), дагъыда ала кибик колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы да къошадыла. Болсада, ол терс оюмду: колхоз жашаугъа аталгъан чыгъармаланы бла «эл прозаны» борчлары

бир туююлдюле. «Эл проза» деп биз элде жүрюген ариу адетлеге, төрелеге, ол жаны бла умутлагъа жораланган чыгъармалагъа айтабыз. Эл – урунуугъа, жерге, миллет төрелеге суюмекликни уясыды, къаласы дейдиле жазыучула. «Эл прозада» жазыучулары озгъан заманга (сабийликлерине), бешиклери тебиретилген арбазлагъа, къачан эсе да жүрюген кенг орамларына, жолларына термилиулер да уллуду. Кёп орус жазыучула шахарладан туугъан эллерине барып, эллерин, къарт-къарыусуз ата-аналарын, ахлуларын тансыкълап, алай къурайдыла чыгъармаларын (Солоухин, Шукшин, Астафьев, сёз ючюн).

Илму-техниканы айныуу, шахарны сайламакълыкъ малкъар халкъны жашаууну башы бла озуп кетгендиле, жетежакълары болмай десек, биз окъуучулары алдар эдик. Заманга кёре, миллетни билими, илмуда неда бийик окъуу юйледе окъугъан адамларыны саны, бир халкъдан артха къалмай, ёсгенди. Жаш төлюню, элде тохташыр, межам-журт къу-рар онгу болмай, шахарлары (Нальчик, Басхан, Нарткъала) сайлагъаны белгилиди. Жылдан-жылгъа эл жашауну сакълагъан, анга тутурукълукъ этген хунерледен (малчылыкъ, къойчулукъ дегенча) ёнгелегенле, шахарда ана тиллерин унута, адет-къылыкъ төрелерине да сакълыкъларын селейте, алдана баргъанлары да ётюрюк туююлдю.

Анга кёре, бизни миллетибиз башхала бла байламлыды. Алагъа келген илму-техника ёсюу, шахарчылыкъ малкъар халкъдан да кенгде къалмагъандыла. Игимиди ол, огъесе осалмыды деген соруула чыгъадыла. Шахарчылыкъ бла жерчиликни неда узакъ ёмюрледен бери келген иш усталыкъны, хунерлени башхалагъа алышындырыу малкъар халкъгъа не къошады, не къоратады? Жашау ол халда барса, тау намыс, адет-къылыкъ төреле, жүрек халаллыкъ сакъланырламы, огъесе миллетни миллет этген шартла юзюлюрлеми? Быллай соруула, малкъар халкъны жазыучуларын да жарсытып, литератураны «эл проза» деген бутагъын тамырландыргъандыла.

Сёз ючюн, элинден-жеринден айырылып, шахарда ишсиз-кючсюз тургъанлары бушуулу къадарларын Тёппеланы Алим кесини «Туманда ажашхан акъ тайым» деген повестинде терен да, уста да ачыкълагъанды. Чыгъарманы жигитлери – жаш төлюню келечилери бир тюрлю миллет даражагъа сыйынмагъан къылыкъсызлыкъны кёргюзтедиле. Ёз миллетини топурагъындан айырылып, аны төрелерин сакълаялмагъанла, айхай, адамлыкъдан чыгып, къайсы халкъгъа да палах келтирирден артха турмайдыла, малы, табийгъатны аяй билмейдиле. Жүрек къатылыкъ, динсизлик, иймансызлыкъ ол жаш төлюню илишанларыдыла. Болсада, Алимни повестини баш жигити Асиятды. «Туманда ажашхан акъ тайым» деп жазычу анга айтады. Жашауну алдаулу шартларыны кёп болгъан, тынч жолуна термилеп, Асият «къыйын тузакъгъа» тюшеди да, миллет даражасын, намысыны тазалыгъын тас этеди. Айхай да, ажашып, Асият шахаргъа келмесе, элинде, жеринде жашап, жамауат аллында жууаплыгъын сезсе, бушуулу къадарлы болмаз эди.

Шауаланы Хасанны «Жерни кёзлери» деген повести да эллилени жашауларына жораланганды. Алай озгъан кюнле бла бюгюнню кюнлени байламлыклары, жигитлерини бюгюнню кылыкларын, ишлерин ангылатууда урушну эсгериюу авторгъа жашау кертиликни кёргюзторге болушады.

Повестьни кёурулуш тутхучу – эндиги заманны адамлары, аланы ишлери, дуния ангыламлары, юйюр жашауларыды. Жигитлерин кёуумлагъа юлешген, ич дунияларын ачыклагъан чюйреликлени сылтауларын, тамырларын эски төреледе излей эсе да, инсанлыкны уллу кыйматын, ол неден да баш болгъанын энчи чертирге унутмайды автор. Адамны инсанлыгъы уа элни аллында жууаппылыгъын сезе билгени бла ёнчеленеди. Урунуугъа кёз кырамы бла, жамауатда бла тюзлюк ючюн сермешде жерин таба билгени бла.

Башында сагыннганыбызча, илму-техниканы элlege ёшюн ургъаны, шахарчылык, кёншу миллетлени иги, осал төрелерине шагъат болгъанлары миллетибизни кёп инсанын бузуп, асыры кюйсюз, кыаты жүрекке этгенлери да кертиди. Элlege келген жангылыкъланы керти да алапат сунуп, ырысхыгъа, мюлкге, тынч жашаугъа жан атып, огъурлулукъгъа бла озгъан заманларына таш атхан жаш адамла, ол угъай, къартла окъуна Гуртуланы Элдарны «Къарт эшекни кыадары» деген чыгъармасында чурумсуз суратлангандыла. Табийгъатха, маллагъа, юй жаныуарлагъа кыарамларын ачыклай, элlege ёсюп, анда жашагъанланы кылыклары да осал жанына тюрленгенлерин терен сезип, жазуучу уста кёргюзтгенди. Элдарны бу чыгъармасы биз башында сагыннгын орус жазуучуланы (В. Астафьев, Ф. Абрамов, В. Белов дегенча) хапарларындан бла повестьлеринден кем туююлдо, ала бла бир тизмедеди.

Эллилени озгъан жашаулары бла эндиги заманларыны юслеринден сагышландыргъан, ол жаны бла магъанасын тас этмезлик хапарды деп, алай кесаматларгъа тийишлиди. «Къарт эшек» эл жашауну кёп тюрлю шартларыны белгисиди, кесини энчи эм жашырын магъанасы болгъан. Былайда иш эшекни орунуна тау элlege женгил машинала келгенлеринде туююлдо. Адамланы да ол жарсытмайды. Илму-техника, окъуу жетишимле бла байламлы кыйсы миллетге да, бютюнда аз санлы халклагъа, эслилик, миллет энчиликlege сакълык келмей, оспарлык бла гынттылык хорлап баргъаны жарсытады Гуртуланы Элдарны.

Илму-техниканы айныгъаныны, жашау тынчлык келтирип, адамны онгун ёсдюргенликге, хатасы да аз туююлдо миллет адетlege, төрелеге, инсанлыкгъа. Аны айныгъаны бла байламлы аз санлы миллетлени энчи дуниялары, гъаршларында жулдузлары ёчюле, мутхузлана тургъанлары белгилиди. Элдар анга сакълыкгъа чакъырады.

Жангыз шартны неда инсан кыадарны юсю бла жамауатха, ол угъай, халкгъа келген бушуу ишлени тынгылы суратлау даражада кёргюзте билмеклик Гурту улуну чыгъармачылык усталыкларындан бириди.

Сёз ючюн, «Саутуда ёчюлген жулдузчукъ» деген хапарында Элдар кызыл аскерчиле жойгъан акъылбалыкъ болмагъан кыызчыкны къада-рын кёргюзтеди. Керти да, «жулдузчукъча» ёчюлген кыызчыкны эм аны къарт атасы Кичибатырны. Алай ол кюн кёп эллилени кёклеринде жулдузлары къаралып, саулай да малкъар халкъны гъаршы ёзгерип, бу-шуулу бет алгъаны ажымсыз кёргюзтюлгенди.

* * *

1980–1990-чы жыллада малкъар литератураны жарсытхан, аны эсин кесине бургъан темала кёп тюрлю болгъандыла. Алай ол, темаланы ке-нгертиуню жолундан кетмеген эди эсе да, тинтип, терен ангылатыуну, тынгылы суратлауну амаллырын излеген жолну сайлагъанды.

Анга кёре, ол арагъа чыгъаргъан проблемалары да кыйматлыды-ла. Россей Федерацияны халкъларына жетежакълыкълары болгъан, ты-нгылы тохташхан суратлау оюм, тарых кёз къарам жашауну кыйын сорууларына тынгылы жууап табаргъа онг бергендиле. Бютюнда инсан бла табийгъат, социально-саясат жашау, инсан бла уруш, кыраллыкъ бла инсанны къадары дегенчалагъа. Ол жаны бла алып къарагъанда, Гуртуланы Элдарны «Акъ къарда къузгъун къанаты» деген повести бу-сагъатдагъы малкъар литератураны махтаулу чыгъармаларынданды. Ре-волюция бла социализмни бушуулу къадарларына жораланган повесть.

Башында сагъыннганыбызча, социализмни ниети тюз эди, алай жарсыулу къадары кесини керти инсанларын, уланларын таныялмай, къабыргъаларын жарашдырып жашагъан эки бетлилеге оздуруп ышан-нганы бла байламлыды. Адамларын ишлерине кёре багъалмай, жал-гъан сёзчюлеге ийнаннганы бла. Даубашланы Шамиюх, инсан урушну кыйын кюнлеринде революцияны умутларын алдап, жанын сакъларгъа кюрешгенледенди. Аны жерлеши Башчыланы Назир партияны ниети ючюн от ичинден чыкъмай тургъанда, ол, къачхынчы болуп, бугъуп, къазакъ тиширыуну межамында кечиннгенди.

Назирни бла Шамиюхну сермешлери тюзлюкню терслик сермеш-ди, революцияны уллу ниетини акъ бети бла къара бети. Шамиюх пар-тияны алдай туруп, Назир анга къажар сюелгенди. Назир социализмни чынтты къурулушчусуду, Даубаш улу – ёз къарыныны, тынчлыгъыны къулу. Алай, экисини арасында сермеш кыызгъанда, партияны адам-лары Шамиюх жанлы боладыла, Шамиюхха къошулуп, Назирни атын халкъны душманына чыгъарадыла да, от жагъасын тюп этедиле, кесин а – тутмакъ. Артда, Уллу Ата журт урушну жылларында, туугъан жерле-рин сатханлагъа ачыкъ къошулуп, Назирни жашы Рамазанны Шамиюх илишаннга салады. Аллай харамлыгъы ючюн Шамиюх малкъар халкъ-дан энчи бир тюрлю бир кыйынлыкъ сынамайды. Ким эди ол – партия-ны керти уланы, социализмни душманы, огъесе, ажашып, терс жолгъа тюшген инсанымыды? Кыралны закону аны билмейди да, танымайды.

Даубаш улу да жашаудан юзалгъанын юзюп, кечине, къартлыкъгъа жетеди. Жаланда анга тынчлыкъ бермеген, жерге къаратхан ёз къадарыды. Миллетин сатхан, туугъан жерин алдагъан, эртте-кеч болса да, жангызлыкъ, ыспассызлыкъ сынамай къалмайды. Къыралны жумдуругъундан къутулгъанлыкъгъа, ол халкъны налатындан къутулмайды.

Бусагъатлада бир-бир литератураланы келечилери, кесаматчы алимлери Шамиюхча суратлау сыфатлагъа, аланы айыпларындан ариулап, эсли, алай бушуулу къадарлы жигитлегеча къарайдыла. Инсан урушну бла социализмни терсликлерин эртте ангылап, башха жол, башха амал излегендиле деп, акълап. Алай бла къыралны керти уланларына ыспассызлыкъ жетдиредиле да, сатхычлагъа уа – миллетни аягъын марагъанлагъа – аперимлик бередиле. Малкъар жазыучула ниет байлыкъны ол халда алмашындырыуну жолуна тюшмегенлерин белгилерге тийишлиди.

Назирча кюрешчиле, алданнган эселе да, къалгъан эселе да, ийнаныуларыны, жарыкъ умутларыны ызларындан баргъандыла. Ала оймагъандыла тюзлюкню къаласын. Шамиюхчала ойгъандыла. Социализмни къара ауаналары болуп, ниетлерин, итиниулуклерин, дыккы, такъыр этип. Кесини ол оюмун Гуртуланы Элдар уста ачыкълагъанды. Аны повестини аллындан ахырына дери окъуучуну сагъайтып тургъан сыфатладан бири – къара къузгъунду. Назирни бла Рамазанны арбазларыны туураларындан кетмей, марап-къарап элгендире, ырыс этдире тургъан. Акъ къарны кёрюмдюсюнде шарт эсленнген акъ ниетини къара жол нёгери. Аны, халкъда жюрюгенича, ырыс магъанасы болгъаны да баямды. Алай къузгъунну магъанасы андан кенгди, социально-саясат магъаналыды. Ол жаланда Назирни бла Рамазанны къузгъунлары туююдю, коммунист партияны, социализмни къузгъунуду, кеслерин жойдуругъа кеслери туудуруп, аман ишлерине жол берген къузгъунларыды.

Социализмни къара къузгъунлары – Шамиюхла – асыры кёп эдиле, къуллукъ иелери болуп, уллу ниетни гитче, жесир да этгенле. Миллетлени озгъан заманларын, ниет ырысхыларын, тёрелерин унутдуругъа кюрешгенле аллайла эдиле. Жалгъан саясат жумушларын Шамиюх кибиклени озгъур «тириликлерини» кючлери бла тамамлай эдиле ала, инсанланы жууукълукъ, жүрек халаллыкъ, миллет, тарых дегенча ангыламладан айырыргъа кюрешип. Иелерин танымагъан парийлени хаталарындан адамла эки бетли, эки динли болгъанлары да баямды. Адам, инсанлыкъ энчилигин, миллет бетин тас этерге, кесини эсинден бла къылыгъындан ёнгелеп, толусунлай къырал тежеген ниетлеге табыныргъа керек эди. Турукълача, къайсы терек къалайда тамырланнганын, къалайда ёсгенин да унутуп къойгъан адамлары болгъан халкъны ол жарсыуларын Чингиз Айтматов «И долъше века длится день» деген романында толукъ кёргюзтгенди. Андан сора жайылгъанды «манкъурт» деген сёз. Болсада манкъуртланы къылыкълары бла сыфатлары Айт-

матовха дери да ачыкълана тургъандыла. Малкъар литературада да. Арт эки-юч жылда, айтханыбызча, «манкъуртлукъну» кюйсюзлюгюн кёргюзтюрге бизни жазыучуларыбыз бютюн тынгылы эс бургъандыла. Алайды да Элдар малкъар халкъны бушуулу къадарына жораланган чыгъармаларында инсанлагъа къыйынлыкъ сынатхан «къызыл манкъуртлагъа» – «къызыл бёрюлеге» эс буруп, аланы сыфатларын къурауда да жетишимли болгъанды.

Къолларына сюнгюле, керохла алып тургъан аскер кийимлилени ичлеринде кёчгюнчюлеге жазыкъсынган, жумушакъ къарагъан, болушургъа кюрешген адамла да аз туююл эдиле. Туугъан жерлеринден узакъда жашай, къазах, къыргъыз, узбек юйюрледе да шуёхла, къарындашла тапхандыла кёчгюнчюле. Ёксюзлени ёсдюрюп, къарыусуз къартлагъа от жагъаларында жер берген, малкъар халкъгъа къыйынлыкъ тюшгенде, жашауну ол жарыкъ жанына сакъ къарап, аны чыртда эниш этмей, тап къурай билгендиле чыгъармаларын жазыучуларыбыз: Тёппеланы Алим, Гуртуланы Элдар, Гадийланы Ибрагим, башхала да.

Болсада къырал, алагъа кесин къоруулатып, аланы уланлыкъларын излеп, артда уа ол къум аулакълагъа къыстагъан адамла кимле эдиле? Бармы эди аланы терсликлери? Бу соруула арт эки-юч жылда басмаланган чыгъармаланы баш сорууларыдыла. Соруу бирди, алай хар жазыучу анга кесича жууап излейди.

Элдарны «Ахыр тилек» деген хапары малкъар литературада тынгылы жазылгъан чыгъармаланы тизмелериндеди. Хапарны жигити къарт Батырбий кеси керегине вагондан тюшеди да, эшалондан къалып къалады. Сууукъ дуняда, кенг къарлы аулакъда къарыусуз къарт «къызыл бёрюледен» къутулур умут этмейди. Болсада, кишилигин тас этмей, отча жанган ач бёрюлени кёзлерине къарайды. Сууукъ темир жол къайры баргъанын, къалайда тохтарыгъын билмей, жангыз сюелген Батырбийни юсюне секирирге, амал излей, ашыкъмай, бёрюле къалай келгенлерин суратлауда Гуртуланы Элдар бушуулу чыгъарманы чынтты даражасына жетгени кертиди.

Малкъар халкъны кюйсюз власть бла бетден-бетге сюелгени, Батырбийни сангырау аулакъда «къызыл бёрюлени» кёзлерине къарап тургъанындан башха туююл эди.

Элдарны «Кёпню кёрген къарагъач» деген хапарында бёрюле жокъдула, алай кеслерин «бёрюлеча» жүрютгенле аз туююлдюле: кёчгюнчюлени хар атламларын тергеп, сёзлерине, этген ишлерине сагъайгъан къырал къуллукъчула «жыртхыч жаныуарлача» ачыкъланадыла. Уллу-гитче деп айыртлай билмегенле сабийлени миллет тепсеулерине къыралны оярыкъ кючгеча къарагъанла. Кёчгюнчю сабийлени тепсеулерине «бандит тепсеуле» дегендиле. Болсада, хапарда кёчгюнчю сабийле зор кюч бла тюбешмейдиле, ол зорлукъ-хорлукъ этерик кюч, марап, сынчылап, хазыр болуп тургъанын кёргюзтеди жазыучу. Школну директоруча, концертни къурагъан устазча, инсанла, артыкълыкъгъа хорлатмай, адамлыкъларын сакълап, сабийлени къоруулайдыла.

* * *

Табийгъат фахму берген жазыучу насыплыды. Фахмусун юркют-мей, ёсдюрюп, миллетни ниет ырысхысына кьошумчулукъ этген а халкъны ийнакъ уланыды. Бюгюнледе, Гуртуланы Бертни жашы Элдаргъа 75 жыл болгъан кюнледе, хар кюнюн огъурлу ишге бойсундура, ол къалай жашай келгенини юсюнден хурмет бла, ыспас бла айтыргъа керекбиз. Элдар, онла бла санарча хапарла, новеллала, повестьле жазып, окъуучуларын саугъалагъанды. Алай не айтхылыкъ жазыучуну да чыгъармалары суратлауну бийик тизмесине бирча тюшюп бармайдыла. Ол жаны бла Л.Толстой, А.Чехов окъуна ёхтемленаллыкъ туююлдюле. Окъуучу дегенинг жагъынлы, кючбюсюреу да бола биледи. Гуртуланы Элдарны жазыучулукъ къадары окъуучуну кючбюсюреулюгю бютюн ёсюп, къайнагъан заманы бла байламлыды.

Болсада, Элдарны чыгъармачылыкъ иши кенгди, окъуучуну анда сайлауу да уллуду. Бютюнда ниет ырысхыбызны тырыхыны сайлауун эсге алсакъ, Гурту улу инсан борчун бийик даражада толтура келгенин ангыларыкъбыз. Аны белгилегенибиз: заманны жюйрюклюгюн хорлап, тёлюледен-тёлюлеге ёте, Элдаргъа махтау, ыспас келтирип турлукъ чыгъармалары кёпдюле.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору.

ГУРТУЛАНЫ Эльдар

КЫЫЗ КЪАЧЫРЫУ

Состар элни башы бла учуп ётюучю жашилкъанат аэропланлагъа эллиле эртте юйреннгендиле. Аланы тауушлары эшитилгенлей, юйден чабып чыгыучула хазна жокъдула. Бир сабийледен сора. Жашчыкъла уа, не айтырса, Нальчикдеги аэроклубдан келиучю бу сейирлик къанатлыланы тауушларын эшитгенлей, бири къалмай орамгъа тёгюлюп, ол аэропланла кёз туурадан ташайгъынчы, кёкге аралгъанлай туруучудула. Къушкъанат жигитлеге сукълана, жашчыкъла ол сейирлик аэропланланы термилген къарамлары бла кёк этегине дери ашырып, терен ахтына къайтыучудула.

Ныгъышда да жашил къанатлы илячинлени юслеринден хапарла эртте тауусулгъандыла.

Алай жай кюнлени биринде болгъан иш а уллу элге топ атылгъанча жайылды. Бир талай кюнню жамауатны ауузундан кетмей турду. Бютюнда тиширыулары. Ала уа, болгъаннга да аллай бир къоша, хапарны иги да семиртип айтып турдула.

Да ма исси жай кюнню ортасында Нальчик табадан трактор тауушуна ушагъан бир таууш эшитилди. Тёгерек жап-жашил дуппурла, сыртла, къалын агъачлы тау этекле. Кёкде да бир жангыз булут жокъ.

Жанбермезланы Ийналукъ, узун календоруну къыйырында салкъында олтуруп, жашындан туугъанчыкъгъа бешик ишлей турады. Кёкню этегинден эшитилген тауушха ол да эс бурмады. Ары таба башын кётюрюп да къарамады.

Аш отоуда жумушларын эте айланнган бийчеси, эки келини да тышына чыкъмадыла. Ийналукъну жашлары уа къошда эдиле.

Жашилкъанат аэропланны тауушун эшитгенлей, хар жумушун къоюп, календоргъа чабып чыкъгъан жаланда Марзият болду.

Ийналукъну жангыз къызы Марзиятха биринчи къар жауар кезиуге тамам онсегиз жыл боллукъду. Анасы айтханнга кёре. Эфендини китабында жазылгъаннга кёре уа – онтогъуз окъуна. Аны юсюнден мындан алда бир гитче даулашчыкъ да болгъан эди. «Алайды», – деп эфенди. «Жангылгъан иш а болурмуса?» – деген а анасы. Ахырында: «Охо, сен жазгъанча болсун», – дегенни айтды анасы. «Угъай, алай эсе уа, анасы айтханча болсун», – деп тохтады эфенди. Онсегизде тохташдыла. Ийналукъ ол даулашха къатышмады. Тапхан анасы эсе, ким биледи, ол айтхан тюз болургъа да болур. Эфендини къайгъысы азмыды, жангылыргъа да болур эди.

Да ма алай, онсегизжыллыкъ тогъайкъаш, суусурат къызчыкъ, календоргъа чыгып, аэропланны тауушу эшитилген жанына къарады.

Жашилкѡанат кѡуш а, эл башына жетгенлей, Жанбермезланы юй-лери таба бурулуп, эне тебиреди. Иги да энип, жангыдан ёрге чыкѡды. Сора, ызына бурулуп, тик энишге келип, юйню ожагына тиерге да аз-дан кѡалып, Жанбермезланы арбазгѡа бир чулгѡамны атды да, ызына бурулуп кетди.

Юйюр таматасы, ишин кѡюуп, бичагыын кѡынына сукѡду. Ашыкѡ-май, арбазгѡа тигеледи. Бу затны эслеген кѡоншу кѡатынла да жетдиле. Юйдегиле да чыкѡдыла.

Ёгюз башы тенгли бу гетен чулгѡам кѡксюл шынтагы бла кѡысылып эди. Жыйылгѡанлада бу чулгѡамгѡа жууугѡуракѡ жанларгѡа базыннган болмады. Тиширыула, кѡзлерин жандырып, кеси араларында бир затла шыбырдай башладыла. Сора Ийналукугѡа кѡарадыла.

Отузунчу жыллада жамауатны сейир этдирген затла бола туруучу эдиле. Анда сѡлешген кино кѡргюзтюп башладыла, мында «фордзон-нга» да ушамагѡан бир кѡужур трактор келтирдиле, тиширыуладан бири пальто кийип чыкѡды, башхасы чарыкѡларын баулу чурукѡлагѡа алы-шындырды, быстырбашла митингледе алгѡа чыгып сѡлешгенлерини юслеринден хапарла да келдиле... Сейир затла кѡп эдиле. Алай бу аэро-планнны былай, алашадан учуп келип, биреуню арбазына чулгѡам атып кетгени уа жангы иш эди. Ол чулгѡамда не зат болгѡанын а бир Аллах-дан сора ким билаллыкѡды? Андан кѡоркуа болур эдиле тиширыула да.

Ийналуку а, бу быстырбашла аны арсарлыкѡын башхача ангыларгѡа боллукуларын сезип, алгѡа таукел атлады. Сора, масхаралы ышара, ол чулгѡамны аягы бла тюртюп, бирси жанына аудурду, женгил аугѡанына кѡре, аны ичинде темир зат болмагѡанын да ангылады. Ызы бла, артха айланып, уллу келиннге кѡарады.

– Былай келчи. Бу затны ач да, кѡкде айланнган мѡлекле бизге аэро-план бла не зат ийгенлерин кѡрейик.

Уллу келин чулгѡамгѡа жанлардан алгѡа бирси тиширыула таба, аладан болушлукѡ излегенча, кѡарады. Сора, тыншчыкѡ узалып, кѡксюл шынтагыны тюйюлгенин, кѡоллары кѡалтырай, теше башлады. Аны жигитлиги бла кѡлленип, бирси кѡатынла да жууугѡуракѡ келдиле.

Гетен хуржундан тѡртгюл кѡагыт кюбюрчек чыкѡгѡанда, уллу келин энди, жигитирек болуп, аны арсарсыз ачды. Ичинде уа – дагыда тѡрт кѡагыт чулгѡам.

Шошайып тургѡан кѡатынла ол чулгѡамладан чыкѡгѡан саугѡаланы кѡргенлеринде, сейир-тамашагѡа кѡалдыла. Эки бийиктабан чурукѡну, жыйрыкѡлыкѡ дарий кѡумачны, ичинде да дух сапыны бла бир жан жаулукуну, сора гитче чулгѡамчыкѡда уа ючмюйюш дух шешачыкѡны кѡрген тиширыула, ауузларын ачханлай, жукѡ айталмай турдула. Уллу келин чурукѡланы бирини ичинден тѡрт бюкленнген кѡагытны чы-гѡаргѡанда уа, бютюн сейирге кѡалып, сагѡайдыла.

Уллу келин, кѡагытны ачып, окѡуй тебиреди: «Жанбермезланы Ийналукуну кѡызы Марзиятха. Бу затчыкѡланы ачыкѡ жүрекден саугѡа этип ийгеним ючюн, айып этме...» Окѡуй билгенине махтана, уллу келин

къагъытны, хар ким да эшитсин дегенча, дагъыда эки кере къайтарып окъуду.

– Сейир-тамаша!.. – деген эшитилди солугуун тыйып тургъан гитче келинни тамакъчыгъындан.

– Таза да жомакъдача... – деди къоншу къызладан бири.

Гитче келин, арсарсыз узалып, дух шешачыкъны къолгъа этди. Саугъаладан юлюшлю болса да, бу шешачыкъдан уллусу жетмезлигин ол терк ангылады. Духну башын ачып ийисгеди да, тана кёзлерин кёкге аралтып, къууанчлы сынсыды.

– О мени Аллахым, быллай чурукъланы уа мен жукълап тюшюмде да кёрмеген эдим, – деди уллу келин, чарыкъларын ашыгъышлы теше. – Бир кийип кёрейим...

Жан жаулукъну, дарий къумачны, ариу ийисли къызыл сапынны да бийче къолтукъгъа урду, келинлерини ишлерине ыразы болмагъанын да илячин къарамы бла билдирди. Жукъ а айтмады.

Марзиятчыкъ жокъ эди. Ол къагъытда жазылгъанны эшитгенлей окъуна, асыры уялгъандан, бетчигин да эки къол аязы бла жабып, юйге къачып кетген эди. Кетгенин, кесин да киши эслемеди. Олму эди шёндю къайгъы!

Ийналуку да, мыйыкъ тюпден бир затла мурулдай, башын булгъай, календоргъа чыкъды. Бёлюннген ишине узала тебиреди. Алай иш а бармайды. Баргъан да къалай этсин, акъылынгы дуния бла бир билмей тургъанлай чыгъып къалгъан соруула бийлеселе?..

«Энди бу итден жаратылгъан, уят-намыс дегенни билмеген тели жаш кимладан болур, экен? Саугъаны ким ийгенин къыз кеси, айхай да, билирге болур. Алай... билмезге да боллукъду. «Жюзю тилер, бири алыр» дейдиле. Да сора саугъа, бирси арбазгъа тюшмей, мени арбазыма нек тюшдю да? Болмай эсе да, бу эшек мыйысын ашагъан саугъасын адамла кёрмезча этип ийсе эди уа. Энди, ингир да болгъунчу, хапар битеу да элге жайылыр. Къатынла ауузларын тыямы билликидиле! Аланы ауузларын ким тыялгъанды?.. Ким болур бу итден кючюк болуп туугъан? Тейри, келинле уа биле болурла. Ала билмегенни сен тапхы эдинг. Мени ёлюр кюнюмден сора ала билмеген жокъду. Аны окъуна биле болурла, айталмагъанлыкъгъа... Да, ох, къызны анасы аланы, ырбыннга тыйып, къаты соруп бир башласын да, ол жашны толу хапарын къарап-къарагъынчы къатдырып берирле. Бютюнда саугъа юлюшлю болсала уа...»

– Э-эй, чегемли, былай бир келчи! – деди Ийналуку, тиширыу къауумгъа бурулуп.

Марзиятны анасы, этеклери жел эте, арсарсыз жетди. Отузунчу жыллада гиртчи тиширыула да аз болмагъандыла. Баш иелерини алларына терк табылыучула.

– Иш былайды, – дегенни айта башлады Ийналуку, башын кётюрмей, къарамын да жона тургъан къангасындан алмай.

Бийче уа сакълайды, сагъайып. Чыдамлы тиширыула да отузунчу жыллада аз болмагъандыла.

– Иш былайды, – деди Ийналукъ, тобукъларындан бурма жонгурч-хачыкъланы къагъа. – Сен, ишни узакъ болжалгъа салмай, ол абирекден туугъан абирекни, мени чал башымы хатерин этмей, бу осал ишни этген жашны атын да, тукъумун да билип, манга айтырса. Келинлеринги бирем-бирем чакъырып, сорууну къысхадан салырса. Билмей амаллары жокъду. Бютюнда гитче келин. Къызынг бла ол, къарап турама да, эрттеден татахдыла. Бир жашырын затлары болур ансы, ушакъ эте тургъанларынлай, юслерине чыгып къалсам, дып деп, тохтап къалыучудула. Аланы жашырынлары бла ишим жокъду. Алай... – Ийналукъ башын кётюрдю, сол мыйыгъын къымылдатды. Чамлана тебиресе этиучюдю алай! – Ол сылхыр жаш ким болгъанын, кимни жашы болгъанын билдирсин. Саугъаланы берсенг, келинлеринг бек терк тилленирле. Мен айтыргъымы айтдым.

– Айып этме, алай саугъаланы кимге ийген эселе да, ол алсын, – деди бийче, бетинде таукеллик сураты эслене. Баш иелерини айтханларына сыйымазгъа умут этген тиширыула уа отузунчу жыллада бек аз тюбеучю эдиле, тюбеселе да. – Тюзлюк болурун сюе эсенг, – деди бийче, – саугъаланы, бирин къоймай, къызгъа берейик. Ол къагъытда жазылгъаныча. Жашны юсюнден айтханда уа... мен аны аласыз да танийма. Атасын, кесин да. Сен да танийса. Чаммайланы Ысхакъны жашы Ысмайылды.

Былайда Ийналукъну онг мыйыгъы да къымылдай тебиреди, сол къашы уа ёрге кетди. Ауузундан а сёз чыкъмады.

– Да ма, эсингде эсе, жашчыкъла атадан да ёксюз болуп къалгъанда, таматары – ол Ысмайылчыкъ, Нальчикге къачмагъанмы эди? Андан а жашны ёксюзле юйюне алгъан эдиле да. Сора анда, школну да тауусуп, ол Ысмайыл дегенчик бу айруфлан курслагъа кирген эди. Жаш андан бери ол тёбен элде жашагъан къарындашчыгъына, ахлуларына да хар ай сайын келип кетиучюдю. Ол Марзиятны Жубулары тойларында таныгъанды. Гитче келин айтханнга кёре... бирге тепсеген да этгендиле. Тохта, бу къашларынгы, мыйыгъынгы къымылдатханынгы къой да, бери тынгыла. Жаш адамла тойда тепсеген да этерле, лакъырда да этерле. Аны не шерият, не сабет блас терсге санамайдыла. Ол себепден, сени башынгы бош затла бла аурутмайым дегенликден...

– Болду. Мен жукъ ангылай эсем, хар нени да кесигиз къурап айланасыз. – Ийналукъ, ачыуу башына чабып, бичагъын къынындан чыгъарды да, артха жых этдирип урду. Таматаны акъыллы мангылайында артыкъ ызлыкъла чыкъдыла. Энди бурун сюеги да къымылдай тебиреди. Ол, жеринден туруп, ары-бери атлады. Бийче уа этиллик оноуну сакълайды.

– Энди уа, къарт къуртха, айтханыма иги тынгыла. Ысхакъ дуниядан кетген эсе, жаннет ахлусу болсун, анга дауум жокъду. Алай, мен айтайым, сен а эшитип къой. Мен жанымы къыйырчыгъы, жаухар

минчакъчыгъым, жангыз кызым Марзиятчыкъны юйю-кюйю, малы-ырысхысы болмагъан басакга деп ёсдюргегенме. Берсем да, тийишли, къолайлы адамгъа берликме. Мен айтырыгъымы айтдым.

Ийналукъ, сыртын да иги тюзетмей, оруслу киномеханик айтыучу сёзледен да эм залимлерин къайтарып-къайтарып айта, арт бахчагъа кетди. Ол алай эм чамланнган кезиулеринде этиучюдю. Барса уа, терекле бла ушакъ этип башлаучуду. Алагъа адамланы огъурсузлукъларындан тарыгъа, аман адамдан эсе, терек кёп да иги, халал да болгъанын къайтарып айта, кесек суугъунчу, ол формада айланыучуду.

...Башда айтылгъан ишлени къайгысы иги да селейгинчи, Жанбермезланы Ийналукъну арбазына келечиле кирдиле. Адетде болгъаныча, ариу саламлашдыла, олтурушуп, малны, тирликни юсюнден сёлешдиле, саулукъ-турмушдан хапар сордула, къартланы эсгердиле, къонакъланы сыйлагъан тиширыулагъа да ыспас этдиле. Ахырында уа ишни юсюнден да айтышдыла. Айтышдыла дегенде да, келечиле ариу Марзиятны къушкъанат Ысмайылгъа тилей келгенлерин ачыкъдан тутуп билдирдиле. Шёндюгю заманлада жаш бла кызы бири бирин жарата эселе, алагъа онг берип, эс тапдырып, юйюр къуараргъа болушханны уллу партийна магъанасы болгъанын да сёз арада сездирдиле.

Келечиле сёзлерин айта баргъан къадарда таматаны биягъы мыйыгъы бекден-бек кымылдай тебирегенин бийче алгъаракъ эследи. Гоппан ызына къайтхандан сора, тамата, ары-бери дей турмай, къара отказны басды, сёзню андан ары бардыргъандан магъана къалмагъанын ангылатды. «Келе туругъуз, – деди ол келечилеге, – хан къонакъ этерме, сыйланырсыз, ол затны юсюнден а сагъынмагъыз. Совнаркомну оноуу болса да, – дегенни айтды Ийналукъ, бу затда башха оюм чыгъарыкъ туююлдю». Да не этерик эдиле, харип, къонакъла – къойдан жууашла. Къонакъбайлагъа ыспас этип, адежли, акъыллы да келечиле, мудахлыкъларын сездирмезге кюреше, кетдиле.

Дагъыда бир талай кюн озду. Ызы бла уа – жангы ишле. Кюнлени бирини эрттенинде биягъы аэропланны тауушу эшитилди. Уча келип, жашилкъанат къуш Жанбермезланы Ийналукъну юйюню башында артал да кылыкъсыз затла эте тебиреди. Энишге эне да ёрге чыгъа, жангыдан къайта да, ожакъгъа жете-жетмей оза, къужур тогъайла бура, дунияны уа дауургъа алдыра, ол аэроплан юйдегилени бирда болмагъанча къоркъутду. Жангыдан чамланнган Ийналукъ, ол киномеханик айтыучуладан да къошуп, тубюнден башына къаты-къаты сёлешди, жумдуругъун ойната, аэропланчыны къоркъутургъа кюрешди. Аны кёрдюмю-къалдымы къушкъанат жаш, алай, дагъыда бир тогъай буруп, саугъала да атмай, ызына учуп кетди.

Жанбермезлары кызларын Чаммайланы жашха берирге унамай къойгъанлары элге, Тёбен элге да терк жайылды. Бир-бир чамчыла уа Жанбермезлагъа Кызыбермезлары деп, беиш эте да башладыла.

Дагъыда бир ыйыкъ озгъанлай, болгъан иш а элни-жамауатны окъуна къайгы этдирди.

Ингир ала, кишиле ныгышха жыйылганда, биягы аэроплан, учуп келип, аман ишлерин элни бу сыйлы жерини башында эте тебиреди. Аэроплан энишгеден тутуп озганда, ызындан бир кьап-кьара тютюн чыкды. Ызы бла, тау оюлганча, дауур-дууур кишилени кьоркьутхан окьуна этди. Ким эсе да «тоба астофьоруллах» дегенни окьуна айтды.

Кьушкьанат ызына учуп кетгенден сора, ныгышны шошлукь бийлеп да бир кесек турду.

Ахырында Ийналукуьну антлы тенглеринден бири Теболаны Ньюжор, жукьа сакьалчыгыын да сылай, кишилени ауузуна кьаратды:

– Ийналукуь, жаным-кёзюм, тынгыла бери. Бу акьыллы башынгы кёп сагышла бла кьыйнама. Бер да кьой бу суусурат кьызчыгынгы бу аэропланчы жигитге. Атасы да, жаннет ахлусу болсун, харип, ахырзаман кьаты киши болуучу эди, аты айтылган абирек. Бир тутхан ызындан кьайта билмеген. Кьажымаган, бююлмеген киши. Алма уа, кесинг билгенликден, терегинден кери тюшмеучюдю. Ол жаш ол кьызчыкьны кеси учуруп кетгинчи, бу сыйынг бла бер да кьой. Хапаргьа кёре, сабийле бири бирин сюйюп турадыла. Артда жараша айлангандан эсе, бер да барма кьой. Сен не заманда да, не иште да акьыллы оюмгьа келиучю эдинг. Бу жол да алай эт да кьой.

– Тюппе-тюз айта турады Ньюжор, сау болсун. Чаммайлары бир тутханларындан кьайтып билмейме. Кёбюсюнде уа ишлери оюмларын озуп тургандыла, – дегенни айтды Нёгерланы Бийберт, кёпню кёрген, кёпню да билген, сабыр акьыллы, терен оюмлу киши. – Бу Кьушкьанат жигит аэропланындан кьара тютюн жибергени бла кьалмай, жанган фензин кьуйса уа?.. Ма анда боллукьдула ишчикле, кьарындашым! Барыбызны да кюйдюрюп, урходук этип кьойсамы игиди? Сагыш эт, оюм эт, Ийналукуь. Иги бла аманны ангыламаган киши туююлсе.

– Бек тюз айта турады Бийберт. Тюппе-тюз, – деп, Газзаланы Далхат кишилени эслерин кесине бурду. Далхат жаш заманында австрий фронтда жаралы болган, тюрмелени да сынаган, ызы бла уа Россейни кьыдырып кьайтхан киши терен акьыллы болганына бир инсанны ишеги жокьду. Орусча сёлеше билгенин да анга кьошсанг а, Далхатны сыйы жамауатда былай бийик нек болганын ангылаган кьыйын туююлдю. Ол себепден аны кесинден таматаракьла окьуна, акьыл сёз сакьлай, Далхатны ауузуна кьарашдыла.

– Бу абирекден тууган, абирек кьаны болган жаш, тютюн бла, жанган фензин бла да кьалмай, элибизге, журтубузгьа фомбала кьуюп кетсе – кьыяма дегенинг ол болганын бил да кьой. Алай болган кьадарда уа, Ийналукуь, кесинг сагыш эт, санга жангыз кьызынгмы багьалыды, эл жамауатмы багьалыды? Биз, айхай да, Нальчикге барып, жашны тутдурургьа да болурбуз, алай аны тенглери, учуп келип, башыбызгьа палах жаудуруп кетселе, не этербиз ансы? Аллах сакьласын элни, журтну аллай ишден! Оюм эт, кьарындашым.

Ийналукуь, баштёбен болуп турган Ийналукуь жукь айтмады. Битеу да элни кьадары кертиси бла да аны инбашына ауур жюк болуп турган-

ча, терен сагъышдады. Багъыр бетли желкесинден тылпыу чыкыгъанча окъуна кёрюнеди.

– Жаш биз барыбыз да таныгъан Ысхакъдан туугъан эсе, жолундан артха къайтырыкъ туююлдо, – дей башлады биягъы Бийберт. – Суюмеклик дегенинг да оюнчакъ туююлдо. Аны кючю уллуду. Адамны акъылын бир бийлесе, башын хайран этип кюйгъан затды. «Тахир-Зухра» эсингдемиди? Сора дагъыда айтырыгъым. Сен, Ийналуку, жашха басак дегенликге, ким биледи, дуния кезиудю, бир уллу кюллукучу неда айтхылыкъ командир болуп кетсе уа, сокъуранмазмыса? Бизни селсоветибизни кёремисе? Локъманланы жашны. Ол да басак эди. Атадан-анадан да ёксюз. Энди уа битеу да Состарны ауузуна къараталмайды деп ким айталлыкъды, Ийналуку? Бер кызынгы ол жашха. Жангылмазса.

Ахырында Ийналуку, теке кълкыудан аязгъанча, башын кётюрдю. Кишилени сагъышлы бетлерине къарап, тамагъын тазалады, бу жол нек эсе да кымылдамай тургъан мыйыгъын сылады.

– Ийманыгъыз, динигиз хакъына, эм алгъа манга бир затны ангылатыгъыз. Бюгюн былайда, бу намыслы жерде ол суубурун кызычыкны къадарындан башха хапар табылмаймы кълды? Огъесе былайда бу бёрк кийгенлени барысын да ол акъылдан шашхан жаш келечиле этипми ийгенди? Огъесе мени фензинле бла, фомбала бламы кюркютургъады умутугъуз? Мен сизге айтырыкъ а буду. Ол итден жаратылгъан, энтта келип аэропланыны къара тютюню бла хауабызны бокълап бир башласы да, ол биздеги эки тели жашны Нальчикге ийип, ол абирекден туугъаннга не эте эсегиз да, этигиз деп кюярыкъма. Неда, кесим барып, таматаларына тюбеп... – Ийналуку мор къатапа гелефейини хуржунундан кызыл канибалы кюл жаулугъун чыгъарып, терлеген мангылайын сыйпады. – Анда мыйыкъ бар эсе, башына уа бёрк кие эсе, энди бери бир келсин, мен анга этерикни да бир кёрсюн. Сиз а, башха айтыр зат кълмагъан эсе, ол Газзаланы кюшха от тюшгенини юсюнден неда Бадоланы тас болгъан ийнеклерини, неда Хажиахматланы тешден кетген эшегини юслеринден айтыгъыз. Болмай кългъанда уа, ол басмачланы юслеринден кинону сюзейик.

Тюз да ол кезиуде уа Ийналукуну кюлайлы юйюню салкъын отоуларыны биринде Марзият бла гитче келинни быллай ушакълары бара эди:

– Ах мен жарлы да, мен харип. Не этейим, айт, келин. Жана тургъан жүрегими отун сел эт.

– Тохта, кызычыкъ, эртте-кечден бошланма. Бир амал табарбыз... Айып этмесенг а, бир затчыкъ келип турады эсеме.

Марзият кёз жашлары жибитген жаякъчыкъларын сыйпады, гитче келинни ауузуна сагъайып къарады.

– Мени атам да, – дей башлады келин, бир эртте болгъан затланы эсгергенча. – Атам, къарындашларым да мени сизге хазырлап турмай эдиле. Артдаракъ билгениме кёре, башха муратлары бар эди. Алай сени къарындашчыгъынг, айып этме, ётгюр жаш болуп чыкъды да... кёресе.

Бизникиле тамам жыл чакълы жарашыргъа унамай тургъанлары эсинг-демиди? Да не этерик эдиле, заман да бара, ала да жумушай кетдиле да, энди уа, кѳресе, бек татлы жууукъла болуп жашайдыла.

– Бу хапарынгы не ючюн айтханынгы ангылаялмай турама, – деди Марзият.

– О, къызчыкъ, сен ангыламай тургъан затла алыкъын кѳпдюле. Мен санга айтайым, насыбынгы учурмазгъа суюе эсенг, къачырыу керекди. Сиз бир биригизни сюесиз. Ишни башы уа олду. Санга дери да азла къачмагъандыла. Башха амал къалмаса, андан иги амал болмаучуду. Къарындашларым ѳлмесинле, керти айтама, кѳлюм бла айтама. Ишни уа бир инсан билмезча къуарарбыз. Бир Аллахдан сора. Ол а суюгенлеге жазыкъсыныр, болушур, эс тапдырыр. Ы-ы, къызчыкъ? Къара муну, нек къалтырайса, безгекден ауругъанча? Хар не да тап боллукъду...

– Тохта, келин. Сен неле айта тураса?..

– Да ангыламадынгмы да? Бир бирни сюесиз да? Бир юйюр болургъа муратыгъыз барды да? Алай эсе, къызчыкъ, узун сѳзню къысхасы...

– Мен... мен алай этсем, атам, къарындашларым да ѳлтюрюп къоймазламы? Ах, мени кюнюм, келин, сен неле айта тураса?

– Алгъа, айхай да, отдан кѳлек киерле, жанырла, къаты чамланырла, болуучусуча. Башхача айтханда, ол ишинги уллу махтамазла. Алай, суюгенчигинги къоюнуна бир тюшсенг, ол сени кишиге да бермез, не хатадан да къоруулар суусурат къатынчыгъын.

– Къой-къой-къой, келин, башымы отха сугъа тураса... мен харипни акъылдан шашдыра тураса.

– Уо, сен а, керти да не хомухчукъладан эдинг. Андан эсе, тюбер жеригизни, къачан тюберигизни да айт да... айт десем да, жазгъан эт да, ты-ыншчыкъ хазырлана тебирейик. Айта турама санга, къызчыкъ, башха амал къалмагъанды. Керти айтама, къарындашларым ѳлмесинле.

– Угъай, келин, угъай. Не болса, болсун...

– «Не болсамы»? Да болуп а не боллукъду? Кесинг суюмегеннге, жукълап тюшюнгде да кѳрмегеннге орайда этдирип кетселе, турусалай. Хар шѳндю мен айтхан эсинге тюшгени сайын тыхсый, эринлеринги чайнай... Тоба-тоба, мен неле айта турама.

Аны бла къалмай, гитче келин башы хайран болуп тургъан къызгъа суюгенине барса, къаллай зауукълукъгъа жетеригин сыфатлай башлады. Кеси сынамындан билгенин.

Марзият а, бир аман затланы эшитгенча, кѳзлерин къоркъуу алып, келинни сѳзлерин да бѳлалмай, тынгылайды.

– ...Нек дегенде, этилмей къалмазлыкъ ишни заманында, тийишлисича, этип къойгъандан игиси болмайды. «Иги ишни болжалгъа салма...» Сора тынгыла бери. Ма суюген Ысмайылчыгъынг узун башлы чурукъларын жылтыратып, апичер картузунда да къызыл жулдузу жана, Нальчик орамы бла барады. Шахарчы къызла уа, ол уялмагъан кѳзчюклерин анга аралтып, суюгенчигинги ункулар умут бла ызындан боладыла. Къызла да аллай къызла: ауузлары, тырнакълары да боялып, кѳзлеринде

жалгъан кирпичкери, жаякъларында фудралары, башларында къанатлы боккачыкълары, кеслери да былай, тюлкючюклеча къаймише, ышара-ышара... Ысмайчылыкъ а, ах мени кюнюм, Марзиятны бермей эселе уа дегенни айтып, аланы бирини къолтугъуна кирип кетсе, эшигибиз анда жабыллыкъды, отубуз да анда кёмюллүкдю, кызычыкъ.

Бу затланы эшитгенде, бетчигин къол аязчыкълары бла жабып тургъан Марзият, къолларын кетерди, кёзлеринде уа таукеллик сураты эсленди. Келинчик айтхан затла бири къалмай аны кёз аллына келип тохтадыла. «Угъай, мен харип, алай болуп а къалмасын. Алай болса, алайсыз да кюе тургъан жүрегим арсарсыз чачылып къаллыкъды. Алай болгъандан эсе уа...»

– Тохта, келин. Жарлы башымы къатышдырып бошадың. Не этерге да билмейме.

– Къачыу. Сен этерик олду, – деп къойду келин, Марзиятны арсарлыгъын эслей. – Эсингдемиди, ол Деваланы Аубекирни кызын къалай къачыргъанлары? Тёрт да атлы арбазындан секиртип кетген эдиле. Къызычыкъ, четенчигин да алып, аланы сакълап тургъанын киши да эс-лемеген эди. Духбаринаны уа, ол Заммаланы теликачыкъны, пулемёту да болгъан тачанка бла алып кетген эдиле. Пулемётну артда къошуп да айтхан болур эдиле. Алай жашла уа барысы да апичарла эдиле деп эшитген эдим. Ол гинжи кёзлю суубурунчукъ Букъминатны уа «Эмадин» бла шыбырдатхан эдиле. Айып этме ансы, анга уа кесим да сукъланган эдим. Битеу да кызла сукъланган эдиле. Былай, Аллахны арагъа салып айтханда уа, «Эмадин» бла къачырырча аны неси бар эди? Ма адамны насыбы тутса, алай болады...

– Ах, мен не этейим, не этейим? – дей, Марзият, жеринден туруп, жаулукъчугъуну чачакъларын чайнай, отоуда ары-бери жүрөй башлады. Сора, ызына бурулуп, келинчикни бетине таукел къарады. – О Аллах, сен манга кюч-къарыу бер, быллай ишге кёлленирча. Не этейим, не этейим, къайры кетейим?..

– Ма, башлагъанса биягъы сен. Не этеринги айтдым. Къайры кетеринги уа кесинг да билесе. Айтдырмай къоймай эсенг, сенден эсе, мени ишим къыйынды. Сен суйгенчигинги къоюнунда тургъан кезиучюкде, манга мында, сезселе, къаты соруу этерге боллукъдула. Ахыратдача. Да, охо, тёзербиз анга да... Сен а, олтур да, къагъытчыкъ жаз. Мен базар кюн Нальчикге баргъанда, аны поштха ётдюрюме. Сен а ма былай, кишиучукъча, кишиге зат сездирмей туурса. Биргенге аллыкъ затларынгы да бирге тийишдирirse. Къалгъанын а къушкъанат суйгенинг алып. Кёкден саугъала атып айланган жашны ахчачыгъы да болур.

Бу затланы айтып, гитче келин отоуда, сабий кызычыкъча, бурулуп башлады.

– Къагъытда уа менден да салам айт. Бу къыйын иште сени кёл этдирген келинчик иги, тап саугъагъа тийишли болгъаннга да сездир. Охо, аны къагъытха жазма. Аууздан айтырса. Бек аздан къалгъанда: эки бийиктабан чурукъ, жарагъан дух шешачыкъ. Анга эки сыргъа бла

инжи минчакъла къошама десе да, даулашма. Бууунлугъум а барды. Ол тамата къарындашынг Нарсанадан келтирген, алтын суу ичирилген кюмюш бууунлукъ... Ол курсант жаш сени къучакълагъанда уа... ах, мен аузум къурурукъ, неле жаншай турама, къайын къызымдан да уялмай. Сени ючюн къууаннгандан жаншай турама бу тели-мелилени, айып этме, къызчыкъ.

...Заман а барады. Бир айдан иги да атлагъанды. Сабанлада, жайлыкъда да иш азмыды! Кёкден тамычы таммай тургъанлы да иги кесек заман болады. Чаллыкълада, бахчалада да иш кёпдю. Нартюх да заманындан алгъа саргъала тебирегеннге ушайды. Болсада тирлик аман боллукъ болмаз дейдиле.

Да ма, андан болур, аэропланчы жигитни ишчиклерини юслеринден хапарла да унутула тебиредиле.

Ийналукъ да, акъылын башха къайгъыла хорлап, ол жашны энди алай кёп да эсгермей эди. Ол келечи болуп келген кишилеге тюбесе, энди жарыгъыракъ саламлашып оза эди. Ушакъ зат болса уа, не ала, не Ийналукъ абирек жашны юсюнден бир сёз да къошмай эдиле. «Да, – деди бир жол тамата ичинден, – энди жаш да тюнгюлген болур. Шахарда барышнала азмыдыла! Жаш адамгъа уа не: бюгюн бирин сюер, тамбла – башхасын. Шахарда алайды да».

Болсада бир-бирледе уа ол жашны юсюнден оюмла Ийналукъну акъылына чакъырылмагъан къонакълача келип да тохтай эдиле. «Ысмайыл дегенлери, бу тиширыулары айтханларына кёре, алай аман жаш да болмаз. Аллайла, кёресе, кёбюсюнде адам болуп кетедиле. Юйю, арбазы болмагъанлыкъгъа, шёндю заманлада бёрк кийген муратына жетеди. Блас да алагъа, ёксюзле деп, аман кёзден къарамайды. Эс тапдырады, окъуу-билим береди, казнадан ашатады, кийиндиреди. Атасы абирекде айланнганлыкъгъа, жашы уа курслада окъуйду. Аэропланчы курслада. Да аны, кертисин айтханда, не хатасы барды да?..»

Алай Ийналукъ бу оюмлары терлеген боюнуна къоннган чибинленича къыстаргъа кюреше эди. Ала да жангыдан зызылдап къайта эдиле. Жашларыны айтханлары да эсине тюшдюле. Бир кесек къайгъы да этдирдиле. Ишни эшитгенде, ала бек къаты чамланнган эдиле.

– Ол аэропланчыгъа мен бир тюбейим да, – деди ол жол тамата жаш, – мен аны аэропланнга угъай эсенг, ёгюз арбагъа да миналмазча этерме. Хар Жанбермезланы тукъумну эсине тюшюргени сайын чукук тарып турурча этерме ол басакны.

Кичи жаш да курсантха уллу ахшылыкъ этер умутда туююл эди. Элде айтылгъан мараучу, жыгъышда сырты жерге тиймеучю жаш киеулюгюн суюгеннге ушамай эди.

– Ол энтта бир келсин да, – дегенни айтды кичи жаш, – ийисли тю-тюнюн энтта бир бошласын да, мен ушкогуму айыуларыны абындырыучу окъларымдан бири бла жерлеп, аны тюбюнден алай жандырырма, аэропланы, кеси да жамауатны аллына бурху-бурху болуп тюшер.

Тиширыулары айтханда уа, ала курсант жашны не акъ бла, не къара бла сагъынмай турдула. Марзият а, бир жукъ да болмагъанча, анга жетген жумушлары тынгылы эте, заманын алай оздура айланады.

Бу халла Ийналукуьну акъылында бир ангылашынмагъан сезимлени туудура башладыла. Бир-бирде, сыртында къолу жетмеген жери кичигенча, ол амалсыз болуп турду. Башхача айтханда, ол къылыкъсыз чибинле аны боюнуна къонаргъа кюрешгенча, аллай сезимле.

Кюнлени биринде жашла, биягъыча, къошларына кетдиле. Тиширыула арт бахчалада картоф къаза айланадыла. Ийналукуь да ал арбазда салгъан жангы дууун тамам этер мурат бла иш кёллю болду. Нартюх жетип келеди. Кюн да энди алгъынча къыздырмайды. Келечини кёзбау ышарыууна ушайды. Болсада, кёк тазады. Къарт Ийналукуьну ниетича, тазады. Таматаны къаты къоллары уа чертлеуюк чыбыкълары аяусуз бюгедиле. Болсада дуу, тамата суйгенча, терк ёсмейди. Нартюх а жетип келеди.

Таматаны башына сагъышла басына тебиредиле. «Быллай ариу кюн учуп озуучу эдиле. Кёк тазады, аэроплан таууш а жокъ. Курсланы башха шахаргъа кёчюрюп кетмеген эселе, билмейме. Сейирди, сейирди... Атлары-чуулары чыкъмай къалды да. Огъесе курсланы жабып окъунамы къойдула?... Тюу! От тёбеси болугъуз, аз эди къайгъым, сиз да къошулмасагъыз. Не ишим барды мени аланы кетгенлери-къалгъанлары бла да? Нартюх жетип келгенде, дуу а битмей тургъанда. Халжарны башы да аз баш ауруумуду? Жауунла жетселе... Бичен да – кюн кюйдюргенден туююл эсе, урходук кибик. Отун жетерикди, алай мал ашны къайгъысы тауусулгъаннга ушамайды. Сен а – аэроплан курсла... »

Марзият бла гитче келин, къолларында да челеклери зынгырдай, календорда кёрюндюле.

– Кюндюзгю кюнде былай омакъчыкъла болуп, къайры атлангансыз, жанымы къыйырчыкълары? – деди Ийналукуь, ишинден бёлюнмей, башын да кётюрмей. «Акъыллы балала, адыллы балала. Нечик татлы тенгчикле болуп къалгъандыла. Жан бла төммек кибик. Келинчигим, жан устуккучугъум, гиртчи, намыслы да жанчыкъ...»

– Шауданнга барабыз, аття. Тюкеннге да къайтырыкъбыз, – деди «намыслы жанчыкъ». Сора Марзиятны ызындан жёбелей кетди.

«Сейирдиле бу тиширыула. Уллусу, гитчеси да. Шауданнга, тюкеннге да жарагъанча сымарланып бармай жарамайды. Да аланы да ангыларгъа боллукъду. Тюкенде тенгчиклерини алларында жангы жыйрыкълары бла, кюпеслери бла да бир махтанмасала, ашагъанлары татымайды. Аны юсюне уа ол Муталиф деген киши да, Марзиятны тилерге алыкъын базынмай тургъанлыкъгъа, кёзю уа къарай болур дейме. Жанбермезлагъа киеу болур умутчугъу баргъа ушайды. Умуту бар, базынган а этмейди. Эки да кере, портвейн алгъанымда, багъасын алыргъа унамай къойгъанды. Кёремисе ол мынафыкъны неден башлагъанын! Эм алгъа жумушатып, ызындан а... Алай айтханлыгъыма, аман адам кёрюнмейди. Аман тукъумдан да туююлдю. Къанжалбаш ююю, кенг арбазы. Кёрюм-

дюсю да – не айтдыраса! Намысы уа элде не менме деген кьуллукъчуладан кем жюрюмейди. Хар аны бла сёлешген сёлзереине бал жагъып сёлешедиле. Кёлуне жетер ючюн. Да сейирмиди! Жылы жетгенликге, менме деген киеу болаллыкъды. Къатынчыгъы ёлгенли экинчи жыл барады, жаннетли болсун, ушагъылы затчыкъ эди, намыслы да. Муталиф а акъыллы, оюмлу, тергеулю кишиди. Жарарыкъды, бек жаш кёрюнмесе да... Мен а юйдегини туугъанын билмеген кишимеми да? Ол туугъанда, мен, мыйыкъ энди чыгъара башлагъанлыкъгъа, жетген жаш эдим. Алайды да, бу Муталиф деген адамла жиберсе...»

Алай Ийналукуьну къарамы нек эсе да биягъы кёкню Нальчик таба жанына кетди. Болсада тамата, ызына хыны бурулуп, къол аязларына да тюкюрюп, жангы чыбыкъгъа узалды. «Кимни – арты, кимни – аллы» дейдиле. Къадар не жазыу этгенин билмезсе. Дуня сейирди. Ол аман басак, тракторчу угъай, шофур угъай, аэропланчы болур деген а кимни акъылына келлик эди! Хунерсиз жаш болмаз. Болур бир закийлиги. Аэропланны да алай бош айланган, ётген-сётгеннге ышанып да кьоймаз эдиле. Курсладан сора уа, дейдиле, хар бирине апичар чын берилликди. Жалналары да ол Герпегежге жол ишлей тургъанланы таматасы инженерден кем болмайды дейдиле. Жашагъан фатарлары тюплю-башлы юйдеди. Отоуларын а, хапаргъа кёре, фатеген чыракъла угъай, электричества жарытадыла. Къалмукуь улу уа, дейдиле, ол жашла бла тюбешсе, не уллу кьуллукъчусундан да кем сыйламай саламлашады. Къолларын тутуп. Курсланы тауусханлагъа уа, дейдиле, шагъат къагъытланы Ворошилов кеси береди. Хар бирин къаты кьучакълап... Ма санга абирекден туугъан басак. Быллай заманлада жашайбыз...»

Бу оюмладан башын азатларгъа башха амал тапмай, Ийналукуь, айран ичер умут бла жеринден турду, юйге кирди.

Тюз да ызына чыкъгъанлай а, ол унутула башлагъан аэроплан тауушну эшитди. Кёк этегине асыры тюрслеп къарагъандан, Ийналукуьну онг кёзю чанчхан окъуна этди. Жюреги терк-терк тепди. Узакъда кёрюннген къара тамгъачыкъ, жууукълаша келип, жашил тюрсюн алды, ызы бла уа аэроплан сыфатха ётдю. Болсада жашилкъанат илячин, Жанбермезлары таба бурулмай, тюзюнлей, суу боюну башы бла учуп, чумлу тала жанына ташайды.

«Бу башхаларындан болур. Бизники уа, харип, артал да тюнгюлюп къалгъанды. Энди ол бери хазна келсин. Ачылмагъан эшикни кьуру да туююпмю турлукъса! Тахир-Зухурала энди жокъдула. Фархад-Ширинле, Сахубжамал-Бузжигитле да – къайда? Сюймеклик ючюн, къан-жан аямай, жаннган отдан къалмай, муратларына талпыннган жигитле энди къайда? Жокъдула энди аллайла. Бош хапар айта турадыла барды дегенле да. Эндигиле эринчекледиле, кьоркъакъладыла. Алмачыкъ, кеси аллына учуп келип, ауузларына тюшсе сюедиле. Киши бахчасына таукел ётюп, терекден ёз къоллары бла юзюп ашаргъа уа кьоркъгъан этедиле... Былай бла, Жанбермез улучукъ, сен дууунгу алай терк битдиралмайса...»

Тамата базыгыракъ чыбыкъладан бирин сермеп алды, ачыуун андан алыргъа кюрешгенча, аны ары-бери бюгюп башлады. Чертлеуюк чыбыкъ кыйын бла бюгюледи. Чыкыр-мыкыр этсе да, сынмайды. Да бу санга чум чыбыкъмы болганды! Дууну игисин Состарда чертлеуюк чыбыкъдан эшедиле.

Адам бир зат ишлеген кезиуде, деучюдю Ийналукъ, ол ишге къол кючу бла бирге акъылы бла да берилирге керекди, башха сагъышлагъа бёлюнмей. Бешик ишлей тура эсенг, кёз аллынга уа анда уюп тургъан къызылууурт сабийчик кёрюнсюн. Дуу ишлей эсенг, кёз аллынга аны башына дери толтуруп тургъан нартюх кочанла келсинле.

«Иш бармайды. Къолум этген – бир, башда сагъыш – башха. Дууну уа, битдирген бла къалмай, бир кесек къургъакъсытыргъа да керекди. Нартюхню къуйгъунчу». Ол абирекден туугъанны уа курсладан къыстагъан болурла. Состар элни башында этип айланган хыличиклери ючюн. Аэроплан деген санга атангдан къалгъан арбамы болганды! Казна зат. Къырал мюлк. Аны энчи, суюмеклик ишчиклеринге хайырланыргъа уа къоймазла. Билселе да, къаты жууапха тартырла. Тюрмеге атмасала да... Кертисин айтханда уа, аны ючюн асыры уллу жууапха тартхан тюзмюдю? Бютюнда тюрмеге атхан? Курсант хыли этди эсе – уруш, сыртындан букъусун чыгъар, болмай къалгъанда. Юйретир ючюн, иги ызгъа салыр ючюн. Адам жаш заманында аз тюрлю хыпый-сыпый этмейди. Бютюнда ичин суюмеклик ёртени алса... Аны ючюн жашны кёлюн сындыргъан тюзмюдю? Туююлдю... Бюгюн манга не болганды?! Курсугъуз-мурсугъуз бла да мени не ишим къалганды! Жашым туююл, эгечден туугъан туююл. Аны къайгысын энди манга ким буюрду? Охо, жаным ауруду эсе, ауруду. Бир ёксюз сабийгеча. Да сора не?..»

Ийналукъ теркирек къымылдап башлады. Чертлеуюк чыбыкъла къолунда чыкыр-мыкыр эте, тийишли жерлерине эшилип барадыла. Тамата, асыры женгил узалгъандан бармагъын да чимдитди. Алай кино кёргюзтюучюню сёзлеринден къауумун айтханлай, бармагъыны ачыгъаны селейгенча кёрюндю.

Биягъы аэропланни тауушу эшитилди. Ол тюз да келген ызы бла артха да алай кетди. Алай тамата башын буруп да къарамады, ишинден бёлюнмеди. Дуу а, кёз кёре, ёсе барады. Э, шуёхларым, Жанбермезланы Ийналукъ дуу ишлей билмейди дегенни... Битеу да Состарда тапмазса быллай дуу! Бери мирзеу къуйсанг да, жангыз бир бюртюгю тышына тюшмез. Ол угъай эсенг, эленген ун окъуна къуй. Башы тап жабылсын ансы. Бек аздан къалгъанда, эки арба нартюх сыйынырыкъды. Экими? Юч окъуна!

Ишлей кетип арыгъан Ийналукъ, тамагъы къургъакъсыгъанын сезип, аны айран бла жибитир умутха киришди. Чегемличикни айраны бла. Жарагъан айран дейдиле билгенле, ангылагъанла, адамны ичине сериуюн бергени бла къалмай, акъылын да жангыртады, кёкюрегине уа эсенлик береди. Айран, биз сенсиз болмайыкъ. Ол сени биринчи болуп хазырлагъан таулучукъгъа уа минг да махтау-ыспас!

Да ма, Ийналуку, иги да жангырып, календорундан таш атлауучлагъа атлагъанлай, орамда гитче келин кёрюндю. Кёрюндю дегенде да, чабып келип, арбазгъа кирди. Чачы тозурап, бети кетип, кёзлери чартларгъа жетип, гитче келин, тобукъларын туюе, жилий башлады.

– Уой, мен жарлы да, мен харип! Уой, кесигиз мени, союгуз! Хар терслик кесимден чыкыгъанды! Къызчыкыны сакълаялмадым, къоруулаялмадым. Ол Ысмайыл деген, юйюне от туюшген, журтун суу басхан, къызчыкыны аэропланы бла алып кетгенди-и! Уой, мен энди не этейим, не къядан кетейим?

Къарап-къарагъынчы, картоф къазгъан тиширыула, къоншу къатынла-къызла да, бар ишлерин да къоюп, бу сыйытха басындыла, гитче келинни тегерегине жыйылдыла. Ол а, юсюн-башын бёрю талагъанча этип, хахайны бардырады:

– Тюз да биз шауданнга тигелегенлей, ах мени кюнюм, – деди келинчик, кёз жашлары жибитген жаякъларын сыйпай, – чырпыладан сюлесинча секирип чыгып, ол сюлесин жыртырыкъ, юсюбюзге алай чабармы, къызчыкыны бууунундан да алай тутармы!.. Мен да, гырнау киштикча, алгъа мыллыгымы атып, къызчыкыны къутхарама дегенлей, ол Ысмайыл деген, аты ушхуурдан сора айтыла турлукъ, мени да юсюме алынып, бууаргъа аздан къойду да! Эс жыйып, ызларындан чапханымда уа, къызчыкыны аэропланына атып, манга уа жумдуругъун кёргюзтюп кетгенди-и, бийикден кетерик! Уой, мен энди не этейим, къайры кетейим?..

Тынгылагъанла тынгылайдыла. Сейир-тамаша этген – кёп, келинчикни таурухуна ийнанган а – аз. Болсада Марзиятны анасы, аны ызындан а уллу келин да, гитче келинни оу-шаууна къошулуп, жилий башладыла.

Ийналуку а, баштёбен болуп, календорда ары-бери айланады.

Алайына, Ийналуку арбазгъа кирип келген Ньюжорню, Бийбертни, Далхатны, дагыда бир-эки кишини эследи. Ала, къатынланы оушауларын кёргенде, болгъан ишни арсарсыз ангылап къоялмай, ахшы тенглерини юйюне бушуу хапар келген сунуп, узакъдан окъуна Ийналукугъа соруулу къарадыла.

Ийналуку, бичагъын чыгъарып, артха къынына къыжт этдирип сукъду. Ызы бла башын кётюрдю. Ашыкъмай атлай, тиширыу къауумгъа жанлады да, бир къужур ышарып, къолун гитче келинни къалтырай тургъан инбашчыгъына салды. Сора, тегерегине къарап, башын булгъады.

– Охо, келин, болду. Аллах, жамауат да шагъатдыла – жумушунгу бек тамамлы этгенсе. Къыйын жумушунгу шарайыпсыз тындыргъанса. Энди уа андан ары оздурма. Тохта. – Алай айтып, тамата, келинчигини аркъачыгъына да къагъа, ёшюнюне къысды, тозурагъан чачын сылады. – Тюзюн айтханда, ол кёп болмай келип кетген артистлени, иш этсенг, бирине да оздурлукъ туююлсе. Ол угъай эсенг, кёзбау кинода окъуна жарарыкъ эдинг, оллахий, керти айтханыма! Энди уа тохта. Бу быстырбашланы да тохтат. – Алай ала, Ийналукуну сёзлерине тынгылай, кеслери да шошайгъан эдиле.

Ийналуку армау болуп тургъан кишиле таба бурулду, сиз а къайдан чыкъдыгъыз дегенча къарады. Сора, сол къашын къымылдатып, алларына атлады.

– Сиз а, текесакъал шуёхларым, неге баштёбен болуп турасыз, боза салатха ычхыннган ууаныклага? Неге мугурайгъансыз, дууагъа келип, эфендини ауузуна къарап тургъанча? Келигиз юйге, келген эсегиз. Ишни болушун билирге сюе эсегиз а, айтайым. Къызны аэроплан бла къачырып кетгендиле. Арба бла угъай, «Эмадин» бла да угъай – жарагъан аэроплан бла. Ангыладыгъызмы? Нальчик базарда къумукълу къанжалчыланы ишлегенлерине къарагъанча, неге ауузларыгъызны ачып турасыз? Ангыламаймысыз? Сиз къызларыгъызны, минг жыл мындан алдача, чархларына да жау сюртюлмеген арбала бла ашыргъансыз, бизникине уа аэроплан ийгендиле. Ы-ы? Энди барыгъыз да ангылап къоюгъуз, кёлюме жетмегенигиз болса, къуш-къанат киеуюме айтып, юйлеригизге жаннган фензин къуйдурлукъма. Бек кёлюме тийсегиз а, ожакъларыгъызгъа бирер жарагъан фомба жибертирикме! Тюз да ожакъларыгъызгъа. Тютюнлери чыкъмазча. Маладес, басак, маладес, сынок, твашмат! Бардыла бизде жигит жашла, бардыла ётгюр абирекле! Мен этерик да ол эди, андан болсам. Оллахий-билляхий, керти айтама!

Бу затланы эшитген таматала, аз-аз эс жыя, бир къужур ышара, мангылайларын ачдыла, бири бирине къарашып, башларын булгъадыла. Боллукъ тойну къобуз тауушу къулакъларына чалына тебиреди, исси къурманлыкъны ийиси да бурунларын дыгъыл этдире башлады.

Артал да абызырап къалгъанла тиширыула эдиле. Ишни бу формагъа кетеригин ала алгъындан къалай билаллыкъ эдиле? Ол себепден бусагъатда ала макъа жутхан баппушлагъа ушап тура эдиле.

Болсада, биринчи болуп, гитче келин ышарды. Аны ызындан бирсиле да, кюн тийгенча болуп, женглеринден къол жаулукъларын чыгъара тебиредиле.

Жанбермезланы Ийналуку а къазан тауушча эшитилген ауазы бла айтды:

– Алайды да, таматала, келигиз юйге. Эм алгъа бир къапмиш этейик. Сиз а, жаулукъбашла, биригиз тюкеннге къууулугъуз, чагъыр келтиригиз! Къалгъаныгъыз а – аш отоугъа! Неге къарап турасыз, Нарсана майданында дагъыстанлы каспоркаланы¹ ойнагъанларына къарагъанлай?

КЪАРТ ЭШЕКНИ КЪАДАРЫ

– Ур! У-ур, ол аман салпыкъулакъны!

– Уругъуз, жашла, къыстагъыз, думп этигиз бу сылыкъ жаныуарны кёз туурадан!

– Къыстагъыз бу бёрю ашарыкъны элден!

¹ Каспорка – гепсоркъа.

Ташла, кирпич сыныкъла къарт эшекни юсюне къуюладыла. Бири сыртына тийди, бир кирпич сыныкъ а, шууулдай келип, башына тийди да, кёзюн къарангы этдирди.

Ол а чапханын тохтатмай барады, къайры баргъанын кеси да билмейди. Аны борбайларын къыйгъан, аны алайсыз да ырахын санларын бютюн бек бошайтхан а бу огъурсуз ауазла, бу ачы къычырыкъладыла. Ала, бары бирден жыйылып, аны къулакъларына бир аман къаргъышча эшитиледи.

Ма энтта да бир таш, узакъдан учуп келип, эшекни башына тийди. Насыпсыз хайыуанны кёз жарыгъы энтта да мутхуз болду, чарс болду. Бу палахладан къайры къачаргъа кюрешгенин, жарлы башын къайры алып баргъанын эшек энди кеси да ангылаялмайды. Жукъ да кёрмеген, зат да сезмеген хайыуанны аякълары кеслери алып барадыла.

Ахырында, бир кесек эс жыйып, башын кётюргенде, ол суу боюнунда къалын басып ёсген чыгъаналы чырпыланы эследи. Эследи да, мыллыгын ары атды.

Былайда солургъа да боллукъду, анга киши чапмайды, адыргы ашын къарт эшек мында табыучуду.

Иеси арбаздан къазыкъ бла тюйюп къыстагъанлы бери ол мында кечинеди, бири бирине ушагъан мутхуз кюнлерин, сууукъ кечелерин да мында ётдюреди.

Ал кезиуде къарт эшек, ол огъурсуз сёзлени, аны сыртына, башына жарала салгъан ташны, агъачны да унутуп, иесини арбазына бир-эки кере келди. Алай ол чамланган адам, хар бу насыпсыз хайыуанны кёргени сайын бютюн бек чамлана, биягъы ташха-агъачха узала, эшекге аяусуз къутура эди. Энди уа бу кюнден башлап, эшек бу юйню, бу арбазны унутургъа керек болгъанын ангылай тебиреди...

Болсада кёп жылланы ичинде, тюзюн айтханда уа – туугъан кюннюнден бери – жүрюген жолун алышындыргъан, тюрлендирген къарт эшекге алай тынч иш тюйюл эди. Башха амал а жокъ...

Жашауну татлылыгъы амал, мадар да излетеди. Кюнню жазыкъ-сыныусуз иссилигинден, кечени уа сууукъ желлеринден сакъланыргъа амал табаргъа керек эди.

Алай къарт эшекни неден да бек къыйнагъан а бу билмей тургъанлай башланып къалыучу жауунладыла. Ала алайсыз да жарлы болуп тургъан хайыуанны артал да амалсызгъа къалдырыучудула. Жауун сууу терсейтип, ачылгъан жаралары уа хар бири сайын сыртына бирер къама чанчылгъанча, алай ачытадыла. Быллай кезиуледе жарлы эшек, тёзалмай, шош жиляй эди. Болсада энди ол тёзерге да юйрене башлагъанды. Башха амал болмаса, не этериксе.

Сууукъ жауун да тохтап, кюн да тийип, жараланы ачыгъанлары да бир кесек сынтыл бола тебиресе уа, къарт эшек, озгъан затланы юслеринден терен сагъышха кетип тургъанча, жеринден тепмей, бир ауукъ заман сюелгенлей туруучуду. Ол кезиуде аны жаланда онг кёзю жиляучуду.

Юйсюз, ишсиз да кьалгъаны, бютюнда бек а талай жылны аш бла, суу бла да жалчытып тургъан адам кюнлени биринде аны, къанлы душманынча, кыыстап ийгени жарлы хайыуанны ичин отча кюйдюредиле. Бу дуниягъа, бу адамлагъа – огъурлу адамлагъа не болуп кьалгъанды? Была былай неликден тюрленип кьалдыла? Жаягъын жаягъына кыысып, хычыуун сёзле айтычу базыкъ ауазлы кишиге да не болгъанды? Не бек кюрешсе да, къарт эшек бу затланы ангылаялмай эди.

Гитче заманындан окъуна ишге юйренип келген санлары алыкъын къарыуларын артал да тас этип къоймагъандыла. Ол кёп ишге жараргъа боллукъду. Агъачдан отунла келтираллыкъды, сабийлени сыртына миндирип, ары-бери жорта къууандыраллыкъды. Бичен ташыяллыкъды. Не да болсун, анга иш керекди. Ишсиз ол жашау эталмазлыгъын ангылайды. Былай, билмей тургъанлай, ишсиз болуп нек кьалгъанын а ангылаялмайды.

Къарт эшекни чочугъан, жагъын этген адети болмагъанды. Ол ёмюрюнде бир инсанны жанына тиймегенди, юсюнден атмагъанды.

Сора муну былай, истемей, бырнак этип нек къойдула? Ол да жууапсыз соруу эди.

Къайгъылы кюнле да оза, кыыш да жетди. Бири биринден сууукъ кюнле къарт эшекни ахыры бла да аман кюннге жетдирдиле. Болсада, айлана-жюрюй келип, ол, элден бек узакъ болмай, бир эски халжарда тохташды. Ол ачы саламча, ачы сууукъ мында да къоймай эди. Алай халжарны къаралгъан ташладан къаланган бёкем кьабыргъалары огъурсуз желледен бир кесек сакълайдыла.

Жашаудан уллу магъана кьалмагъаны хакъды. Къарыу аздан-аз бола барады. Къарангы кыыш кечеле уа тауусуламы биледиле?

Мутхуз кёкча, ол мудах, къаралгъан саламча, ачы жашаудан къалай къутулургъа кыыйынлы хайыуан бирда билмейди.

Алай кюнлени биринде кёк боз булутладан тазаланды, кёп болмай кёз къамата жылтырагъан сыртла эслерча къарала башладыла. Дагъыда бир кесекден къанатлыла, эски уяларын излей, эски халжаргъа да жыйыла тебиредиле. Жангы сюрюлген жерни хычыуун ийиси къарт эшекни ишге кёл этдире тебиреди. Ол кеси да, уллу сагъыш эте турмай, эл таба жол сала башлады.

Ол элге, адамлагъа да нечик тансыкъ болгъанды! Ачы сёзлени, жютю ташланы да унутханды. Аны эсинде кетмезден кьалгъан жаланда ол туугъан элини тютюн къатыш татлы ийислеридиле.

Жашау эски ызына къайта башлагъаннга ушайды. Нек дегенде аны тохтатыргъа кишини да кьолундан келмезлик жашилкъаптал жаз башы жарыкъ кюнню ышарыуу бла, тау сууланы къууанчлы макъамлары бла тохтаусуз келеди.

Къарт эшек зыгъырлы жаяу жолчукъ бла энишге тигеледи, таш кёпюр бла ётдю. Жюз кере, минг кере жюрюген жоллары. Сора, элни ичи бла бара кетип, тюкен аллындагъы майданчыкъгъа жетди. Былайда хар заманда да адамла къауум-къауум болуп туруучудула. Бери ныгъышха

келгенча келиучюдюле. Бу жол да алай эди. Жарыкъ кёллю жаш кьауум, жарыкъ ушакъларын бардыра, харх этип кюледди.

Эшекни кёргенде, кюлгенле, быллай хайыуанны ёмюрлеринде биринчи кёргенча, сейир этип кьарашдыла. Бир кеф жаш а арлакьда тургъан жюк мешинагъа чапды. Кьарап-кьарагъынчы, ол шошайып тургъан мешина чыrx-пыrx этди, гюрюлдеди, жеринден алгъа сюрюшдю, сора эшек таба бурула башлады.

Орамны узунуна онгда, солда да – хунала, буруула, чалманла. Мешинадан кьачып а кьалай кьутулгъун? Огъурсуз гюрюлдеую тохтамай, бу темир жаныуар, жетип, эшекни сууукъ темир кёкюреги бла ура да тохтай, жыгъылгъан эшек аягъы юсюне болса уа, жангыдан ура... сора дагъыда жангыдан. Эшек ажалыны сууукъ хауасын шарт сизди. Алай аны кьуууп келген мешина, билмей тургъанлай, жуху кимни эсе да темир буруууна тийип тохтады.

Ол кюнден сора кьарт эшек эл ичине кирмезге ант этди. Алай иесини юйю элни кьыйырында эди да, бир жол эшек, ол арбазгъа жууукълашып, унутула башлагъан ийислени буруну бла тартып жутду. Болсада аны ол зауукълугъун огъурсуз кьычырыкъ бёлдю:

– Я аман бёрю ашарыкъ, сен энтта да ёлмейми тураса? – деп сынсыды эшекни иеси. Сора, ызына бурулуп, юйюне чапды. Быллай сынсыуладан бир тюрлю ахшылыкъ болмазлыгъын сезген эшек алайдан женгил кьачды. Кьауалын жерлеп чыкыгъан иеси уа аны ызындан кьарап кьалды. Сора, бир кесек мычып, болгъанны аманын да айта, ызына кьайтды.

Магъанасыз, мутхуз кюнле бири бирин ашыра ётедиле. Ала алай мутхуз жаланда кьарт эшекге кёрюнедиле. Уллу дунияны уа кьууатлы жайны алтын нюрлю кюню жарытады, жашил талада кьызыл гюлле чагъадыла, терекледе насыплы чыпчыкьла жырлайдыла.

Эшек, чырпыладан чыгып, ол кёпюрге бурулгъан жаяу жолчукъгъа жанлады. Кёпюрню бирси жаны курортду. Анда жюз да терезели уллу бийик акъ юйле бардыла, жашил бахчаланы жаяу жолчукъларында уа жарыкъ кёллю, насыплы да адамла айланадыла. Ала кёп кюледиле, кёп жырлайдыла. Ала, айхай да, насыплы адамладыла. Алай болмаса, кюлген, жырлагъан да этмез эдиле.

Кёпюрден ёргерекде, тау сууну ууакъ зыгъырлы жагъасында алайсыз да кьаралып тургъан сыртларын кюннге айландырып жатхан сабийле да насыплыдыла.

Бу дунияда жаны болгъанлада насыпсыз жаланда кьарт эшекди. Ол, уллу, ауур да башын энишге бошлап, кесини жарыкъ, насыплы кюнлерин эсгередди. Жаз башыны хауасыча, татлы, сабий жомакъча, узакъ эсгериуле эдиле ала.

Кьарт эшек бу темирсырт автомобилле аз болгъан заманны эсгередди. Эшекни намысы, сыйы да болгъан заманланы. Кёп ёмюрлени тау жоллада адамлагъа айыпсыз кьуллукъ этип келген огъурлу хайыуанланы заманларын унутулгъан тюшнюча эсгередди.

Къарт эшек – ол заманлада уллу дунягъа эки уллу къара кёзю бла къарагъан гылычукъ, насыпдан, къууанчдан да толу юлюшю болгъан хычыуун хайыуанчыкъ эди. Чабып, ойнай кетип арыгъандан сора, ол, анасыны къарын тюбюне къысылып, къалкъыучу эди. Анга ариу айтмагъан, аны ыйнакъламагъан, аны сыйдам тюклю къатафа къулакъларына сейир этмеген уллуда, гитчеде да жокъ эди.

Юйню иеси отун этерге агъачха барса, тири гылычукъ, бирде алгъа кетип, бирде уа артда къалып, анасын тынгысыз этиучу эди. Ананы тынгысызлыгъы уа анга нек эсе да хычыуун кёрюне эди.

Заманы жетгенде, ол да ишге къошула башлады, сыртын жюклеге жарашдыра тебиреди. Кертисин айтханда, ол алай уллу зауукълукъ да туююл эди. Болсада, кёп заман озгъунчу, ол ишлерге тынгылы юйренди.

Иеси, аны аллына ашны, сууну да сала, эшекни кючлю боюнун къашый, дуняда болмагъанча аллай хычыуун сёзле айтыучу эди. Ол огъурлу сёзлени магъаналарын огъурлу хайыуан, айхай да, бек иги ангылай эди. Аны хайырындан болур эди: не кёп ишлесе да, арымай эди, не къыш сууугъу, не жай чилле аны хазна жунчутмай эдиле.

Шёндю уа къарт эшек, онг кёзюню жилигъанын да тыялмай, насыплы адамлагъа узакъдан сукълана къарайды.

Алайына кёпюр бла ётюп баргъан къауумдан биреу къарт эшекни эследи. Адамла жаяу жолчукъгъа бурулдула, эшекни тегерегине жыйылдыла. Ол а къачмады. Ол адамлагъа эрттеден тансыкъ болуп тура эди. Была уа анга болгъанны ариуун айта эдиле. Таш бла, агъач бла да къуумай эдиле.

Эшекни биринчи эслеген къоланкёлек жаш суу боюнунда жатып тургъан жашчыкъладан бирин чакъырды. Эшекге минерге буюрду анга. Жашчыкъ бир кесек арсар болду, сора, ол къоланкёлек сурат алдырыучуну жерлегенин кёргенде уа, ишни ангылап, секирип, эшекге минди.

Олсагъат сурат алдырыучу чарх-чурх этип тебиреди, адамла да эшекге жууугъуракъ къысыла башладыла. Кими къулакъларын сылайды, кими боюнундан къучакълайды. Бу адам дегенинг сейир затды. Бир чамланса, дунядан жокъ этерге окъуна хазыр болады, бир ачылса уа – ма былай. Сейирди адам дегенинг.

Адамла кюледиле, къууанадыла. Къарт эшек да адамланы къууандыргъанына къууанады. Быллай къууанчны ол эрттеден бери сынамагъан эди.

Бу жарыкъ кёллю адамланы кёбюсю эшекге кеслери да минерге базынып башладыла. Ол а чочумайды, къылыкъ этмейди, сурат алдырыучуну чарх-чурхларындан къоркъмайды, юркмейди.

Ахырында зауукълу къауум кете башлады. Ол къоланкёлек жаш а бу эшекге биринчи миннген жашчыкъгъа бир жылтырауукъ темир сом узатды:

– Бу ариу хайыуаннга бир татлы зат алып къапдырырса. – Алай айтып, къарт эшекни жылы боюнун дагъыда бир кере сылады.

Адамла кетгенде, жашчыкъ жылтырауукъ сомну эшекни жухуну аллында ёрге атып тутду.

– Да хакъынг а аман туююлдю, къарт салпыкъулакъ... Келчи, мен сени бир иги жууундуруп, сылап-сыйпап, къуйругъунгу, жалкъангы да тарап, ариу этейим. Дуния бизге къонакъгъа келип айланнганда, былай эриши болуп туругъа жарамаз.

Къарт эшек, адам сёзюн ангылагъанча, башын кётюрюп, ыразылыгъын билдире, ыспас эте, жашха къарады. Энди аны ол жиляучу кёзю да жилямай эди.

– Сен къайгъы этме, жолдашчыкъ, мен сени алай бек да къыйнамам. Мешинала саулукъда санга энди не эшеклик, не атлыкъ этерге да тюшмез. Алай сен жарарыкъ иш а, мен ангылагъандан, табылыргъа ушайды. Кел, курортчуланы къууандыра турайыкъ. Ол да хайырлы ишди. Ангылаялмаймы тураса, шуёхум? Охо, ангылатырма. Санга жашаудан алай кёп да керек болмаз да. Юсюнг сыйдамлай, къарынынг а тойгъанлай турса, андан уллу насып санга къайда! Алайды да, кел ызымдан!

Жашчыкъ эшекни арбазгъа кийиргенде, анасы къаты уруша башлады. Алай атасы жашчыкъ жанлы болду: «Къой-къой, харип, жашчыкъны ойнама. Эшекге мине билмеген таулу ол таулумуду? Ойнама къой, эрикгенин кетерсин. Ансын школ башланнгынчы, кесин къайры этерге билмей айланады».

Алай жашчыкъны ойнар мураты жокъ эди. Ол хар кюн сайын эшекге минип, неси да ариу кёлегин кийип, бахчада курортчула кёбюрек жыйылгъан жерлеге бара башлады. Аланы кёргенлей, ишсиз-кючсюз курортчула, не къайгъыларын да унутуп, эшекни тегерегине басына тебирей эдиле. Халларына кёре, солугъанланы кёбюсю бу сейирлик хайуанны ёмюрлеринде да биринчи кёргенлери эди. Алай сейирге къала эдиле ала, тап, башха дуняладан келген жанлагъа окъуна мындан кем сейир этмез эдиле дерча.

Бу ишни, халны эслеген суратчы киши, сагъыш эте кетип, жашчыкъгъа жанлады, эшегини сыртын бир-эки сылады. Сора узункъулакъны иеси бла тауусум этди:

– Сен, ахшы жаш, бу ариу хайыуанны ариу сылап-сыйпап, кюн сайын былайгъа келтириучю бол. Мен а, эшекге минип, сурат алдырыргъа сюйгенлеге сурат алдырыучуму аямам. Ахча юлюшюнгю уа хар кюн сайын алып турурса. Кишилеча келишдик да?

– Келишдик, – деди жашчыкъ да, бир кесек сагъыш этгенден сора.

Эшекге минип сурат алдырыргъа сюйгенле кертиси бла да кёп эдиле. Суратчы суратланы хазыр этип келтирсе уа, бу уллу адамла, юлюшсюз къалыргъа асыры къоркъгъандан, ол кишини тегерегине басынып, амалсызгъа къалдырыучу эдиле. Эшекге минип тюшген суратларына уа тюз да сабийлеча къууана эдиле. Бу абадан кишиле бла абадан къатынла, халларына къарасанг, бери, курортха бакъдырыргъа угъай, эшекге минерге келген сунар эдинг.

Иш суратчы да, жашчыкъ да суйгенча бара эди. Ол себепден хар ингир сайын, хуржунуна «шыгъыр-шыгъырланы» салып, жашчыкъ юйюне алай жыйыла эди.

Къыйналгъан къарт эшек эди. Ол жангы жумушуна нек эсе да иги юйреналмай эди. Быллай жумушха жумуш деп да къалай айтхын!

Эрттенден ингирге дери бир жерде сюелип тургъан аны борбайлары арыта эди. Алай анга бир кесек ырахатлыкъ берген а бу адамланы къууанчлары эди. Атха, эшекге да мине билмеген адамла, аны жалкъасындан къаты тутханлай, дунияны къууанчлы гузабагъа алдыра, аякъларын а ёзенгиге салалмай къыйнала эдиле. Къыйнала кетип, ахырында иерге орналсала уа, сабийлеча, насыплы болуп къала эдиле.

Адамла сейирдиле.

Бу кезиуледе къарт эшек ол озгъан заманланы: тик жолчукъ бла агъачдан отун келтириучюсюн, ташыуулда уа таудан бичен ташыучусун эсине тюшюрюучю эди. Андан бери талай заман озгъанлыкъгъа, ол биченни тауушлукъ ийиси уа эсинде сакъланганлай тура эди. Жашау дегенинг жашауду. Анда къайгъылы кюнледен эсе, къууанчлы кюнле, айхай да, кёп эдиле...

Кюнлени биринде уа сейирлик зат болду. Курортчуланы уллу къаууму, эшекни тегерегин алып, ол биягъы суратчы да сурат алыучусун жерлей тургъанлай, алайгъа бир къартайгъан киши жанлады. Эм алгъа ол бу ишлеге къарап, бир ауукъ заман турду. Бир-эки кере башын булгъай, ышарды. Сора, ахырында, бетин да бир огъурсуз этип, эшекге жанлады.

– Бу мени эшегимди! – деди ол таукел ауаз бла.

– Угъай, меникиди! – деди жашчыкъ.

– Сен муну мени арбазымдан сюрюп кетгенсе! Сен, жашчыкъ, уручуса! Мен сени жууапха тартдырлыкъма!

– Ётюрюк айтаса, – деди жашчыкъ. – Мен эшекни сени арбазынгдан сюрюп кетмегенме. Ол сеники да туююлдо. Ол энди меникиди. Бир кишиге да берлик туююлме. Кеси да бизни арбазда жашайды.

– Кёрчю, жамауат, бу итден туугъанны! Эшегими да урлап, дагъыда даулашыргъа кюрешеди!

Ол къартайгъан адам жашчыкъны къулагъына узалды, бирси къолу бла уа жюгенни тартды.

Алайына эшек, бу къарт эшек, кесини уллу ёмюрюнде жангыз бир инсанны жанына тиймеген бу огъурлу хайыуан, битеу да бу адам айтхан аман сёзлени, ол аны таш бла, агъач бла да туююп къыстагъан кюнлени барын да бирден эсерип, онг жанына сюрюшюп, арт аягъы бла къаты сермеди да, бу огъурсуз адамны тобукъ тюбюне туягъын жетдирди.

Къарт эшекни алгъыннгы иеси, жаралы къабанча ёкюрюп, жыгъылды. Алайда айланган халкъ аны юсюне жыйылды. Кёнчек бухчагъын ёрге тартып, тобукъ тюбюню къанагъанын эслегенде, ол къартайгъан адам, жеринден секирип туруп, мыллыгын жол жанында кирпич сыныкълагъа атды. Алай адамла аны тыйдыла. Ариу айта, жапсара, къанын суутуп, юйюне ашырдыла.

Ким биледи, болгъан ишден оюм этип, ол эшегинден тюнгюлген болур эди. Алай, къалай-алай болса да, белгили жерлерине эшек бла жашчыкъ экинчи кюн да келди. Сурат алдырыучу киши, аланы кёргенде, уллу къууанды, жашчыкъны, эшекни да къаты къучакълады.

Къарт эшекни жангы ишчи кюню башланды. Жашчыкъ аны жылы боюнун къашыйды, болгъанны ариуун айтады. Къоланкёлек кишиле, къоланжыйрыкъ тиширыула сурат алычуну къолунда эшекни кёзюне ушагъан мияла «кёзню» аллында эшекге минеди. Тёгерекни уа кюлкю алыпды. Уллула сабийлеча къууанадыла.

Къарт эшек кесини бек зауукълу заманларын эсгеред. Ызы бла эсге мудах кюнле да келеди.

Сора, быллай кезиуледе болуучусуча, аны онг кёзю жияп, мутхуз бола башлайды. Уллу жиямукъ бек алгъа кёкню кюзгюсуча жылтырагъан кёзюн жабады, сора, тюкю жаягъында мылы ызын къоя, энишге саркъады. Ызындан а жангы жиямукъ келеди.

Бир къаугъалы къатын, кюреше кетип, эшекни сыртына кюнден-бутдан ёрледи. Сора, эшекни жиягъан кёзюн эслеп, жашчыкъгъа бурулду:

– Эй, жашчыкъ, эшекни жиягъан кёзю сурат алдырыучугъа айланып турады. Бирси жанына бурчу муну, ансы ол мени ауурлугъумдан жиягъан сунарыкъдыла.

Жыйылгъанла кюлдюле.

Жашчыкъ эшекни сурат алычу таба бурду. Талчыкъгъан аягъы кырдыкда эсленмеген чунгурчукъгъа тюшюп, эшек алгъа сюрюшдю. Аны сыртындагъы семиз къатын а, аякъларын ёзенгилеге салыргъа унутуп, болгъанны къычырыкъгъа алдыра, жыгъылып, къамыжакъча, төрт аягъы ёрге айланып къалды. Жашчыкъ, жүгенни хыны тартып, бирси къолу бла къарт эшекни гемхотуна, керилип, жумдуругъу бла къаты урду.

...Кече чууакъды.

Ай жарыгъы арбазны ариу жарытыпды.

Юйледе чыракъла бирем-бирем ёчюлюп бошагъандыла.

Къарт эшек къабакъ эшикке жанлады. Темир эшик тепмезден этилипди. Айлана кетип, юй артына, бахчалагъа ётдю. Мында да төгерек бегитилипди. Къарт эшек талгъан боюнун чалманнга ышыды. Чалман бек эски эди. Ол къарт эшекни тыялмады...

Барады къарт эшек, барады. Ахырында, ол эрттеден таныгъан тар жолчугъуна чыкъды. Жолчукъ да энди хазна эсленмей, ханс баса башлагъан эди. Адамла агъачха эски заманладача кёп бармайдыла да, андан болур.

Къарт эшекни эсине биягъы бек зауукълу кюнлери тюше башладыла. Анасы сау заманда, хыпяр гылычукъ болуп, аны ызындан айланыучусу, иеси, ариу айтып, боюнун къашып, татлы саламчыкъны узатыучусу, ол агъачдан келтириучю отунланы тауушлукъ ийислери, ташыуулну унутулмаз кюнлери...

Аякълары аны адамладан кери элтип баргъанлыкъгъа, къарт эшек шёндю жаланда иги затланы эсгере эди.

Ахырында, ёр жолчукъ тауусулуп, агъач да башланды. Ай жарыгъы энди жолну аз жарытады. Аны адыргы сууукъ жарыгъын да энди тереклени бутакълары хазна жибермейдиле.

Къарт эшек иги кесек жолну тауусду. Алай арыгъанын а нек эсе да сезмейди. Ол энди уллу ашыкъмайды. Тохтагъан да этмейди... Баргъан терклиги бла барады.

Бир кесекден къалын агъачны теренинден бёрюле улугъаны эшитилди. Биринчи тауушла бошалыргъа жангылары башландыла... Жангысы энди жууугъуракъда эшитиледи.

Айны сууукъ жарыгъы уа энди тар жолчукъгъа артал да жетмейди. Къарт эшек а терклигин селейтмей барады.

ЗОКАЛАНЫ Зейтун

КЕЛЛЕТ БЛА ДАННЁХ

Кеси адамынгы юсюнден жазгъандан къыйын иш болмаз. Бир жаны бла, хапарынг не керти эсе да: «Да сен, аны юсюнден алай айтмай, къалай айтырыкъ эдинг да», – дерге боллукъдула деп арсарлыса. Бирси жаны бла уа, ол айыпха саналгъан миллет сырыбызды, жууугъунгу махтаргъа, юлгюге келтирирге неда ол чекген къыйынлыкълагъа таза жюрегинг бла жарсыргъа ийменсинген этесе. Алай мен былайда айтырыкъ адамны менден эсе иги таныгъанла, Аллаха шукур, алыкъа сау-саламатдыла да, артыкъ дау эшитирик болмам деп ышанама.

Бурун заманланы таурухларында, шёндюгю алимлини тинтиу ишлеринде, таулу халкъ кесини жашау тарыхында алай-быллай титиреулюкlege тубей келеди деген эсгериуледе Ата журтубузну душмандан къоруулагъан эр кишилеге энчи эс бурулады, айырмалы магъана бериледи. Бир жаны бла къарагъанда, ол тюздү. Адамны жанындан татлы, андан багъалы заты жокъ эсе, биреу а: «Хо, мени артымда къаллыкъла насыплы жашасынла ансы! – деп, къазауат урушда жанын, жигитча, арсарсыз берген эсе, аны аты ёмюр-ёмюрлеге дери халкъны ауузунда сакъланыргъа керекди. Жаш тёлуге андан тап юлгю келтираллыкъ туююлсе.

Алай, былайда мени оюмум башхаракъ болгъаны себепли, быллай ниетге тауусум тамгъа салырдан алгъа, бираз тохтап, аны оноуу, «Сорулгъан иш сёгюлмез» дегенча, ашыкъмай, сабыр сагъышланып сюзюлсе, тап болур дейме.

Да, кертиди, не заманда да эр адам, юйню, юйюрню, Ата журтну къоруулаучусу болуп, къанлы къазауатлагъа, мен былайгъа хорларгъа келгенме, керек болса уа, ёлюрге да хазырма деген ниет бла барады. Бир ненча жылны ичинде, урушну харкюнлюк азабын санамай, статистлени айтыуларына тынгыласакъ, орта эсеп бла тергегенде, урушха баргъанладан юйлерине саулай ючден бири къайтады.

Келигиз, эр кишилени даражаларына бир тюрлю бир ауана къондурмай, халкъыбызны башына, Ата журтубузгъа чексиз къыйынлыкъ тюшген кезиуде урушну палахындан башсыз къалгъан тиширыулагъа уа не кюн келгенини юсюнден айтай-

ыкъ. Юлгюге иги таныгъан адамларыбызны къадарларын алып тенглешидирейик.

Мени атамы ортанчы къарындашы Зокаланы Келлет – къара кючю къайнагъан, ниет жаны бла къылыгъы тохташхан отуз төртжыллыкъ чынтты таулу жаш – фронтха 1941 жылны кюз артында тюшгенди. Къарындашла бешеулен эдиле, алай, эшта, урушха барыргъа, бетден-бетге сермешледе сюелирге, къошакъ-сыз солдат, аскерчи болургъа Келлетден тийишли аладан бири да болмаз эди. Уугъа барса, тюлкюню кёзюнден ура эди, терисин бузмайым деп. Атам айта эди: «Бири бирини ызындан анабыз беш жаш тапхан эди да, сиркиуюк, хыли эте болур эдик, туююле турдукъ. Бир жол анабыз Келлетге къол жетдиреди. Ол а, алтыжыллыкъ сабий, анабызны кёзюне къарап: «Бу жолдан сора сен мени туюсенг, мен бу юйге от салырма», – дейди. Ол кезиуде аны бетинде, кёзлеринде, ауазында болгъан белги асыры сейирден, къатыдан, анабыз, элгенип, аязады да, ол кюнден сора Келлетни бир заманда да ойнап окъуна урмады». Келлетни базындыргъан, ёхтем этген хунери аны аскерчи къанында урушчу болургъа буюрулгъан борчунда эди. Аны ючюн туююлюмю эди урушну биринчи жылында юч кере саугъалы болгъаны.

Келлетни фронтдан сабийлерине, къатыны Даннёхге ийген 60 письмосу сакъланады. Урушну ал эки жылында совет аскерчилеге къаллай зарауат сынаргъа тюшгенини юсюнден, аны отунда айланганладан башлап, журналистле, жазыучула, къырал политикле окъуна мингле бла китапла чыгъаргъандыла. Аллах къыйынлыкъ берип, адам улун сынагъан эсе, ма бу урушда сынагъанды.

Былай урушха тынгылы хазырланмай, анга тийишли сауут-сабалы болмай, бир ненча миллион сайлама совет адамыбыз жесирликге тюшюп, анда ачдан къырылды, бир ненча миллион а къайда болса къула тюзледе белгисиз, иесиз оба тёбеле болдула, кёплери юйлерине бутсуз, билексиз къайтдыла. Былайда бегирек неге бурулады эсинг десегиз, аллай жаханимни ичинде айланган Келлет кесини письмоларында, къайры эсе да бир бош, кезиуюлю жумушха баргъанча, ол жерден эригиуюлю хапар айтханча: «Саума, саламатма. Урушабыз. Бир-бирледе жаралы да болама, алай а, сизге къайгъырама ансы, жокъду хатам», – деп къойгъан болмаса, бир сёз бла, башха белги бла тарыкъмайды, жарсымайды.

Совет властыны, компартияны таматалары фронтда тургъан жашларыбызны, душманны огъундан ёлмеген эсегиз да, былай этсек дамы жарылмаз жүреклеригиз дегенча тутадыла да сабийлерин, къарт ата-аналарын, саулай халкъларын, ёмюрлюк журтларындан суууруп алып, сибирликге къыстап сынаидыла.

Ислам динни хадислерини биринде мамыр кезиуде, къыралны таматасына бюсюремей, аны оноуларын жаратмай эсенг, барып, анга дау этерге, бетине тюкюрюрге, жаягъына окъуна жетдирирге эркинсе, алай Ата журтунга жау чапды эсе уа, бек алгъа аны ууатыргъа, жерингден къыстагъынчы, жанынгы аямай урушургъа борчлуса деп айтылады.

Билмейме, бизни Келлет бу жорукъну билипми, огъесе къыралыма берген антымы толтурургъа керекме депми, кёчгюнчюлюкге тюшген халкъланы адамларын урушдан эркин этерге деген буйрукъ чыкъгъанда да, фронтну къоюп кеталмагъанды.

1943 жылны аягъында Келлет фронтдан ёшюнюнде эки майдалы бла суратын иеди юйюне, сабийлерине. Уллу Ата журт уруш бошалгъанлы 65 жыл болду деген жылда уа къыралыбызны аскер архивинден: «Сизни атагъыз, гвардияны тамата сержанты Зокаланы Келлет, 1944 жылда 1-чи майда «Жигитлик ючюн» деген майдал бла саугъаланнганды. Ол майдал кесине берилмей къалгъаны себепли, аны сизге сизни военкоматыгъыз къууанчлы жыйылыу къурап берликди», – деп билдирген эдиле. Андан бери къызларыны аты бла мен Сердюковха, Медведевге, Путиннге, аскер архивге не кёп жаздым эсе да, ол кеслери айтхан майдалны не башхаланы кёрмедик. Сууукъ жууапла, магъанасыз сылтаула этип тапдырмадыла.

Зокаланы Келлет 1944 жылда 31-чи октябрьде Варшавада госпитальда, ауур жаралы болуп алай ёлгенди. Ветеранланы советлеринде Абдуллаланы Мустафаны айтыууна кёре, Келлет ючюнчю майдал бла 1944 жылда 1-чи майда саугъаланнган эсе, андан сора да фронтда алты ай туруп, жаралы бола да, дагъыда фронтха къайта тургъан эсе, анга жаралары ючюн да, ёлгени ючюн да энтта да эм аздан эки майдал берирге борчлу эдиле. Ахырын табалмайма.

Ахшы, дейме, Келлет эр киши, аскер къуллукъчу эди, къазауатха барыу аны сыйлы борчу эди да, борчуму толтурама деп, кеси кибик миллионла бла бирге, сёзюне, антына ие болуп жоюлду. Даннёх быллай къыйынлыкъны, къаргъышлы азапны, ёлчемсиз къыйынлыкъны къалай кётюралды?

Тынчлыкълы, мамыр заманда окъуна ана, кече-кюн демей, сабийини юсюне къапланнганлай, аны бла бирге ёле, сау бола жашайды. Муну уа – къара танымагъан, тил билмеген таулу къатынны юсюнде, къарылгъач балачыкълача, не бересе деп, ауузларын ачып тургъан беш къызы: таматасына – онеки, кичисине – эки жыл.

Мен юлгюге былайда кеси адамымы Даннёхню келтиргенликге, эрлери фронтда, кеслери уа сабийлери бла бирге тутмакълыкъ сюргюнлюкге атылгъан таулу тиширыуларыбызны юсюнден айтханым ангылансын дейме. Аланы барысына да, ала

сыйрат кёпюрден теппе-тенг ётгенлери себепли, бир жыйымдыкъ атны атап, Даннёхле деп къойсакъ, тюз боллукъ болур.

Бизни тийребизде окъуна Келлетден сора да, дагъыдакёп сабийлиле бар эдиле: Хоханаланы Баттал бла Тюменланы Шейитни – алтышар, Черкесланы Назирни – бешишер, Атабийланы Къонакъны, Батчаланы Къанаматны, Зашайланы Цициуню, Къадырланы Аллахбердини, Зокаланы Адилбийни тёртюшер сабийлери бола тургъанлай, фротнха тюшгендиле. Ол тогъуз адамдан юлерине саулай ючюсю къайтхандыла – Зашайланы Цициу, Хоханаланы Баттал, Черкесланы Назир. Ала да 1945 жылны аягъында къатынлары – Даннёхле – сабийлери бла бирге кёчгюнчюлюкню жаханым азабындан тоюп бошагъандан сора келгендиле.

Мында, Ата журтунда, чынар агъач бла от этиучю, отуну отха къучагъы бла салыучу Даннёхге къаллай бир заман керек болду Орта Азияны салам отуна юйренирге. Айхай, ол да кереклиси тенгли бирми табыла эди. Табылса уа, биреулен, башха жумушха бёлюнмей, таулу къатын юзмелтни ийгенча, бир къысымчыкъ жанып ёчюлгюнчю, ызындан башхасын салыргъа керек эди. Алайсыз худурну окъуна биширалмай эдинг.

Бу сабий оюнду деп, жүрексинип, кече ортада тамата къызчыкъларындан экисин биргесине элтип, аулакъда суу илипинлени жанында ёсген тереклени башына минип, аланы бутакъларын кесип да кёрдю. Ачыуундан, амалсыздан, эришип эте эди ансы, чий чыбыкъла хансдан, къаураданмы онглу эдиле, не жана, не жылыта билмей.

Алай иш анда туююлдо, башхадады. Эр кишилеге окъуна кюндюз къалын агъачны ичинде жютю балталары бла отун этиу къыйын жумушладан бирине саналыучу эди. Былайда ёмюрюнде отун этеме деп, агъачха бармагъан таулу тиширыуну, къарангы кече терек башына минип, бир болмачы балта бла аны бутакъларын кесерге кюрешгенин кёз аллыгъызгъа келтирип кёрчюгюз!

Кеси акъылы бла ойлап, башха жерге кёчерге суюме деп, хазырланып, анда орнала тургъан адамгъа, ол жангы жер бла танышыргъа, къалайдан къаллай мадарла этип жашаргъа боллугъун билирге заман керекди.

Жер этегине къыстала туруп, ырысхынгдан абери алыргъа 15–20 минут берилгенде, беш сабийни къычырыкъларын тыялмагъан кезиучюкде Даннёх не зат алаллыкъ болур эди?! Насыбына, жүреги эриген оруслу солдат Келлетни фронтдан ийген суратын къабыргъада кёрген эди да, быстыр тикген машинангы ал деп юйретген эди. Артда айтыучу эди Даннёх, жаныбызны ол сакълагъанды деп.

Алгъын, бизни аналарыбыз эрге чыкыгъан заманда, биргелерине элтген келин хапчукланы санында быстыр тикген машинасы болмай амалы жокъ эди. Таулу тиширыу битеу юйюрюне кийимлени кеси биче билирге керек эди. Герменден келген «Зингер», бош быстырланы къой да, чарыкъланы олтанларын окъуна ала эди. Кече ортагъа дери олтуруп, бир уууч ун ючюн ненча чарыкъ тикген болур Даннѐх!

Ачдан-жаланнгачдан онгсуз кезиуде ауур къыйынлыкъ алыкъа кеслерине къараялмагъан ууакъ къызчыкъланы ѳсдюрген адамны башына тюшеди. Жаш жыртылгъан кѳлеги, кѳнчеге бла айланнганлыкъгъа, аллай хал уллу эсленмейди, беиш этерча туююдю. Къыз тиширыуну уа тап, тизгинли тутмай амалынг жокъду. Дунияны къытлыкъ буугъанда, аш-азыкъ къайгъыдан сора да, беш къызны юслерин, чачларын жууаргъа сапын тапхан окъуна уллу жарсыу эди Даннѐхге.

Адамларыбызны ачдан ѳлгенлерин кѳпле тутадыла эслеринде. Саулай юйюрге эрттенликге 4-5 адам ѳлюп чыкыгъан болгъанды. Ёлген этмегенди ансы, бизни Даннѐх да ѳтгенди ол къыйын сынауну юсю бла. Бир жол, мирзеучюгю арталлы бла да тауусулуп, район араны базарына барды, бир-эки кило унчукъ алайым деп. Сатыу ишинден бошагъандан сора, келгенден ары къайын къызым Салихатны кѳре барайым дейди. Салихат бла Келлет эки къарындашдан туугъандыла. Къайтды, Салихатны кѳрдю, бир кесек хапар айтып, ызына барыргъа ашыкъды. Салихат а, бир зат къапдырмай къалай иейим деп, терк окъуна худурчукъ этип, узатды Даннѐхге. Ол а, андан жангыз бир кере уртлап, аякъны къангагъа салады. «Нек ашамайса?» – деп къысханларында: «Къалай эсе да бармайды», – деп, эшикге, арбазгъа чыкыгъады. Алайда уа башы тѳгерек айланып, эси тайып, ауады. Дуния гузаба болуп, бетине суу сылап, ичирип, аяздыргъанда да, былай нек болгъанын айтмайды. Ол а кѳз тууралы, байтамал иш эди. «Сабийлерими къабарыкълары болмай, не келтиреди деп, мени аллыма къарап, мен а былайда жылы ашны аласыз, кесим къалай ашар эдим», – деп, эси ачдан аугъан чекге жетгинчи тѳзгенди. Ары дери уа, ол кюннге дери, сабийлени юлюшлери аз боллукъду деп, ненча кече къалгъанды ушхуурсуз, жюреги шор тарай?! Бир адыргылыкъ къылыгъын сабийле эслеп къойдургъан эдиле ансы, ала азыкъларын ашап бошагъынчы, мен артдаракъ, суууса, ашарма неда кѳлюм бармайды деген сылтау бла, алагъа аяп, кеси абери ашамай болгъанды. Быллай жашау этгенни тюнкеси юзюлмей, ачдан эси аумай къаламы эди!

Белгилиди, адамны намысын, адамлыкъ сыйын сындырудан уллу, андан ауур зарауат болмайды. Ачлыкъ, къыйын

ауруу, ёлюм окъуна аллай бир ууатмайды адамны, аны бети, намысы сындырылгъан кезиудеча.

Къуру мен туююлме, битеу халкъыбызгъа келгенди бу па-лах деп, не затха да тѣзе эди Даннѣх, алай, тутмакъланы сакъ-лагъан итлеча, къапмай сѣлешалмагъан огъурсуз комендантла-ны хор къылыкъларын кѣтюралмай эди. «Ма эрими фронтдан жиберген письмолары. Ма была уа – аны сабийлери. Ай сайын, кюн сайын мени ары бла бери нек сюрюп айланасыз? Была бла мен къайры къачарыкъма?» – деген сѣзлерин эшитдиралмай эди сангырау комендантха.

Базар район арада эди. Чарыкъла тигип, чындайла, жау-лукъла эшип, аланы сатаргъа базаргъа барыргъа тюшсе, ары барыр ючюн а, эркинлик къагъытны да анда бериучю эдиле. Аллай къагъытынг болмай тутулсанг а, не 100 сом тазир берип къутула эдинг, не да он кюннге тутмакъгъа ура эдиле. Быллай тизгинни бузгъанланы тутмакъгъа ийгенден эсе, комендант, белги берип, ачыкъ тилеп, ол он тюменни алыучу эди, нек де-генде ахча кесине къала эди да, андан.

Бир жол Даннѣхню базарда кѣреди да: «Сен мында нексе, эркинлик къагъыт алмай? Он кюннге тутуллугъунгу не да 100 сом тазир тѣлеригинги билмеймисе? – деп, урушуп: – Тамбла комендатурада бол!» – дейди. Даннѣх а тутады да, эрттенлик-де беш сабийни да алып, ары барады. «Тазир тѣлерча, ахчам жокъду, – дейди. – Быланы уа, ууакъ къыз сабийлени, кесле-рин къояргъа къоркъгъан этеме. Ол себепден барыбызны да тутмакъгъа сал», – дейди.

Комендант, ачыуланып, кычырып, сылыкъ сѣзле айта тургъан кезиуде, Даннѣхню насыбына, алайтын ѳтюп баргъан милицияны таматасы, кыыргъызлы жаш, бу дауур неди деп, эшикни ачып, бери киреди да, халны билгенден сора уа, Дан-нѣхге жумушакъ, ариу айтып, юйюне ашырады.

Дуня жаратылып, кыралла къуралгъанлы бир ненча минг жыл озуп келгенли властьланы аты бла не да патчахны буйругъу бла кюйсюз мурдарлыкъла, харам ишле этиледи-ле, миллионла бла адамла къанлы урушлада кыырыладыла, жалгъан даула бла тутуладыла, саулай миллетле жер юсюн-ден тас боладыла, алай барын да бирге жыйышдыра келеме да, бизге, таулу халкъгъа, этилген аtryкълыкъ, адамны ан-гына сыйынмагъан хор харамлыкъ, мурдарлыкъ бир заман-да да болмагъанды деген оюмда тохтайма. Къалай, нечик? Аллай соруугъа жууап берир ючюн, дуняда бола келген зарауатлыкъланы бирге тенглешдирип, алай ангылатыргъа боллукъду.

Не кѣп уруш болгъан эсе да, бу артдагъы Экинчи битеудуня уруш барындан да кюйсюз эди деп, тарыхчыла ол акъылгъа эрт-

те келишгендиле. Нек дегенде бу урушда 50 миллиондан аслам адам къырылгъанды.

Совет Союзну миллетлеринден бек уллу азап белорус халкъны башына тюшгенди, Уллу Ата журт урушну зулмулугъуну хатасындан хар бешинчи белоруслу ёлтюрюлгенди дейдиле. Алай аны юсюнден, тенгleshдирип, бир гитче юлгю келтирейим. Къашхатаудан урушха 225 адам кетип, 172-си анда жоюлгъанды. Башхача айтханда, тёртеуленден ючюсю бу къырал ючюн жанын бергенди. Мен юлгюге Къашхатауну келтиргенликге, битеу таулу эллерибизни, битеу таулу халкъыбызны къадары алай болгъанды. Халкъыбыз саулукълу, суюк саулу болгъаны себепли, адамларыбызны, 60–70-жыллыкъланы окъуна, саулукълары, къара кючлери 20-жыллыкъладан башха туююл эди, бютюнда ол жыл, бу жыл туугъанды дерча паспортлары жокъ эди да, бары да бирден сибирилип кетген эдиле урушха.

Ол алай бола тургъанлай а, битеу халкъ бла бирге ол урушда тургъан адамларыбызны къарт аталары-аналарына, къарындашларына, эгечлерине, сабийлерине сиз халкъны душманларысыз деген кир тамгъа жабышдырылып, кёчгюнчюлюкге, тутмакълыкъ болумгъа ургъан эдиле. Ачдан, тифден, хауасы жарашмай, жүрек ачыудан ичлери куююп, ненча адамыбыз къырылды анда. Ким тергегенди аны? Бирле халкъыбызны жарымы дейдиле, бирле ючден биринде тохтайдыла. Эллилерибизни, къоншуларыбызны, жууукъларыбызны эсге туюрюп башласакъ а, он адамыбыздан тёртюсю кёчгюнчюлюк азапны хатасындан къырылгъаннга чыгъады.

Мен бу шартланы нек келтиреме? Бир-бирледе халкъыбызны азап куююн учуздандырыргъа кюрешгенле: «Сиз геноцидни сынамагъансыз, ол башха кыйынлыкъды», – дерге суююучюле.

Ата журтубузгъа къайтхандан сора, мен Даннёх бла сёлеширге, аны къатында олтурургъа, анга тынгыларгъа барыучу эдим. Ол айта эди: «Кёп тюрлю затдан да кыйналдым, ач да, жаланнгач да болдум, жууукъларымдан, тенглеримден кёплени аргъы дуниягъа ашырып, асырадым. Алай анда сибирликде, сабийлени атасы ёлдю деген къагъытны алгъанымдан сора уа, манга туюшген ачы бушууну, зулму мурдарлыкъны башыма сыйындыралмай эдим. Тели болур чекге жетип, кесими ёлтюрейим деп кую эдим. Кеси кесиме соруула сала, алагъа жууап табалмай, шайтанлы болмай къалгъаным бюгюн да сейирди манга. Сейир болмай а, аталарын, бу къыралны, бу властыны душмандан кёруула деп, ол къанлы къазауатда ёлтюреди да, сабийлерин а, сиз къыралны душманларысыз деп, тутмакълыкъ болумгъа урады, сиз да мында ёлюгюз деп. Айтчы энди сен манга, ол не тукъум къыралды, не тукъум властыды? Ол

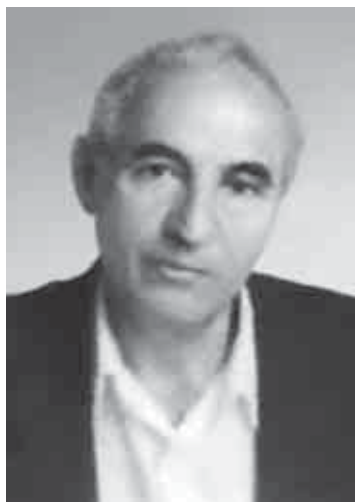
жаныуарлыкъ туююлмюдо? Ёлюмден, кеси кесими асардан ма бу сабийле кюймагъандыла ансы, жашауум ахыратдан башха туююл эди. Мен ёлсем, была да кыырыллыкъдыла деп, тыйгъан эдим кесими...»

Мен а энтта да кыайтарып-кыайтарып айтама, бизни таулу тиширыула, эрлери урушда жоюлгъан Даннёхле, кыаллай жаханимде, жүрек жаралы отда кюйгендиле, ангынга сыйынмагъан оюмну башларындан кетералмай. Быллай болумну юсюнден айтханда, сау кыалгъанла ёлгенлеге сукъланырла деп бошдан айта болмаз эдиле. Геноцидни эм эриши, кюйюнч халине бизни таулу халкъ туюшгенди, аны ачы ууун а кыазауатда ёлген жашланы юй бийчелери ашап жашагъандыла.

«Жашай баргъан алтын аякъ бла суу ичер» деген бурунгу таулуланы акъылман сёзлерин эшитмеген болмаз. Уллу Аллахны кючю бла, Даннёх, беш сабийин да тукъумларыны тыпыр ташларыны юсюне сау-саламат кыайтарып, алайда юйчюк да сюегенди. Кыызлары толу юйюрлю, сабийли болуп жашайдыла. Кеси да, жаннетли болсун, жыл саны сексенден озгъандан сора ауушханды. Бек халал ишлеринден бири уа, кыыралла аралы жолла ачылгъанда, сабийлерин, алагъа туудугъун да кыошуп: «Атагъыз Келлетни кыабырын кёрюп келигиз», – деп, Польшагъа жиберген эди.

Алайды да, билмейме, жангыла эсем да, кыыралымы, Ата журтуму кыоруулайма деп, урушда жан берген эр кишиними, огъесе аны ууакъ сабийлери бла кыалып, жаханим азапны бу дуниясында сынагъан таулу тиширыунуму кыыйын эди борчу деген акъыл башымдан кетмейди.

АТТОЛАНЫ Магомет

ЖАЛГЪАН ДАУ

Бир жумуш бла Келлетге туберге керек болуп, ишлеген жерине барама. Отоугъа киргенимде, ол къайры эсе да кетерге хазырлана тура эди.

– Ассалам алейкум, хурметли тамата, – деп, жарыкъ саламлашама.

– Алейкум салам, ахшы улан, жууукъ бол. Къайдан чыкъдың, таланнган? – дегенни айта, ышара, къолуму да бошламагъанлай, къатына диваннга олтуртду.

– Алан, къалай турасыз? Сау-эсен болугъуз? – деди.

– Сау бол, игибиз, Аллах санга да тынчлыкъ, ырахатлыкъ берсин.

– Аллах ыразы болсун.

– Кете тургъанынглай чырмадым эсем, кечгинлик бер, тамата.

– Угъай-угъай, чырмамагъанса. Мени эсгерип, жокълап келгенинг ючюн ыразыма, ахшы улан...

Ол кезиуде Солман кабинетге суху кирди. Кёзлюклерини башы бла экибизге да кезиу-кезиу къарады. Ол, ажашып, бармазлыкъ жерине тюшген адамча, салам-келям да бермей, артха чартлап чыкъды. Келлет аны ызындан къашларын туююп къарады. Солман отоуну иесини жанына тийгенин сездим. Алай жукъ айтмай олтурама. «Кертиси бла да, была бири бири бла туююшуп турмай эселе, ол адам нек саламлашмады, нек сёлешмеди? Огъесе мени ючюнмю кетип къалды? – дедим ичимден. – Тейри, бирда иги жанына тюрленмегенди бу, биягъыча келепенлей турады»...

– Алан, Солманны сени бла энчи сёзю иш болур эди? Чырмадым, – дедим Келлетге.

– Хоу бирда. Иши болса, уяллыкъ туююдю...

– Сора алай нек этди да? Бирда ангылаялмайма?

– Ой, сен хажи болгъун, Солманны иги танымагъанынгы ангылатдың былайда.

– Да хау, – деп къойдум, сёзюмю чорт кесип.

– Аны тутхан кылыкълары болуучуду. Аллай кезиуюнде киши бла сёлешмеучюдю. Шёндю бери келгенини себеби уа неди десенг, ол билмей тургъанлай, манга бир уллу игилик болуп къалмасын деп къоркъгъандан. Бери келип, мени бир

тюрлю ырысхыгъа боялмагъанымы кеси кёзю бла кёргенине да ийнанмагъанлай, адамлагъа соруп айланыучуду.

Ала уа Солманны сёзлерин манга мычымай жетдириучюдюле. Жангы кийим кийип чыкъсам, адамла бла жарыкъ кёллю сёлешсем, бети тюрленип, къаны бузулуп къалыучуду.

– Ол а бек сейир ишди, тейри.

– Солман жанынга бир бек тийген болур ансы, ахырысы, сени да бетинг тюрленип, къанынг бузулуп къалды, аны кёргенлей.

– Саппа-сау бол да къал. Ол мени жанымы къыйнар ючюн, угъай деп къоймагъанды.

– Алай мени оюмуму сорсанг а, бек иги адамладан бирине санап да тургъанма, оллахий. Энди былай жолда-къолда тюбесе, башымдан аягъыма дери тюрслеп къарар. Эки къолун да бирден тутуп саламлашыр.

– Аны юсюнден кеппе-керти хапар айтайыммы?

– Айт-айт, маржа, тынгылайма.

– Ол сени къатынгда ышаргъан, кюлген кибики этгенликге, осал къылыгъы болгъан адамды. Анга ышаныргъа арталлыда жарарыкъ туююдю. Аны билип къой, шуэхум. Тюртдюм сёз бла адамны жанына тиерме деп, къоркъгъан этеме. Кесинг билесе, кимге да игилик этерге, кимни да кёлюн алыргъа, жүрегин жапсарыргъа бек сюеме. Жаныма тийген адамны уа юсюнде болгъан кемчиликлерин кёзюне ачыкъ айтама. Адамны таша сёкгенни кёрюп болмайма. Бу кесин махтап турады деп, келмесин кёлюнге.

– Угъай-угъай, таныйма сени...

– Биз бир элде туугъанбыз, ёсгенбиз. Школда да бирге окъугъанбыз. Орта билим алгъандан сора, мен Ленинградха, ол а Москвагъа кетебиз. Бир къауум замандан окъууну бошайбыз. Туугъан жерибизге къайтабыз. Баям, къадарыбыз алай болур эди ансы, экибизге да бир жерде ишлерге тюшеди.

– Ма санга! Ол къалай игиди!

– Хау, тейри, бек тюз айтаса. Биз бир-эки жыл ишлеген болур эдик, баям. Солманны профсоюзланы таматасына айырадыла. Мени уа парткомну секретарыны экинчисине. Бир жол жыйылыуда эки-юч адамны, аладан бири уа мен, «Маданиятны сыйлы къуллаукъчусу» деген хурметли атха тийишли кёредиле. Солман анымы эшитди, олтургъан жеринден секирип туруп, мени юсюмден оюмун ачыкъ айтды:

– Мени сартын, Келлетден эсе, иги да, юлгюлю да адамларыбыз кёпдюле. Келлетни тизмеден кетерип, аны орунуна Расулну тукъум атын жазыгъыз. Мен аны тюзге санайма.

– Сау бол, ёз оюмунгу билдиргенинг ючюн, – деди жыйылыуну бардыргъан. – Энди Келлетни кетерирге неда къояргъа

уа жыйылгъанла оноу этерле. Ала сен айтханны тийишли кёрселе, Аллах-Аллах, мен угъай демейме, – дегенни айтып, хар бирибизге да энчи-энчи къол кётюртдю. Ол кюн бир, Солмандан башха, манга къажау сюелген болмады. Ма ол кюнден сора биз бир бирге къанлы жаулача болуп къалдыкъ.

– Солман санга къазауат этип къажау сюелирча, не хатанг жетгенди?

– Ийнан сен манга, кесим билип, аны сёгюп, бир жерде аузумдан учхара сёз чыгъармагъанма. Алай, ким биледи, бирле тил этмеген эселе?.. Тилге ол бек эс буруучуду.

– Сыйлы атынг бла уа алгъышладымы?

– Угъай-угъай, ол зат аны эсинде да жокъ эди.

– Сёлешген а этемисиз, алан?

– Хау. Алай а бир-бирде саламлашыргъа да тюшюучюдю.

– Сейир хапар айтдынг, Келлет.

– Сейирми дейсе? Хапарымы сейирин алыкъа эшитмегенсе. Кетерге ашыкъмай эсенг.

– Хоу бирда, сени ишинг болуп тыймайым ансы, ашыкъгъан жерим жокъду.

– Ахшы. Бир антлы нёгерим...

– Келлет, кечгинлик бер сёзюннгю бёлгениме. Санга сорама-сорама дей тургъанымлай, унутуп къойгъанма. Солман а ол сыйлы атха тийишли болгъанмыды?

– Хау, андан сора бир-эки жылдан. Алай бек сейири уа манга жалгъан къагъыт жазгъанларындан сора башланнганды.

– Жашырын тюйюл эсе, айтчы, анга сен а къалай къол кётюрген эдинг? Нек сагъышлы болдунг? Бир кишиге чуу этмем, оллахий.

– Да «Къанны къан бла жуума, аманны аман бла къуума» дегенлей, мен а аны ючюн таза жүрегим бла, ариу ниетим бла кётюрген эдим къол. Аллах тюзлюгюмю кесиме берсин!

* * *

– Хы-ы, Асхат улу Маштай бла иги шуёхлабыз. Ол жангы фатар алады да, адетде болуучусуча, къурманлыкъ этеди. Ол къууанчда мен да болгъанма. Эсингде эсе, жангырыуну биринчи жылы, тюзю уа сексен бешинчи жыл, ичги жүрюмеген заман. Ичгенинги къуллукъчуладан адам кёрсе, неда билсе, жууапха тартмай къоймай эдиле. Таматагъа къайсы тилчи жетдирди? Бир кюн Азамат Батталович кесине чакъыртады да:

– Маштай жангы фатарына къурманлыкъ этгенде, сен анда болгъанса?

– Хау, Азамат Батталович, алгъыш да этгенме.

– Баргъанынгы иги этгенсе. Бир бирни жүрютюрге, бир бирге игилик, билеклик этерге керексиз деп, Азамат манга ыспас сёз айтады деп турсам, ол а:

Кёремисе, бу къагъытда жазылгъан сени юсюнгденди. Ичерге жараматгъанын атамдан да уста билесе. Сени кеф болуп тургъанынглай, кёргенлерин айтадыла. Энди санга жууап тутаргъа тюшерикди. Кертимиди, ётюрюкмюдю? Болушун билирге чакъыргъанма. Бу къагъыт бла байламлы айтыр сёзюнг бармыды?

– Шуёхуму жангы фатары бла алгъышларгъа баргъаным ючюн, нек терс къараргъа керекдиле? Даулашмайма, аракъты да ичгенме. Киши бла сёз болмагъанма. Бир-эки сагъат олтуруп, юйюме къайтханма.

– Жолда адамгъа иш тюбегенмисе?

– Угъай, ийнана эсенг. Юйюме машина бла келтирген эдиле. Къанаматха сор, ётюрюк айтхан суна эсенг. Ол жетдиргенди. Сау болсун. Бек иги жашды кеси да.

– Аха, ангыладым!

Тамата ёре туруп, къолуму тутуп, кабинетни эшигине дери ашырды. Баям, ол къагъытда жазылгъанны ётюрюк болгъанын ангылагъан болур эди.

– Аны бла бошалып къалдымы ол керексиз сёзю даууру?

– Энди тамата къагъытны да кёргюзтдю, манга айтыргъын да айтды. Аны бла бир кесек хош болама. Алай мени жүрек тынчлыгъым кёпге бармады. Кюнлени биринде Азаматны къагъытчысы Роза, ишлей тургъан жериме келип:

– Келлет, иш къолай болсун, – деп саламлашады.

– Сау бол, жууукъ бол, ахшы къыз, – дей, мен да жарыкъ болама.

– Азамат Батталович беш сагъатда манга бир тюбесин дегенди. Унутуп, юйге кетип къалма.

– Хоу бирда.

Сагъат бешге дери къайгъылы болгъанлай турама. Башыма кёп тюрюк сагъышла келедиле.

Хы, энди, баям, не да ачыкъланыр. Бюгюн мени ючюн жыйыла эселе, сёзсюз, ол «шуёхларым» да анда боллукъдула. Кимледиле ала? Бек алгъа таматадан башлайым эсгериуюмю.

Сёз ючюн, ол къаллай адамды? Аны иги ышанлары да бардыла. Къайгъырыулулугъун унутмазгъа керекди. Ишге бек къатыды. Жангылычын болса, кечип къоярыкъ сунма.

* * *

Таматаны экинчиси Аскербий да огъурсуз адамды. Кесини ишин тамамлагъандан башха, бир инсаннга къайгъыра билмейди. Сёзю чюйре айландырып айтыргъа да устады. Тил этгеннге

бек кѳулакѳ салгѳанладанды. Энди ѳтюрюкден не асыу, манга аны хатасы, хайыры да тиймегенди. Бир жукѳ тилей аллына да бармагѳанма.

Парткомда болгѳанымда, не айтдыраса, намысымы жюрютѳуючѳ эди. Сѳз ючюн, бир жууаплы ишни тамамларгѳа тѳшсе, телефон бла кесине чакѳырып:

– Келлет Мухтарович, бу тизмеде болгѳанланы саугѳа-ларгѳа умут ѳтебиз. Ала тийишлимидиле? Кесинги оюмунгу айт, – деп, ариучукѳ сѳлешіуочѳ эди. Кѳуллугѳундан кетгинчи, мен кѳатышмагѳанлай, бир жууаплы иш тамамланмагѳанды. Кѳзбау ѳте болур эди ол заманда. Не ѳтериксе? Тѳзерге керекди, тѳзерге. Алай бюгюнню жыйылыу бла байламлы аны уа кѳаллай ниети болур манга? Тап сѳлешір деп ышаналмайма. Алай кѳорууласын деген жерим да жокѳду. Охо, ѳшитирме айтырыгѳын, кѳп кѳалмагѳанды.

Ол да манга кѳажауду, сѳзсюз. Кѳысхасы, Солманнга нѳгерлик ѳталлыкѳды.

Андан артха уа, айхай да, аны ѳкинчиси Шамдарий да кѳаллыкѳ болмаз. Ол да бек кѳанбузладанды. Кѳолундан келсе, билген Аллахды, кѳзкѳрмезге жибертдирип кѳояр. Алай, насыпха, аны аллай кѳую жокѳду. Алгѳаракѳда даулашханыбызны да, баям, унутхан болмаз. Ол бек дертчи адамды. Былай алтын тишлерин жылтырата, сууукѳ ышара, айтхан сѳзлери уа жилян кѳапханча ачыта. Андан таматабыз окѳуна кѳоркѳады.

Бюгюн жыйылыуда мени тарт-соз ѳтериклени юслеринден тюрлю-тюрлю сагѳышларым бла таматаны отоууна киреме. Бары да мени сакѳлап тура ѳдиле. Ала бла саламлашама да, ѳшикни кѳатында шинтикге олтурама. Ол кезиуде Азамат Батталович, ѳрге кѳоба:

– Шуѳхла, ишибизни башлайыкѳ. Нек жыйылгѳаныбызны билмегенигиз да болур. Ма бу кѳагѳытны кѳремисиз? Тарыгѳыу кѳагѳытды бу. Ким жазгѳаны белгисизди. Алай биз аны бла шагѳырей болайыкѳ: «Келлет, ѳсиріп, юйюне бара тургѳанлай, бир адам бла тѳуюшюрге аздан кѳалгѳанды. Асыры кефден не айтханын, не ѳтгенин да ангыламай эди. Аны ары-бери ауа, сюркеле баргѳанына адамла ызындан хыликкя ѳтип, кюле ѳдиле. Ол кесини, сизни бетигизни да жойгѳанды. Аллай сыйы-намысы болмагѳан ичгичини партияда нек тутасыз? Сизге жазгѳаным бла чекленип кѳаллыкѳ тѳуюлме. Аны юсюнден райкомгѳа, обкомгѳа да билдирликме». Ма былай жазылыпды бу письмода, жолдашла! Муну юсюнден кимни кѳаллай оюму барды? Нек тынгылайсыз?

Суфиян, ѳре туруп:

– Азамат Батталович, мен кѳп сѳлешірик тѳуюлме, сѳзюмю не кѳадар бир кѳысха айтып кѳояргѳа сюеме. Ол сен бусагѳат-

да бизге окъугъанны бир айтымы да керти туююлдо. Ким эсе да Келлетни аман бетли этерге кюрешеди. Ол алай туююл эсе, туююнде атын, тукъумун нек салмагъанды? Быллай ётюрюк затха къараргъа керек туююлбюз. Келлетни бек тюз ниетли, керти адамныча таныйма. Къайсыбыз ичмейбиз? Не файгъамбарла болургъа кюрешебиз? Барыбыз да адамлабыз. Керексиз бир бирибизни жанын кыйнамайыкъ!

– Энди уа кимни барды айтыргъы?!

Тамата олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады.

Бир заманда Солман секирип турду да:

– Мени оюмун а башхарагъды, жолдашла. Келлетни ичмеген куюю азды. Аны кефлигин бирле кёрген болурла. Мен терс жазылгъанды деп, ётюрюк айталлыкъ туююлме. Сохан ашамагъанны ийиси чыкъмайды. Ичгини да иче билирге керекди ансы, аныча эсирип, адамла бла туююш излеп айланыргъа жарамайды.

– Солман, Келлетни къаллай жууапха тартайыкъ? – деп сорду Азамат.

– Аны ишинден кыыстаргъа керекди. Ичгичини аллай кыуллукъда тутаргъа жарамайды.

– Сора, кыыстаргъа дейсе?..

– Хау, айтдырмай кыоймай эсегиз, Келлет партияны тизгинлеринде турургъа тийишли туююлдо.

– Ахшы. Аскербий, энди сенми сёлешесе?

– Бир-эки сёз айтайым. Адамны кемчилигин кёзюнде ачыкъ этгенге жетген жокъду. Не букъдурлугъу, жашырлыгъы барды. Къайсыбыз да «шайтан суудан» уртларгъа ёчбюз. Алай ол бизни ичибизде шешадача тынчайып турмайды. Оздураракъ этип кыойсанг а... Жюрекни алай ишлетеди, алай... Бир он жылынг кете болур, тейри. Муну айта келгеними себеби, аны бла ойнаргъа жарамаз. Сёзю ачыгъы керекди, Келлет ичгиге берилгенча кёрюнеди. Ичги бла кыуллугъу уа бирге келишмейдиде!..

– Сора, кыалай этсек, тап кёrese? – деп сорады жыйылыуну бардыргъан.

– Башха жерге, жууаплылыгъы азыракъ болгъан кыуллукъгъа кёчюрюрге керекди.

– Сейирсе сен, Аскербий. Да юйюнге ахшылыкъ, арагъы ичерге да эркинлик берген, аз жууаплылыгъы да болгъан, аллай кыуллугъубуз а бармыды да, ы-ы-ы?

– Да сора Солман айтханча этсекми тюз болур? Адамны кыыстагъан тынчды, алай тюз жолгъа салгъан кыыйынды.

– Былайда аллай бир сёгерча Келлетни не терслиги барды? – дегенни айтып, ушакъгъа Сахай да кыошулду. – Ол кыагъытны ким жазгъан болур? Суфиян тюз эслегенди, ол ётюрюкдо! Бир

кир ниети болмагъан адамны юсюнден жалгъан айтып, жанына тийген айып да, гюнях да туююлмюдю? Мен Азамат Батталовичден болсам, Келлетни чакъырып, бир къауум ётгюр сёз айтып, тырманчыкъ да этип, аны бла хапарны бошап къоярыкъ эдим. Келигиз, жолдашла, бир бирибизни къанын бузгъанны къояйыкъ. Жашауубузну къысхартмайыкъ.

– Оюмунгу билирге сюеме.

– Келлетни кишиге хатасы тиймейди, къоюгъуз, кюрешмегиз.

– Ангыларча жууапладынг, сау бол, Сахай...

– Эки-юч кюнден партия жыйылыуубуз боллукъду. Анда Келлетни ишине къараллыкъды. Ол заманда мен да кесими сёзюмю айтырма. Былайда Солманны сёлешгенин жаратдым. Бизни арабызда ичип, кеслерин тапсыз жюрютюп, айып келтиргенле болмазгъа керекдиле. Аны орунунда болсам, ариулукъ бла, башха ишге кетип къаллыкъ эдим.

– Айтханамы къабыл кёрсегиз, – деди Шамдарий, кесин сёзге къоша, – Келлетни ичгичилеге бакъгъан жерге иерге керекбиз. Мени акъылыма кёре, биз кючню ол жанына бурургъа борчлубуз... Былайда лахор этип тургъандан магъана жокъду.

– Да аны ол багъыучу жерге иер ючюн, юй бийчесинден, сабийлеринден да эркинлик керекди. Алайчыгъын унутмагъыз. Артда сёз бютюнда уллугъа кетип къалыргъа болур. Барыгъыз да сёлешдигиз, сау болугъуз. Башда айтылгъаннга бир къошарыгъым барды. Къагъытда жазылгъаннга мен да артыкъ ийнанмайма. Сизни бла тюбеширден алгъа Келлетге жолугъуп, ушакъ этгенме. Болсада былайда тюрлю-тюрлю оюмла айтылгъанлары себепли, сиз угъай демей эсегиз, Келлетни башха ишге ётдюрейик дегенле къол кётюрейик. Къысхасы, алайда да жыйылгъанла экиге юлешиндиле, даулаш башланды. Ахырында таматабыз:

– Барыбыз да Келлет ючюн жыйылып, сёлешип, кесине уа сёз бермей къойсакъ, жангылычлыкъ этерге боллукъбуз. Аны себепли энди тынгылайбыз санга, Келлет.

– Да мен не айтырыкъма?.. Къагъытда жазылгъаны ётюрюкдю. Эсирип, орамда бара туююшюрге аздан къалгъанды деп жазгъанды ким эсе да, бетими жояр ючюн кюрешеди. Эрттенликде кабинетде сёлешгенибизде да айтханма. Энди былайдагъыла да билип къалсынла. Мени ахшы шуёхум фатар алгъанына къурманлыкъ эте эди да, анда болгъанма. Ашагъан-ичген да этгенме. Кеф болгъан деген эсимде да жокъ эди. Юйюме дери Къанамат кесини машинасы бла келтиргенди, сау болсун. Терслигим бар эсе, Аллах-Аллах, боюнум къылдан иничгеди. Къууанчада, тойда ичерге тюшеди. Аны да букъдурмайма. Мен жер

этегинде жашамайма да. Къоюгъуз, бир бирни аягъын марап турмайыкъ...

– Да, ахшы, сёлеширбиз энтта да. Биз кесибиз да бир кенгешейик. Келлет, сен а бар, солугъан эт, – деп, тамата мени ол кюн жыйылыудан алай ашырды.

– Сора, ала кеслерими къалдыла?

– Хау.

– Сен кетгенден сора, «ол шуёхларынг» сени юсюнгден не айтханларын билалгъан болмаз эдинг?

– Угъай, хоу бирда. Да ала айтырыкъларын айтхан эдиле. Алай болсада артда къалгъанларында Суфиян бла Сахай мени къоруулагъан болурла?

– Ишден чыгъаргъанларын а къалай билдинг?

– Да тамата айтды.

– Жангыдан алгъыннгы къуллугъунга уа къалай къайт-дың?

– Мындан кетгенден сора, эки-юч жерде ишлерге тюшгенди. Манга жалгъан дау бла сюелгенлени Аллах сокъурандыргъан болур эди. Азаматны эл бла бир кемчиликлерин ачыкълап, партиядан, къуллугъундан да къыстадыла. Энди уа, абирекча бугъуп, юйюнден чыкъмай тургъан хапары барды. Аны орунуна Махмутну салгъандыла. Ол бек тюз ниетли адамды.

Жангы тамата кимни ким болгъаны бла шагъырей бола, кёплени къуллукъларын алышындырды. Алай бла Аскербий башха къуллукъгъа салынады. Солман бла Шамдарий да сау-лукъларыбыз осалдыла деген сылтау бла ишден кетдиле.

– Суфиян бла Сахай а?

– Ала уа, хайт деп, ишлеп турадыла. Тамата Солманны кетерип, аны орунуна профсоюз комитетге Суфиянны айыртханды. Сахай да аны экинчисиди. Жалгъан даугъа сёгюм салып, мени да алгъыннгы жериме къайтарды.

ТАС БОЛГЪАН ХАПАР

– Дёрденни мен эрттеден танийма, – деп, Омарбий хапарын башлады. – Тейри, жууугъум, андан бери ненча жыл болгъанын айталлыкъ туююлме, бёлек заман озгъанды. Алай, бирда тюрленмей, алгъынча, устаз болуп ишлеп турады. Манга аны болушлугъу керек болуп къалады. Кёп сагъыш этеме. Сора кеси кесиме:

– Ярабий, ол мени унутхан а болурму? Барайыммы? Не этсин адам? Тейри, барсам, иги болур. Ким биледи, Аллах буюруп, муратым толуп къаллыкъ эсе уа? – дегенни айтып, Дёрденнге тюберге таукел болдум.

Бир-эки кюнден ишлеген жерине бардым. Халкыгъа билим берген юйню бары отоуларына къарап, тапмай келе тургъанымлай, биргесине ишлегенледен биреуленнге тюбейме.

– Бусагъатда былайда эди. Тохтачы, мен кабинетине бир къарайым, – деп кетди.

Алай ол анда да тапмады.

– Жокъду, оллахий. Олсагъатха бу къайры думп болду? Эй, Гелефей улу, Дёрденни иш эслемегенмисе? Бу жаш аны излеп келгенди.

– Кёрмегенме, угъай.

Дёрденни излеп айланганнга жүрек ыразылыгымы билдире:

– Оллахий, бек сау бол, сен адамлыкъ этдинг. Аллах муратынга жетдирсин! Сен, мени ким болгъаным да сурамай, манга аллай бир эс бурдунг? Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын деп, алай айырылама.

Аны табаргъа къаст этип, билим берген юйге экинчи кере да атланама. Не бек изледим эсем да, танышымы табалмадым. Нёгерлери да: «Андады, мындады», – деген болмаса, къайдагысын айталмадыла. Эшеги ёлген таулуча, мудахланып къайтама юйге. Айхай, бийче уа, мени жарсыгъаным жапсарыр орунуна жана тургъан отха жау къуйгъанча:

– Сени ким адамгъа санайды? Ол санга тюберге суйсе, кесин тапдырлыкъ эди, – деп, къаным бузарча сёлешеди. Алай мен анга артыкъ уллу эс бурмайма, тенгими излейме, сау ыйыкъны жүрюйме.

Бир кюн ол дерслерин бардырыучу кабинетни эшигине келип, бегеуюлча сюелеме. Хар келгеннге олму болур деп, ышанлап къарайма. Мен аны кёрмегенли кёп заман озгъанды, кёрсем да, танымазгъа боллукъма. Тейри, мен анга тюбеяллыкъ болмам. Бу адамла да манга не айта болурла? Кетейим дей тургъанымлай, Дёрденни келе тургъанын эслейме. Ётюрюкден не асыу, анга ачыуланып тура эдим да, сёзсюз, къууанама. Терктерк атлап, аллына барама:

– Алан, Дёрден, ийманынг хакъына, тюз айт, сенмисе? Салам алейкум, – деп, къолуму узатама.

– Алейкум салам, багъалы Омарбий, – дейди да, къучакълагъан окъуна этеди.

Ы, маржа, кечгинлик бер, излегенинги эшитип тургъанма. Къалай тюбемегенбиз ансы... Сау-эсенмисиз мен сорлукъла барыгъыз да?

– Аллахха шукур, тынч-эсен турургъа кюрешебиз, сау бол. Кесинг а къалайса?

– Да кёресе, хатам жокъду. Алыкъа ишимден да кыыстамай турадыла.

– Заманынг – аз, багъасын билеме. Аны себепли жумушуму къысха айтып къояйым. Сен уллу сынауунг болгъан устазса. Ана тилингича, орус тилни да уста билесе. Сылтау этсенг, жаныма тиериксе. Бек базынып келгенме. Бир хапарымы орус тилге кёчюрюрге керекди. Артыкъ уллу да туююлдо. Бир он чапыракъ барды. Бир игилик эт, къолунгдан келликди. Къыйынынгы мен да унутмам.

– Да-а-а, билгеними аямам. Хы, жукъ тилеп, мени аллыма келип къыйнамагъанса. Айхай да, игилик игилик бла къайтады. Аны ангылайма. Узун сёзню къысхасы, манга ышанып келгенсе, къолумдан келгенни этерме. Сен анга толу ийнанып къал.

– Сау бол.

– Алай, ачыкъ айтайым, бюгюн-тамбла дегенча, терк окъуна кёчюрюп къоярыкъма десем, кесими, сени да алдарыкъма. Бир тилден бир тилге кёчюрген тынч туююлдо. Ашыкъ-бушукъ этсек жарамаз.

Аллах айтса, ишим къуралды деп, кеси-кесиме кёл эте, хапарымы берип кетеме. Кюнле, ыйыкъла, айла да ётедиле. Охо, ашыкъдырмайым, кеси сёлеширик болур деп сакълайма. Эки айдан артыкъ заман озады. Кёчюрюп а бошагъан болур, излеп, мени тапмай тура болур ансы деп, телефонну бурама.

– Да-а-а, – дегенни айтады бир тиширыу ауаз. – Алле! Алле! Тынгылайма, – деп да къошады.

– Ингир ахшы болсун, эгечибиз.

– Сау болугъуз. Кимсе?

– Кечгинлик бер, сен таний болмазса, баш иенги излейме... Дёрден Алыкович юйде эсе, эринмей, телефонну чолпусун алса эди.

– Бусагъат... – тиширыу чолпуну къолунда тутуп тура болур эди, мен аны: «Дёрден, эшитемисе, бир киши сени излейди, келчи телефоннга», – дегенин эшитдим. Дёрден, баям, адам сёлеширигин сакълай болур эди ансы, чолпуну хыны алды.

– Алле? Тынгылайма!

– Салам алейкум, Дёрден къарындашым.

– Алейкум салам. Кимсе, алан?

– Керти кёлюнг бламы сораса, огъесе чаммы этесе?

– Угъай, угъай, керти сорама, таныялмай турама. Сен башха жерге сёлеширик болур эдинг... Жангылгъан этгенсе...

– Мен Омарбийме...

– Ки-и-им?

– Омарбий, ай юйюнге къалай танымадынг мени?

– А-а-а, оллахий, сора бай боллукъса. Жууукъ бол, маржа. – Тейри, бурунум суююнуп тура эди да, сени ючюн кёре эдим.

– Сау бол, Дёрден, сау бол, юйге да къууанчха барайыкъ. Айып этме, табу, ол ишибиз бла не болуп тураса? Аны ючюн излей эдим.

– Иш дегенинг?

– Кёчюрюрге берген хапарыма тынгысыз болуп сөлешеме.

– А-а-а, аны ючюн, бир такъыйкъагъа да сагъыш этме. Къолгъа къаты алгъанма, ючден экисин кёчюрюп да. Тейри, къарындашым, энди санга кёп сакъларгъа тюшмез. Былай бир эки-юч кюн озгъандан сора, юйге бир сөлеш. Телефонну билесе да?

– Хау.

– Алайды да, хайда, алгъыш биргеди. Къууанч бла къал.

– Бек сау бол, Дёрден, жүрегими къууандырдынг. Эшитемисе, шуёхум, сен ол ишни бошасанг, экибиз да ёлейик, Чегем чучхурларына барып, эсде къалырча бир олтурурбуз. Сау къал, – деп, чолпуну салдым.

Аллах айтса, хапарым орус тилге кёчюрюледі. Къалай иги иш боллукъду! Сора аны газетде неда журналда басмаласала уа... Не къадар адам окъурукъду. Алай бла ахшы умутла таукеллендире, дагъыда бир айгъа жууукъ сакъладым. Биягъы телефон бла сөлешеме.

– Алле! Алле!

– Алле! Тынгылайма.

– Ингир ахшы болсун.

– Ахшылыкъ кёрюгюз.

– Айып этмегиз былай кеч сөлешгениме.

– Айыпсыз къалыгъыз.

– Мен Дёрденни излейме. Сөлеширсе деген эди.

– А-а-а, сизмисиз...

– Хау, Омарбийме.

– Таныгъанма ауазынгдан. Ол а ишден келмей турады алыкъа.

– Да бу заманнга дери...

– Бир Аллах, билмейме... Бир-бирде мындан да кеч келиучю. Жумушунгму бар эди?

– Хау, бек керек эди, тейри.

– Келсе айтырма.

– Тынч кечели болугъуз.

Эрттенликде ишде кёрюнюп, олсагъат билим берген юйге къууулама. Анда хар соргъан адамым: «Угъай, кёрмегенме», – деген болмаса, башха сёз айтмады. Энтта да бир кюнню бошуна айланып, ишиме къайтама. Бу заманда къайсы тыгъырыкъгъа кирип турады? Алай бирда билмезсе, хапарны къалгъанын кёчюре тура эсе уа? Ашыкъмайым, ингирге дери кёп къалмагъанды» – дей, кеси кесиме таукел эте, ишлей турама.

Ишчи заман бошалгъандан сора, юйге келеме. Энди не сылтау? Ол тиширыу жухумамы урлукъду. Андан не къоркъур кереги барды быллай бир. Ишим бла байламлы сёлешеме дегенни айтып, бурама телефонну:

– Алле! Алле!

– Тынгылайма, – деп, тиширыу суху жууап этеди.

– Ингир ахшы болсун.

– Ахшылыкъ кёр.

– Мен... Омар...

Ол атыммы толуга айтхынчы окъуна.

– Бу жол а таныгъанма. Сен, баям, Дёрден Ачыковични излей болурса?

– Хау, хау, бек керекди. Табу, эринмей, аны телефоннга чакъырсанг эди.

– Да болмагъан адамны къайдан табып чакъырайым. Юйню иесин биз да излейбиз. Салакъай улу бла шахмат ойнаргъа ёч болуучуду. Ким биледи, ала бир бирин къыталмай тура болурла ансы. Тюз келгенлей айтырма.

– Сау бол, тынч кечели бол, – деп, чолпуну аппаратха суюсунмей салама. Сора, олсагъат башыма бир тюрлю сагъышла келедиле. Ярабий, аны къатыны мени бир ичгичими сунуп, баш иеси бла тюбеширигими суюмей, тюрлю-тюрлю сылтаула этип а тура болурму? Ол мени бир кере да кёрмегенди, танымайды. Ишекли болгъан адамына уа ким да ышанырыкъ туююлдо. Эрин алай къыстау излегениме сагъыш этмей, не амалы барды. Дёрден ишими бир тамамлагъы эди ансы, аланы телефонлары бар эсе, жокъ эсе да, эсима келмез эди... Тохта, тохта, женгил болма, «Сабыр тюбю – сары алтын» дейдиле. Алай айтып, кесими сабыр этгенлигиме, хапарым эсима тюшсе, ахыры да тынчаймайма. Ярабий, энди кюндюз сёлешип да бир кёрюр эдим деп, телефонну кюндюз зынгырдатама.

– Алле! Алле! – деп, биягъы тиширыу ауазны эшитгенимде, жукъ айталмай, чолпуну да къолумда тутханлай къалама. Ола: – Алле! Алле! Ким эсе да къарынын аурута болур дейме, – деп ачыуланды.

Ол кюнден сора сёлеширге базынмадым. Бир ыйыкъдан Дёрденни ишлеген жерине барама. Хоу бирда, ол мында ёмюрюнде да болмагъанча алайды. Къаным башыма чабып, юй бийчем айтхан тюртдюм сёзле да эсима тюшедиле. Бир кесекден таукел болуп, биягъы телефонну бурама.

– Алле? Алле! – деп, бийче хар замандача хыны айтады. Ол телефонну башхагъа ышана болмаз ансы, хар заманда кеси алады. Алайда бир затха ишекли да болады.

– Омарбийме.

– А-а-а, биягъы сенсе сора, кесинги быллай бир къыйнап турма да, Дёрденнге жумушунгу манга айт да къойчу. Анга уа мени сёзюм ётерик болур.

– Да жумушум а... Хапарымы орус тилге кёчюрлюк эди. Кёп къалмагъанды, бошай турама дегенди. Андан бери да иги кесек заман болады. Алай, ким биледи, бошап тура эсе да...

– Ол аллай иш этип кёрмегенме.

– Ол а не хапарды? Къайсыгъызгъа ийнанайым, сангамы, баш иенгеми?

– Мен билгеними айтдым, суюсенг ийнан, суюсенг а къой. Дёрден Ачыкович келсе, хапарынгы сорурма. Ыйых кюн сёлеширсе да, болушун айтырма.

Ыйых кюн жетди. Сёлешеме. Юй бийче:

– Айтхан эдим да, Дёрден Ачыкович хапар кёчюрюп билмейме деп.

– Кесин чакъырчыгъыз телефоннга.

– Юйде жокъду, ишине кетген болур.

– Ыйых кюн а не ишди бу?

– Билмейме, ишге барама деген эди. Ол кезиуде Дёрден къатынына: «Бир киши бла чыгъып кетгенди де?» – дегенни эшитеме. Бийче да тюз алай айтады.

– Охо, юйде жокъ эсе, не этериксе. Ётюрюкчю эринг келсе: «Ол болсун сени адамлыгъынг. Хапарымы кесиме къайтар дегенди дерсе», – деп, чолпуну аппаратха хыны салдым.

Адам дегенинг сейир затды. Ол къалай тюрленип къалады. Аллай белгили кишини адамлыгъы болургъа керек эди. Энди аны деберини юсюнден а айтмай окъуна къояйым. Алай, жарсыугъа, анда аллай шартланы уа эслеялмагъанма.

Хапарымы кёчюрмей, тас этип къойгъандан эсе, алдагъаны бек ачыу тийгенди. Насра Хожа айтханлай, адам бир сёзюнде турургъа керекди. «Угъай, бу къыйын ишди. Мен аны тамам-лаяллыкъ туююлме», – деп къойса, жүрегим къыйналлыкъ туююл эди.

Бир талай заман озгъандан сора, къайсы эсе да жыйылыуда Дёрденни кёреме. Саламлашайыммы, саламлашмайыммы деп, иги кесек сагъыш этеме. Ким биледи, ол манга сёлеширге уялып тура эсе уа? Адамны къаллай ниети болгъанын билмей, анга жалгъан сёз айтхан гюняхды. «Алан, шуёхум, къалайса? Салам алейкум», – дегенлигиме нек ачыуланарыкъды? Ол мени таба атлап, саламлашыргъа ыйлыкъсына болур. Мен аны къатына барайым деген оюмум таукеллендиреди.

Дёрден, бир мыйыкълы киши бла ушакъны къыздыра тургъанлай, мени таба да къарайды, алай кёрмеген, танымагъан кибики этип къояды. Шёндю анга менден эсе, ушакъ нёгери бек керек болгъанча. Кеси кесиме:

– Тейри, къарындашым, андан хайыр а жокъду, – дегенни айтама, ызы бла уа:

– Аланла, кенгешигиз хайыр болсун? – деп, ушакъгъа къошулама.

– Сау бол, сау бол.

– Дёрден, эшитемисе, санга сёлешеме?

– Эшитип турама, не этесе?

– Ы-ы-ы, – деп, манга суху къарады. Сора иги суюсьюнмей:

– Алейкум салам, – деди.

– Астофюрюллах! Къарамайса бу сейирге. Киши танып, танымагъанчамы этди, огъесе кертиси бла да алаймыды, – дейме ичимден.

Тышымдан а:

– Алан, Дёрден, не хапаргъа къызгъанса? Ушакъны бир кесекге бёлюрге жарарыкъ туююлмюдю? – деп сорама.

– Не этесе? Не болгъанды? Ауузума нек чабаса? Кёрмеймисе, шёндю сени бла сёлеширге заманым болмагъанын?

– Ачыуланма, ушакъ этерге муратым жокъду. Бек кыйын туююл эсе, хапарымы кесиме къайтарсанг эди. Андан сора сенден жукъ излемейме.

– Ахырысы, бу хапар бла таза да жанымдан тойдурдунг. Сен тауча ангылаймыса? Санга тауча айтама да, аны кёрмегенме, алан, кёрмегенме! – деп, хыны жууаплады.

– Оллох, оллох, таланган! Оллахий, сенича кёзюме къарап тургъанлай, ётюрюк айтхан адамны уа, ийнанамыса, мен да кёрмегенме, угъай, кёрмегенме! – дедим да, кёлюмю хош этдим.

Ол а андан ары даулашыргъа нёгеринденми уялды, огъесе айтыр сёзюмю тауусулду, гяуурду аны билген. Къара сахтиян папкасын къолтугъуна къаты къысып, мыйыкълыгъа да не эсе да айтып, адамланы аралары бла сыптырылып ётюп, думп болуп кетди.

Ол жолдан сора анга туберге тюшмеди. Ма алай бошалады хапарым. Алай а Аллах сизге бошалмазлыкъ ырысхы, саулукъ, ырахатлыкъ да берсин! Сау-эсен къалыгъыз!

АЙБАЗЛАНЫ Солтан

КЪАРА АТЛЫ

Жашчыкъ, къыйырсыз къум тюзню таула андадыла деп ышанда, эки къолчугъун да аллына созуп, тобукъланып, къургъакъсып тургъан эринлерин аз къымылдата: «Аллах, сен сакъла таулары, сакъла. Таула турсала, къайтарырла бизни Кавказгъа. Аллах, сен сакъла бизни. Сакъла эгешчигими, Патийчикни. Аллах, санга къурман болайым, тилейме, Хажи-Махмут акъ ажиринде бери жетсин. Бизге болушлукъ керекди. Ачдан, суудан, хауадан къырылып барабыз. Аллах, сен болуш», – деп тилек тилейди.

Аллында Хажи-Махмут сюеледи.

– Хажи-Махмут, – дейди ол, – кел, къайдаса? Жауну хорла да, бизге женгил жет. Бизни келтирип, къум тюзлеге къуйгъандыла. Къум тюзле жалангач жерледиле, биз мында къырылып барабыз, ачдан ёлебиз. Женгил жет, – дейди. Жел къумну кётюрюп кёкде бурады. Келтирип бетине урады. Къум кесекле бетине чанчыладыла. Жашчыкъ билеги бла аладан бетин къорууларгъа кюрешеди. Къаты бла жел къуууп баргъан топлача тегерек чыгъанакъла ётедиле. Кёкню жашчыкъ таула андадыла деген жанын чарс басыпды. Кёрюнмейдиле былайдан Кавказ таула. Ала узакъда къалгъандыла. Къолларын аллына жайып, тилек тилеп кюрешсе да, Хажи-Махмут кёрюнмейди. Ол кёзюне кёргюзтеди Хажи-Махмутну акъ атны юсюнде, узакъдагъы чарсдан айырылып келе, къолундагъы къылычы бла хауаны эки жанын да бирден туурай, кёкде учуп келгенин. Аны кёрюп, къыргъызлы къалауурну къара атда, жашчыкъны къуууп келгенлей, бир жанына къачханын. Алай а жашчыкъ не бек тилеп кюрешсе да, кёкде кёрюнмейди Хажи-Махмут. Кишиден да къачмайды къыргъызлы къалауур. Битими жыйылгъан сабанны арасын алып, эмилик атыны юсюнде бир жанына чомпайып, ашаргъа азыкълары болмагъандан бери масакъ жыяргъа келликлени сакълайды.

Эшитмейдиле мени не Аллах, не Хажи-Махмут, – деп келеди жашчыкъны кёлюне. Ол ёрге ауур къобады. Къулагъына эгешчигини жиягъан тауушу келеди. Жашчыкъ ашыгъады. Эгешчиги кеси жангызды. Ачды. «Тохта, тёз, Патийчик. Мен, сабаннга барып, санга масакъ жыйып келтирейим, – дейди жашчыкъ. – Тёз, Патийчик, тёз. Тёзмей амалыбыз жокъду. Юйюрдэн биз къуру экибиз къалгъанбыз. Къалгъанла...» Жашчыкъ анга сагъыш этсе, кёзлеринден зыр деп, жиямукъла къуюлуп къаладыла. Ол ангылайды гитче эгешчигин ачдан жиягъанын. Ангылайды жиямукъ бла не анга, не кесине болушалмазлыгъын. Ангылайды жашаргъа керек болгъанын. Ол себепден, гитчечикге ариу айтып, анга ашаргъа бир зат табаргъа умут этип, аллына атлайды. Бир зат дегенликге, жашчыкъны ушхууур этерге амалы жокъду, гыржын биширирге уну

жокъду. Бар эди, анда таулада, юйде къалгъанды. Анда эмен тюкгючледен хазырланган отунла бир бири юслерине къаланып къалгъан эдиле. Былайда уа – къум тюзле. Къурайла¹. Къурайланы жыяргъа боллукъду. Аладан от этерге да боллукъду. Къурайла женгил жанып кетедиле. Аланы кёп заманны жанаргъа амаллары болса да, отда биширирге заты жокъду. «Анам да жокъду, атам да жокъду. Ала бу гитче тийречикни къыйырында къабырлада, эки сары сын ташны тюбюнде жатадыла. Ала болсала, бир мадар эталлыкъ болур эдиле. Мен а тюзге барлыкъма. Жашыртын барлыкъма. Анда мени марап тургъанча, къоруучу, ат юсюнде чомпайып, сакълайды. Ол битими жыйылгъан сабанны тегерегине къара атда учханны орунунда айланады, – деп, ахсынады жашчыкъ. – Менича сабаннга баргъан жашчыкъла дагыда бардыла. Уллула да барадыла сабаннга. Битими жыйылгъан сабаннга. Башха жубаныргъа къумдан сора жукъ жокъду. Таула, таула... Къалай керек эдигиз сиз бизге бусагъатда». Жашчыкъ аллына ашыгыш атлайды. Атлайды, къоруучуну ол жол ызындан къуугъаны кёз туурасында турса да. Ол, сабий, къолунда кючден тапхан эки нартюх кесекни къысып, къачып барады. Ызындан къара атда къоруучу жууукълашып келеди. Атны туякълары ёрге тартылып, жашчыкъны кёлюне келгенге кёре, кёкге жайылып къалгъанча, жерге тиймейдиле. Анга да сыбыртхыны² тохтамай сызгыргъаныны тауушу къошулады. Жашчыкъ аллына созулургъа кюрешгенликке, аякълары бармайдыла, анга тынгыламайдыла. Жашчыкъны борбайлы атдан женгил барыргъа амалы жокъду. Тойгъан бла ач бир туююлдюле. Артыкъсызда бек – сабий болсанг. Ма, ат жашчыкъны жетди. Ёшюню бла урмады, аягъан болур. Алай туююл эсе да, жашчыкъ алай сагыш этди. Сыбыртхы башындан бийикде ойнады, сызгыргъаны хауаны толтургъаны бла бирге, белине чырмалды. Жашчыкъны, бир жанына тартып, жерге бауурландырды. Жыгылып бара тургъанлай, нартюх кесеклени къолларында къаты тутду. Кёзлерин да къаты къысды. Къамичи дагыда юсюнде ойнады. Жашчыкъ андан ары не болгъанын эсгералмай къалды. Эс ташлагъан болур эди. Эсине келгенинде, сабанда узунуна созулуп, кеси да ангыламагъан болумда жатып тура эди. Олсагъатлай нартюх кесеклени жокълады. Жокъласа да, тапмады. Жокъ эдиле. Къоруучу алып кетген болур эди.

Бюгюн жашчыкъ къоруучуну узакъдан марап барады. Къоркъуу уллу болгъанын билсе да, барады. Бармай, башха амалы жокъду. Жашау бла ёлюмню арасын сабанда жыйылмай къалгъан масакъ нартюхле белгилейдиле. Къоруучуну аты окъча женгил чабады, кесини бети хыныды, аяусузду. Атны женгил баргъанындан болур, аны алайсыз да къысыкъ кёзлери жабылып къалгъанча кёрюнедиле. Жукъа орналгъан узун тюклю мыйыкълары, жел тарагъандан ызларына кетип, жаякъларына жабышып, атны къызыу баргъанын чертедиле. Ат кертиси да

¹ *Къурай* – къаура.

² *Сыбыртхы* (къарач.) – къамичи.

къызыу барады. Не ючюн десенг, къалауургъа, къарыусуз жашчыкъны жетерге керекди.

Сабанны ара сюреминде жерге къара булутча олтургъан къаргъала сабанны басхандыла. Жашчыкъ алагъа мудах къарайды. Сукъланады. Ала, къара атны туякъларыны жерге тийген тауушун эшитгенлей, эрлай кёлтюрюлюп кетерикдиле. Къара атлы туураларындан къарап къаллыкъды. Жашчыкъ а: «Мен а ачма, къарыусузма, сабийме. Къанатларым да жокъду», – деп, сабанны теренине мудах къарайды.

Жашчыкъ къаргъала болгъан жерни ышан этди. «Ала ишексиз да нартюх болгъан жерге къоннгандыла, – деп, алайгъа атланды. – Кёз туурадады ансы, – деп къошду. – Къара атлы кёрюнсе, къаргъала учарла да кетерле, мен а... Мени къанатым жокъду, – деп, сагъышлы болду. – Меникиле аякъларымдыла. Мен алагъа ышанама». Жашчыкъ энишге къарады. Чуругъуну жыртыкъ бурунундан къарап тургъан баш бармагъы кёрюндю. Ол аны къымылдатды. Тири къымылдатды. Аны бла бирге къоркъаракъ да болду. Сакъ атлап башлады да, аллында эгешчигини инжиулю сыфаты сюелгенинде, къоркъса да, аллына, къаргъала таба, тири атлады.

Къаргъала, ол сагъыш этгенча, андан къоркъмадыла, юркмедиле, жерлеринден тепмедиле. «Ала да – къаргъала, мен да – къаргъа. Энди аланы араларындан билинмезча жерге къысыл, – деди. Ызы бла: «Ала мени сан этмедиле, къарт анасы айтыучуча «кюушеннгенлерин¹» да бузмадыла, – деп келди жашчыкъны кёлюне. – Нечик къарыусуз кёрюндюм мен аланы кёзлерине». Ол акъылдан жашчыкъны кесинден кёлю чыкъды. Мени къарыусуз болургъа амалым жокъду. Аллында жеринден къымылдаялмай, ачдан инжилип тургъан эгешчиги турду. Къара атлыдан мен къоркъургъа керек туююлме. Аллында таула турдула. Ала кючлюдюле къара атлыдан. Кючлюдю андан эсе, Хажи-Махмут. Къазауатха кетгинчиге дери аны да бар эди ажири, акъ ажири. Ол, уллу эришиулеге къошулгъанлай, ёчле² алгъанлай тура эди. Къалай къууана эдиле жашчыкъла акъ ажирни хорламларына. Ала суююнуп, аны тегерегине айлана эдиле, ажирни къатына келгенлерин кеслерине уллу сыйгъа санай эдиле. Бир жерде турургъа тёзюмю жетмей, ажир орунунда тепчилдей эди, аякъларын жерден женгилден-женгил ала, жеринде тепсей эди. Бир кере алай эте келип, ёрге, арт аякъларында шын³ турду. Жашчыкъланы кёзлерине ол ал аякълары бла кёкге жетип къалгъанча кёрюндю. Бир кесек заманны ол болумда тургъандан сора, энишге тюшдю. Башын ёрге тутуп кишнеди. Жангыдан ал аякълары ёрге кетдиле. Ажир шын турду да, ызына кетди. Аны къымылдагъан кючюне тёзалмай, жюгенни къайиши юзюлдю.

¹ Кюушеннгенлерин – чайнагъанларын.

² Ёчле – саугъала, премия, приз.

³ Шын – встать на дыбы (къарач.)

Ажир шын туруп тургъанлай, ызына кете барып, төрт аягына бирден тюшдю да, ёзенни ¹ ёрге атылды. Аны ызындан къарап къалгъанлагъа кючлю ажирни бара тургъанын тохтатырча дунияда кюч болмагъанча кёрюне эди. Жашчыкъла ызындан чапдыла. Ажир, баргъаныча барып, кёз туурадан да ташаймагъанлай, къая тюбюнде тюзге чыкъды. Баргъанын тохтатмагъанлай, ол тогъайла этип тебиреди. Нечик ариу эди туурадан ажир! Нечик ариу эдиле тегерегиндеги тюз да, таула, къаяла да! Нечик ариу эдиле ала бары да бирден: кём-кек кёкню тюбюнде акъ къаяла, таула, жашил тюзде тохтаусуз чабып баргъан акъ ажир.

Къыйырсыз къум тюзню жашчыкъ таула андадыла деп ышанда тутхан жанындан жел урду. Узакъда булут кёрюндю. Булут, жууукъдан-жууукъ бола келип, акъ атлыгъа ушап къалды. Ол, шибиляча, учуп, женгил келе эди. Къолундагъы кылыч бла эки жанында да хауаны бирден туурап бара эди. Жашчыкъ, тегерекни сызгырта, хауаны туурай келген ажирдеги атлы Хажи-Махмут болгъанын таныды. Жашчыкъ къууанды. «Ма, Хажи-Махмут жетди, – деди». Арыкъ бетчигинде кёпден бери биринчи къууанчны толкъуну ётдю. Кёкде атлы жашчыкъны башы бла ётдю да, кёкню чексиз кенгинде тас болду. «Кёзюме кёрюннген болур, – деп келди жашчыкъны кёлюне. – Биле эдим Хажи-Махмутну келлигин. Бушуу миллетде уллуду. Болушлукъ менден эсе, бек керек болгъанла сёзсюз да болурла», – деп, къарамы бла таурухлу атлы ётген жанына къарады. Къарамы къумлу тюзню къалауур атда садакъча учуп чыгыучу жанына битди. Ол кьоркъмай эди бусагъатда къарауулдан. Ол ийнана эди Хажи-Махмутну, анда ишлерин бошаса, къайтырыгына.

Жашчыкъ, тегерегине сескекли къарай, къаргъала арасында кесине жер алды. Тобукъланып, бир-бирде кёкюрегинден жатып кымылдай, ол нартюх сабахла излеп башлады. Сескекли тегерегине къарай, бир къаргъаны аллындан жарты нартюх кесекни кесине тартды. Къаргъа аны ушатмады. Къаркъ деп жютю къара бурунун жашчыкъгъа бурду. Жашчыкъ таууш этгенлей, эки аягында бирден чынгай ², бир жанына жанлады да, кесичаланы араларында тас болду. Жашчыкъ нартюхню кёюнуна, кёлек ичине жашыргъан кезиуде къарыны гъурулдады. «Кесим да ач болгъанма, энди тапханымдан къабып кёрюрме», – деп, ол къолун кёюнундагъы нартюхден айырды. Талайны барса да, нартюх сабахха тюртюлмеди. «Мен туююлме да былайда биринчи жыйгъан. Къаргъала да ашайдыла да», – деп, нартюхлени къаргъаладан кыызгъанды. Къолуна ташны алып, ала таба ата башлагъаны бла бирге кёлу ташы бла бирге энишге ийилди. «Бош кыызгъанаса къаргъаладан нартюх бюртюклени, – деди ол, – ала учуп кетселе, сен, къалауур кёрюрча, туурагъа чыгып къаллыкъса». Къолундан ийген ташны бир жанына тюрте, нартюх излеп башлады. Къарыны жангыдан гъурулдады. «Ачма, – деди ол. – Тюне-

¹ Ёзен (къарач.) – тару, аууз.

² Чынгай – секире.

неден бери ашхыныма ¹ жукъ тюшмегенди». Печь къатында къалгъан жарма хурттакны Патийчикге биширип берген эди. Кесин эсгерте тургъан ач ашхынны булжута, ол жарты нартюх кесекни топуракъ тюбюнден къарап тургъанын кёрюп, аны эслеп бара тургъан къаргъадан эсе, алгъа жетди. Къаргъа, онгсунмагъанын къакъ-къакъ дегени бла билдире, бир жанына жанлады. Тепленип ² тургъан топуракъны тюбюнден, уллу болмаса да, сау нартюх чыкъды. Жашчыкъ къолу бла аны юсюнден топуракъларын ариулады. Сыйпады да, аллында бир кесекге ёрге тутду. Нартюх бюртюклени кюн тийген жанлары жылтырадыла. Жашчыкъгъа ала бирда бир ариу кёрюндюле.

Кеси да ангылагъынчы, къолу нартюхню ауузуна элтди. Энди уа тишлери нартюхге кирдиле деген кезиуде бир кюч аны къолун ызына тартды. Нартюх чий болса да, аны ариу ийисинден башы тегерек айлана, ол эсирген адамча, башы къатышып, ач ашхыннга нартюх бюртюклени ашырыгъа излеген ауузундан къолун нартюхю бла ызына тартды. «Кеч, Патийчик, ашап къоя эдим. Тюзю, мен да ачма. Ач болсам да, кючюм сенден кёпдю. Мен тёзерме», – деп, нартюхню къоюнуна ашырды да, къаргъала арасында энтта нартюхле излеп башлады. Талай нартюх кесекни къоюнуна жашырып, эгешчиги кёзюне кёрюннгенинде, кетер къайгъылы болду.

Чексиз тюзню къыйырында батып баргъан кюн, таякъларын къумлу тюзге ата, тюзню къызартды. Жашчыкъ ёрге тура башлагъаны бла бирге ызына чёгеледи ³. Ол, бу кёзюуде къоюнунда нартюх кесеклени къарынына къаты къысып, кёзге кёрюнмезча жерге кирип кетерге хазыр эди. Анда, сабанны ары жанында, талай тиширыу масакъ жыя тургъанларын бёлюп кетерге гузабаландыла. Кюн батхан жанындан жанлыча къара атлы чыкъды. Тиширыула къачдыла. Атлы аланы ызларындан айланды. Кюнню тюзню къыйырында къумгъа батып баргъан къызыл саханыны таякълары тиширыулары жарытдыла да, аланы къызыл бояугъа боядыла. Аланы жетерге атлы да къызыл болду. «Бары да къызыл болдула, къанны бетича къызыл», – деп келди жашчыкъны кёлюне. Тиширыуладан бири жеринде симсиреп къалды. Жашчыкъ аны чий нартюхню жутланып ашай тургъанын кёрдю. Къалгъанлары да бар эди къолларында нартюхлери. Атлы жетерден алгъа, ала хазыр эдиле къолларындагъы нартюхлени бирден жутуп къояргъа. Ала нартюхлени, гузаба къаба, чайнамагъанлай жута эдиле.

Атлы тиширыуну къатына тюгел жетгинчи, сыбыртхысын хауада сызгырта, ауузлукъну юсю бла кёмюк силегейле ⁴ келе, бурун тешиклери кёрюкча кенгере, жыйыла тургъан атны тиширыуну юсюне бурду. Тиширыу тепмеди. Чий нартюхню ауузуна элте да къаба, ууакъ чайнай,

¹ *Ашхын* (къарач.) – аш орун.

² *Тепле* – малта.

³ *Чёгеледи* – чёкдю, олтурду

⁴ *Силегей* – аууз шытысы, аууз сууу.

атлыны сан этмеди. Аны уллу кёзлерини гинжилери кёкню чексиз теренине ууланып эдиле. «Ол анда Хажи-Махмутну, таулары излей болур», – деп келди жашчыкыны кёлюне. Атлыны кёолундагы сыбыртхы кёкде ачыулу, элия ызны кьатлады, эриши таууш чыгъара, сыбыртхыны кьайишден токьмакылы учу сызгыра, тиширыуну бетине тюгел жетмей ётдю. Ызына тогъай айлана келип, белине чырмалды да, тиширыуну бир жанына тартды. Тиширыу, тюбю кесилген терекча силкинди да, энишге кьуюлду. Жашчык кьарамы бла кёкню кьармады. Акъ атда эки жанын да бирден кёолундагы кьылычы бла хауаны туурай, учуп келген Хажи-Махмутну кёрлюгю келди. «Нечик керек эдинг сен бусагъатда, Хажи-Махмут», – деп ахсынды, ызы бла эшитип кьойса уа деген дыгаласда: «Хажи-Махму-у-ут, Хажи-Махму-у-ут», – деп, кёкню терение кьычырды. Хажи-Махмут кёрюнмеди. Жашчык ёрге турурга дыгалас эте тургъан тиширыу таба мыллыгын атды.

Атлы тиширыудан кьарамын узайып баргъан нёгерлерине атды да, аланы ызларындан жумулду. Ол аланы жетерге, тиширыула тогъай жолгъа бурулдула. Кюнню тюзю кьыйырында кьумгъа батып баргъан кьызыл саханыны таяклары тиширыулары жарытдыла да, аланы кьызыл бояугъа боядыла. Аланы жетерге, атлы да кьызыл болду. «Бары да кьызыл болдула, кьызыл кьан бетли, – деп келди жашчыкыны кёлюне. «Аллах, сен сакъла», – деп тиледи жашчык. Кьызыл кёк, кьызыл атлы, андан кьачып баргъан кьызыл тиширыула – барысы да жашчыкыны кёз аллында унутулмазлык сурат болуп сюелдиле.

СУРАТЛАУ СЁЗНЮ БАЙРАМЫ

Быйыл январь айны ахыр кюнлеринде Къазан шахарда суратлау сёзню уллу къууанчы болгъанды. Аны юсюнден бизни республиканы газетлери, телевидениясы, радиосу да хапар айтхандыла. Мени акъылыма кёре, ол ишни жаланда адабият тюбешиуге санап къояргъа жарарыкъ туююдю. Ол тюрк дунясыны миллетлерини бир бирлери бла къаты байламлыкъларын шарт кёргюзтген байрам эди.

Бу арт кезиуде бизни поэтлерибизни – Кязимни, Керимни, Къайсынны, Танзиляны эм башхаланы – назму китаплары чыкъгъандыла татар тилде. Шауаланы Хасанны уа – повестъле китабы. Аланы татар тилге фахмулу жазыучу Рафис Курбанов кёчюргенди. Къазанда болгъан байрам башында сагъынылгъан жазычуларыбызгъа бла назмучуларыбызгъа, сора Курбановну орус, татар, малкъар тилледе чыкъгъан «Ата журт» деген романына аталгъанды. Романны малкъар тилге Шауаланы Хасан кёчюргенди.

Ол къууанчха Кавказдан Шауаланы Хасан бла мен баргъанбыз. Ары Татар Республиканы Культура министерствосу бла романны автору чакътыргъандыла. Татар къарындашларыбыз, сау болсунла, бизге бек жарыкъ тюбедиле. Байрам болурдан алгъа, Къазан шахарны тарыхы, культурасы, искусствосу бла байлам-

лы сейирлик жерле бла шагъырей этдиле, тынгылы хапарлары бла къууандырдыла.

Бизни ара телевидения бла сёлешдирдиле, республикабызны жашауундан хапар айтдырдыла. Анда да литературагъа энчи эс бурдула.

Андан сора Къазанда халкъланы шуёхлукъларыны юйюнде малкъар жазыучуланы татар тилде чыкыгъан китапларына аталгъан тюбешиу болду. Ары жазыучула, алимле, школчула, студентле, устазла, жырчыла келдиле. Малкъар жазыучуланы бла поэтлени китапларындан жарагъан кёрмюч да къурадыла. Школчу сабийле, тизгин тохтап, къайсы поэтни назмусун айтханларын да ачыкълап, ёз тиллеринде, келгенлени жүреклерин къозгъай, алай залим айтдыла, алагъа кёлюбюз толуп тынгыладыкъ.

Анда жыр да айтылды, бир къауум адам сёлешген да этдиле. Шауаланы Хасан да уллу ыспас этди бу ишни къурагъанлагъа, бу жыйылыугъа келгенлеге: сёлешгенлеге, жырчылагъа, сабийлеге, устазлагъа да.

Ол кюн 28-чи январьда ары келген халкъ къырал филармонияны уллу залына жыйылды. Бу байрам, ким да сукъланырча, бийик даражада ётдю. Иги кесекден бери бир бирлерин кёрмей тургъанланы жарыкъ тюбешиулерине да эс бурдукъ.

Къууанчда жаланда татар тилде сёлешдиле, жырладыла. Шауаланы Хасаннга сёз бергенлеринде, ол Кавказдан малкъар халкъдан татар халкъгъа къызыу саламын ёз тилибизде айтып,

къарсла къагъылгъанда, тауларыбыз кёзюме кёрюнюп къалдыла, малкъар жырланы макъамлары да къулагъыма эшитилдиле. Андан сора Хасан, Рафис Курбановну романын кёчюре туруп, аны баш жигитлерини ёлюмсюз сыфатлары кёзюне кёрюннгенлей, жигитликни туудургъан сёзлери къулагъына эшитилип тургъанларын орус тилде айтды.

Былайда романны юсюнден бир къауум сёз айтыргъа сюеме.

Уллу Ата журт урушну заманында кеслерин алгъа ургъан татарлы жашладан кёпле жесирге тюшгендиле. Ол сандады аты къыралгъа айтылгъан фахмулу поэт Муса Джалиль да. Жесирликге Муса ауур жаралы болуп тюшгенди. Биринчи кюнледен окъуна тасха ишни къолгъа алыуну жолун излейди поэт. Сталин жесирге тюшген совет солдатла, офицерле къыралны къанлы жаууду деген оюмун дуниягъа белгили этгенинден сора, гитлерчиле жесирлени арасында ангылатыу ишни къолгъа аладыла. Ишлерин бек алгъа миллет легионла къураудан башлайдыла. Жесирлени кёбюсю баш тартадыла ол затдан. Алай Муса Джалиль, бир къауум ышангылы нёгерлери бла кенгешип, татарлы жашланы легионлагъа кирирлерин тийишли кёреди. Алайсыз ишлерин бардыралмазлыкъларын ангылатады. Легиондагъы жесирни эркин жюрюрге, эркин ишлерге къолундан келликди.

Болсада ол кезиуде ол оюмгъа ыразы болмагъанла бар эдиле. Алай Мусаны тюз тукъумун билгенле (ол анда Гумеров эди) аны оноуна арсарсыз тюшдюле.

Октябрь революциядан къачып, Германияда, Тюркде, башха къыраллада жашагъан бай татар тукъумланы адамлары жесирге тюшген татарлы жашланы ёлюмден, башха къыйынлыкъладан сакъларгъа кюрешедиле, Шафи Алмасны башчылыгъында. Ала Совет властьха къажар да сюелмейдиле, алай гитлерчилеге да болушмайдыла. Жесирде тургъан татарлы жашланы кеслерини газетлерине ишге аладыла, башха жумушланы да, фахмуларына, усталыкъларына кёре, этдиредиле. Аны хайырындан Муса Джалильни адамлары листовкала жазаргъа, аланы басмаларгъа, жесирлеге заманында тапдырыргъа онг табадыла.

Гитлерчиле татар легионну жесирлеринден батальонла къурап, аланы уруш этерге тынгылы хазырлап, керекли жерлеге ашырадыла. Фашистле да, алагъа жакъ басханла да, Мусагъа эркин жюрюрге онг бергенликге, аны ызындан тохтаусуз къарап, тасхачылыкъ ишлерин къоймайдыла.

Фашистле татарлыладан биринчи батальонну, партизанла бла къажар уруш этерге деп, Белоруссиягъа жибередиле. Былайда да душманны аскер сауутундан эсе, Муса Джалильни сёзю кючлю болгъаны ачыкъ кёрюндю: батальонну солдатлары барысы да, Белоруссиягъа баргъанлай, партизанлагъа къошулуп, гитлерчилеге къажар сюелдиле.

Ол иш уллу къыйынлыкъ сынатды фашистлеге – хорламгъа кёл салып келгенле эшиклери жабыла тургъанын сормай ангыладыла...

Хасан, жыйылыуда сёлеше, ол затха энчи эс бурду. Бизни жазыучубузну сөлөшгенине ыразылыкъларын билдире, уллу эс буруп тынгылагъан эдиле. Бир кесекге солуу берилген сагъатда уа, къатына келип, ыспас этдиле, бир-бир жазыучула уа мени быллай, аллай чыгъармамы ёз тилигизге кёчюрсегиз эди деп тилей эдиле.

Ол жыйылыуда мен да сөлөшдим.

Иги да бёкем, бийик санлы адам, Хасанны къатына келип, былай айтды: «Тынгылы сёзюнг ючюн сау бол. Мен филология илмуланы докторума, профессор Фуат Галимуллинме. Зума-къулланы Танзиляны юбилей къууанчына барып келгенме. Адамларыгъызны, шахарыгъызны да бек жаратханма».

Муса Джалильни туудугъу Камиль да, келип, бизни бла танышып, ыспас, бюсюреу сёзле айтып, Хасанны этген ишине ыразы болду.

Мен Курбановну романын орусчасын, таучасын да окъугъанма. Анда бир затха энчи эс бургъанма: автор, чыгъармасын жаза туруп, кесини ол неда бу оюмуна Муса Джалильни жесирде жазылгъан назмуларындан юлгюле келтиреди. Ол назмула терен магъаналыдыла. Кеслери да Ата журтуна, ана тилине, сабийлерине суймекликни ачыкълайдыла. Тутмакъда жазылгъанлары себепли, алада тансыкълыкъ энчи жерни алады. Аланы малкъар тилге «Минги-Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскер кёчюргенди. Ма аладан бир къауум тизгин:

*Бу Марксны кзыралымыды, бир айтчы?
Ол юй да Шиллерни юйюмюдю анда?
Мындамы биз жесирлебиз, ангылатчы?
Фашист да кзулсуз деп айтханында.*

Дагъыда ма быллай назму тизгинле:

*Тангнга тубейме энтта тюрмеде,
Жарыйды чал болгъанча кёзкёрген.
Ана тилни сакълай кётюртмеде,
Жауну кёмербиз биз кёрге.*

*Жау солуун ана тилим бёлюр,
Хар не тынгылаугъа кёмюлгенде.
Ана тилсиз Ата журтунг ёлюр,
Халкъынг да гунч болур ёмюрледе.*

Алайды да, Рафис Курбановну «Ата журт» романы терен магъаналы, кёп сюжет ызлы чыгъармады.

Кетер кюнубюзде Муса Джалильни музейинде да болдукъ, анда поэтни кеси заманындан къалгъан кёп затын кёрдюк: темир ундурукъ, стол, шинтик, къыл къобуз, китапла, суратла... Биз да анда тургъанлай, адамла келип-кетип турдула. Хасан, Курбановну романын – кесини кёчюрмесин – къол салып, музейге саугъа этди.

Къазанны белгили адамлары Рашид Фатхутдинов – Къазанны алгъыннгы мерини экинчиси, физика-математика илмуланы доктору Фуат Рафыйков, бизге уллу алгъыш этип, саугъагъа Къуранны арап, татар тилледе чыкъгъан китапны эм Къазан шахарны тарыхыны юсюнден бек эртте жазылгъан китабын бердиле.

МАМАЙЛАНЫ Алий

«Минги-Тау» журналны баш редактору Додулары Аскерге

Салам алейкум, багъалы къарындашым Аскер!

Къалайды саулукъ-эсенлик, юйюр, чыгъармачылыкъ? Неден да алгъа айры тауну аргъы жанында жашагъан къарындашларыма, эгечлери-ме менден тансыкъ салам айт.

Бизни сорсанг да, къарачай жүрек Малкъар деп тебеди, Малкъардан тиеди кюн Къарачайгъа деп жашайбыз.

Заман учуп, ёмюр тауусула барады. Манга 2019 жылда июнь айны 30-да 85 жыл болду.

Къарачайгъа сенден уллу саугъа этген киши болмагъанды. Къарчадан башлап эндиге дери халкъыбызны махтауун, минг кере керелеп, алтын кинофильм этип бергенсе. Аны ючюн халкъ санга кече-кюн да кийик саулукъ, узакъ ёмюр, уллу насып тилейди. Къарачай-малкъар халкъны сенича уланлары кёп болсунла!

Аскер, мени жашауумда эм уллу жангылычым: жашлыкъны жашил туманында биринчи суюгеними тас этгенимди. Аны юсюнден «Кечикген кечмеклик» деген поэмачыгъымы санга жибереме.

1953–1955 жыллада мен Къыргъызстанны Сокулук районуну Первомай элини 6-чы орта школуну 8–9 классларында окъуй эдим.

Чат-Кёл деген къоншу элде орта школ болмагъаны себепли, 10 сабий андан жүрюп, бизни бла окъуй эдиле. Аланы арасында Роза деп бир ариу къарачайлы къызчыкъ да бар эди. Кёргенлей, мен аны суююп къойгъан эдим. Ол мени суюгенин да сесе эдим. Мени тамата къарындашларым юйленмей тургъанлай, къызгъа накъырда этсем, гюнях боллукъду, аланы сыйларын тюшнорлюкме деп, сезимими кишиге билдирмей эдим. Къызгъа да жукъ айтмай эдим.

Бир кюн классда Роза бла менден сора киши болмагъан заманда, мен не эсе да айтханлай, ол кёлкъалдысын айтды: «Сен мени бир классчынгы сыйын кёргенча да кёрмейсе» ...

Розаны анасы битеу Фрунзе областьда белгили, акъыллы, тири, сыйлы адам эди. Ол мени ненча кере кёрсе да, эркелетип, ариу айтмай къоймай эди. Эфенди болгъаны ючюн, Соловкиде 10 жыл тургъан анамы къарындашы Къурманбий Къазахстандан къонакъгъа келеди. 1954 жыл къышда Чат-Кёл элде анамы эгечи Таужан анга къурманлыкъ этеди. Жууукъ-тенг битеу жыйылады. Кече сагъат онда мен кесибизни элге кетерге керекме, эрттенбла школгъа кечге къалмай барыр ючюн. Кетеме деп анама билдирирге тамата къауум олтургъан бёлюмге кирсем, Розаны анасы да, мени анам да бирге олтуруп тура. Мен анама кетеме дегенлей, Розаны анасы чам халда: «Угъай-угъай, кеч болгъанды, къар да жауа турады. Кесинг жангыз кёлню юсю бла барыргъа боллукъ туююлсе. Кече бизде къал да, эрттенликде экигиз да бирге барырсыз школгъа... Олтургъанла харх этип кюлдюле. Асыры уялгъандан, мен эшикке къачып чыкъдым. Ала, ызымдан чыгъып: «Юйге къайт», – деп кюрешдиле. Мен, унамай, кесибизни Первомай элибизге кетдим...

Суратда: Сокулук районну 6-чы номерли орта школуну директору, устазлары, 9-чу классны окъуучулары. Экинчи тизгинде: онг жанындан биринчи Бабаланы Роза, сол жанындан биринчи Хубийланы Назир

Роза, Фрунзеде окъуп, бухгалтер усталыкъ алады. Биз Кавказда жашайбыз, ала Къыргъызстандан келмегендиле. Кюнлени биринде Розадан письмо алама. Ол Кавказда манга иш тап деп жаза эди. Алай а юйдегилери алыкъа келмей эди да, къызны кесин жиберген болмаз эдиле. Мен анга тапхан иш да юч айны сакълады...

Арадан 46 жыл озуп, биз Зеленчук станицада ёлген болгъан бушуу арбазда кёрюшдюк. Мен барсам, ёлюкню арбагъа чыгъарып, эфенди дууа окъуй тура. Бир жаныма бурулуп къарасам, къол жайып тургъан жамауатны арасында сюелип, Роза къатында тургъан тиширыучукъгъа мени кёргюзте тура эди бармагъы бла...

Эфенди дууа окъуп бошагъанлай, биз ёлюкню алып къабырлагъа кетдик. Келгенинде, Роза жокъ... Алай бла сёлешалмай къалдыкъ... Ол кюн юйге келгенлей, мен «Кечикген кечмекликни» жаздым...

Ауушхан тиширыу мени анамы къарындашындан туугъан эди. Розаны анасы бла ауушханны аналары эки къарындашдан тууа эдиле.

Кемик¹ дууасына барыр кюн мен Москвагъа чакъырылама. Дууада мени кёрмегенинде, Роза анамы къарындашындан туугъан Къызтуууллагъа соргъанды: «Назир нек келмегенди?» – деп. Ол Къызтуууллагъа «Кечикген кечмекликни» (газетде) окъугъанын да айтханды.

Роза дуниядан кетгенли 4 жыл болду. Жаннетли болсун. Аны эсгере этген назмуму да жибереме. Салам да, алгъыш да биргеди.

¹ Кемик дууа – жик дууа.

РОЗАНЫ ЭСГЕРЕ

Санга тансыкъдан мен кюй этеме,
Мудахлыгъымы юлеше.
Мен тангнга дери чыгъып кетеме,
Суратынг бла сѐлеше.

Сен кече сайын манга келесе,
Къууандыраса тюшюмде,
Ёнчелемейин насып бересе,
Кюндюз да жашайса эсимде.

Сен ариу эдинг, Чолпан жулдузча,
Къоркъаем тиер да деп кѐз.
Къашларынг сени къара къундузча,
Табалмаем суратларгъа сѐз.

Мен сенден ариу бир кыыз кѐралмай,
Жашап келеме ёмюрню.
Мен, кетгенинге чыртда тѐзалмай,
Кюеме, – думп-тас кѐмюрю.

Тау къарылгъашчыкъ манга жырлайды,
Сен бек суююучю къанатлы.
Сени кетгенинг мени талайды,
Жан дарманыменг, багъалы.

Бизни школубуз сакълап турады,
Арбазында сени атлы гюл.
Сюймеклик сезим жазны бурады,
Алай а сенсиз жылытмайды кюн.

Санга тансыкъдан мен кюй этеме,
Мудахлыгъымы юлеше.
Мен тангнга дери чыгъып кетеме,
Суратынг бла сѐлеше.

КЕЧИКГЕН КЕЧМЕКЛИК

Поэма

Биз тюбешмей жашагъанлы Кавказда
Къыркъ алты жыл, Азиядан къайтып.
Уллу элде адам ёлген арбазда
Эслеп кюйдум, кѐзлерим санга къатып.

Сюелеме, тебалмайын орунумдан,
Тюшюммюд-тюннюммюд, сейир-тамаша?!
Жазыу бери алып келди жолумдан,
Биз турабыз кенгирекден кьараша.

Эсге тюшдю кьыргъыз журтда сабийлик
Чуу талада санга жыйгъан гюллерим,
Жомакъ кибик эм биринчи суюмеклик,
Сени кёрген мени алтын кюнлерим.

Сени ананг суюе эди мени бек,
Эркелетип, айта эди ариу ол.
Суюмекликде болмайд, дейле, заман чек,
Жокъду, дейле, ол хорламагъан бир жол.

Сал агъачны тутуп таулу уланла,
Халкъ: «Амин», – деп, дууа окъуйд эфенди.
Эсге тюшюп ётюп кетген заманла,
Жюрек халым, кьанатланып, тюрленди.

Мен унутдум кьайсы ёмюр болгъанын,
Эсим кетип сабийликге, узакъгъа.
Тек эследим сезим тенгиз болгъанын,
Энтта тюшдюм мен суюмеклик тузакъгъа.

Жаннет бар эсе ол дуняда,
Бу ауушхан тюшер аны тёрюне.
Сен жашайса мени жюрек уямда,
Кече сайын тюшлеримде кёрюне.

Кёзню жумуп ачхынчыннга бошалып,
Кьалды заман биз тюбешген, ай медет!
Кьабырлагъа кетдик, ёлюкню алып,
Жиляй, сарнай арбазда кьалгъан миллет.

Кирпик кьакъмай кьарап турдум мен санга,
Хар кимни да унутуп сенден башха.
Сен бир ариу кьарадынг, жаным, манга,
Кьарагъанча алгъыннгы сабий жашха.

Жюрегиме тийди назик, жумушакъ,
Жарсыууму алып атды ол кери.
Кёзле бла биз этген кьысха ушакъ
Ёлмегенлей турлукъду кёпге дери.

Сейир дуня бар эди, жылы сезим –
Къарамында, болалмаучу сёздеде
Думп, тас болду битеулей мени эсим,
Кёрюндю да ал сүймеклик кёздеде:

Жазыу бизге буюрду тюбеширге
Бушуу кюнде ёлюк болгъан арбазда,
Сезимлени кёзле бла юлеширге,
Кюз артында чырпы акъгъан Кавказда.

Сени кёрюп, чексиз насыпдан толдум,
Чал болсам да, сабийликке къайтып.
Кёзлерим бла мен санга хапар сордум,
Жашауумдан кёп тюрлю хапар айтып.

Сүймекликни ёртенине жангыдан
Тюшюп къалдым, жукълатыргъа киши жокъ.
Сабийлигим кычырады ызымдан:
– Сен терс эдинг, – дейди, ата манга окъ.

Алайсыз да турама, кюе-бише,
Сенсиз жашау кёрюнеди жаханым.
Жарсыууму жашырыргъа кюреше,
Ёкюнеме, тюрленип эсим, халим.

Ёкюнеме, жүрегим жанад ачыкъ,
Сенсиз жокъду манга тынчыкъ не насып.
Бералмайды исси кюн жылыу, жарыкъ,
Сүймеклик кетгенд да асмакъгъа асып.

«Биринчи сүймеклик» поэмам санга
Аталгъан эди. Эсинг бек бёлюне
Окъугъанынги айтхан элле манга,
Жетмей къалса да ол сени кёлюнге.

Сен тюзсе, таулу кыыз, жокъду кёшарым,
Къыйынды санга тийишли жыр жазгъан.
Сени аллында кёпдюле борчларым,
Ол туюлмюд мени кёуру да къыйнагъан.

Къалай тапсыз, къалай къыйын заманда
Жазыу бизни тюбешдирди хатерсиз.
Адам ёлген, жияу болгъан арбазда
Табалмадыкъ сёлеширге мадар биз.

Сени кёрюп, мен тансыкълап къарадым
Школубуз тюшюп къалды эсеме.
Кёзлерим бла эркелетдим, жилидым.
Кеч, жангылдым, жаным, сени юсюнгде.

Къатылалмай ётгенди ёмюр жарым –
Сен тураса, алгъын кибик, ариулай.
Хар къуру да сени бла бирге жаным,
Кенгден къарап турсам да мен, ийнакълай.

Жашау жолда мен кёп затны сынадым,
Буюрулгъан болуред манга алай.
Санга ич сёз айтырыкъча къарадым,
Жюрегими терен сагъышла талай.

Сабий суюмеклигим къалды ажашып,
Мен сени тас этдим жашил туманда.
Турабыз бюгюн бир бирге къарашып,
Насып а жашайды озгъан заманда.

Суюмеклик ажашса, табалмайды жол,
Тутуп къойгъанча айны желмаууз.
Болушлукъ излейди къутулургъа ол,
Тумандан жылтырап къарайды жулдуз.

Не хата этгенем, билмейме, къадаргъа,
Сынатырча манга быллай бир азап.
Буюрду, отда кюйгенча, жашаргъа
Батхан жулдузну ызындан къарап.

Бирде чыгъарады бийикге жазыу,
Бирде атады тюпсыз тенгизге.
Сюйсе да, жүрек эталмайд къарыу,
Хыйны этилген болур экибизге.

Жазыу деген ол бир таша бугъунчакъ,
Хатер этмей, быргъайды ары-бери.
Сабийликде болуп сиркиу, уялчакъ,
Насып жулдузну жибергенме кери.

Алтын мёлек, ёмюрге унуталмам
Кюз артында мен сени кёрген кюнню.
Санга жырла жазгъанны къуруталмам,
Эм ариу дунияда къызыл гюлню.

Экибиз жашайбыз эки башха элде
Жеталмай турама, узатсам да кьол.
Барыргъа хазырма боранда, желде,
Алай а арада бителип турад жол.

Жазыу деген карт ойнагъанча алай,
Бир насыплы тюбейди суюгенине.
Кёпле жерде жашап туралла, жилий,
Ёртен салдынг энтта сен жүрегиме.

Ай медет, жокъ энди артха кьайтыу,
Заман кетип барад, учуп тас болуп.
Суюмекликсиз жокъду жашауда татыу,
Шош жашайма, мудах сагъышдан толуп.

Нюр сыфатынг тюрленмегенлей жашайд,
Кечени жарытып тюбейди тангнга:
Суюмеклик булбул кече-кюн да жырлайд,
Жокъду, дейле, кьартлыкъ, ёлюм да анга.

Кетме, кетме, тауусулма, сейир заман!
Созул, созул, кьууанч берген такъыйкьа –
Бушуу тенгизинде насып айрыкам,
Тюбетген мени тейри жарыкьгъа.

Турса да туман кёгюмю басып,
Суюмеклик жулдуз жылтырайд, жана.
Сени эслегеним береде насып,
Жаннетли болсун сени тапхан ана.

Жашау жолумда этсем да кёп мурат,
Жеталмадым, ёрлеп бийик таулагъа.
Жюрек жарам сау болмагъанлай турад,
Мен осуят этеме энди саулагъа:

– Эшиклени суюмеклик келип кьакъса,
Сиз болмагъыз тилсиз, сокъур, сангырау.
Аллах сизге насыпны кёкден атса,
Болмагъыз сиз кесигизге кьанлы жау.

ХУБИЙЛАНЫ Назир

БАШЛАРЫ

ЖИГИТ УЛАНЛАРЫБЫЗ

СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТЛЕРИ	2
СОВЕТ СОЮЗНУ ЖИГИТИ ДЕГЕН СЫЙЛЫ АТХА КЁРГЮЗТЮЛЮНЮП, АЛМАЙ КЪАЛГЪАНЛА	13

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

Вячеслав БИТАРОВ. Художественное слово объединяет народы. <i>Ал сёз</i>	58
Ахурбек МАГОМЕДОВ. Адабият шуёхлукъ – бек магъаналы иш.	
<i>Статья</i>	59
Коста ХЕТАГУРОВ. Таулада. <i>Хапар</i>	63
Милуся БУДАЕВА. Хапарла	66
Дамир ДАУРОВ. Хапарла	76
Гастан АГНАЕВ. Жашауну профессору. <i>Хапар</i>	81
Борис ГУСАЛОВ. Суратлау сёзну къуллары. <i>Хапар</i>	91
Изатбек ЦОМАРТОВ. Къарелди. <i>Хапар</i>	95
Коста ХЕТАГУРОВ. Назмула	108
Нафи ДЖУСОЙТЫ. Назмула	111
Камал ХОДОВ. Назмула	121
Залина БАСИЕВА. Назмула	124
Энвер ХОХОЕВ. Назмула	126
Тенгиз ДОГУЗОВ. Назмула	129
Казбек МАМУКАЕВ. Назмула	131
Эльбрус СКОДТАЕВ. Назмула	133
Сергей ХУГАЕВ. Назмула	135
Ахсар КОДЗАТИ. Назмула	137
Батраз КАСАЕВ. Назмула	139
Музафер ДЗАСОХОВ. Назмула	141
Наталья КУЛИЧЕНКО. Назмула	143

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАРНЫ АЛГЪЫШЛАЙ

ЖАЗЫУЧУНУ ЮСЮНДЕН	145
ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Гуртуланы Элдар: аны чыгъармачылыгы.	
<i>Статья</i>	147
ГУРТУЛАНЫ Элдар. Хапарла	159

ЭСГЕРИУЛЕ

ЗОКАЛАНЫ Зейтун. Келлет бла Даннёх. <i>Эсгериу</i>	182
--	-----

ТАУ ХАПАР

АТТОЛАНЫ Магомет. Хапарла	190
АЙБАЗЛАНЫ Солтан. Къара атлы. <i>Хапар</i>	204

КЪОНАКЪДА

МАМАЙЛАНЫ Алий. Суратлау сёзну байрамы. <i>Статья</i>	210
---	-----

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

ХУБИЙЛАНЫ Назир. Розаны эсгере. <i>Назму</i>	218
Кечикген кечмеклик. <i>Поэма</i>	218

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (210)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*
Корректор *А. Х. Жабоева*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 17.04. 2020.
Выход в свет 30.04. 2020. Формат 60 х 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1103 экз. Заказ № 362. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии ООО «Тетраграф»,
360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ЧАБДАРЛАНЫ ИБРАГИМ

(1916–1987)

Чабдарланы Базайны жашы Ибрагим Уллу Ата журт урушну кезиунде самолётда кёкге 219 кере кётюрюлгенди, 51 кере кёк аулагъында жау бла сермешгенди, жангыз кеси юч фашист самолётну агъызгъанды, нёгерлери бла бирге да — ючюсюн. 25 жылны ичинде 6500 кере жангы сверхзвуковой машиналада учханды, 2400 кере «ЯК-9», «МИГ-15», «МИГ-17», «МИГ-19», «МИГ-21» истребительлени сынагъанды. Къабарты-Малкъардан 1-чи класслы лётчик-испытатель деген бийик атны жүрютген жалаңда Ибрагимди.

Белгили ЯК самолётланы конструктору А.С. Яковлев 1945 жылда Ибрагимни юсюнден былай айтханды: «Он стал летчиком-испытателем завода, поставлявшего фронту «ЯК-9». Это было время наивысшей оценки его летного мастерства. Заводские испытатели, дающие машине путевку в жизнь, подбираются из наиболее опытных летчиков. Это бесстрашные, мужественные люди, постоянно рискующие жизнью, так как в случае какой-нибудь неисправности самолета жизни летчика угрожает большая опасность».

1945 жылда Ибрагимни учханлары тергелген китапда «ЯК-9» самолётну 586 кере сынагъаны жазылады. Ол а рекордду.

1949 жылда Ибрагим, биринчилени санында болуп, реактивный техниканы сынап башлагъанды. Аны Москвагъа лётчик-испытательлени энчи школларыны курсларына иедиле. Курсланы бошагъанлай, командир В. Бойко Чабдарланы Ибрагимни учханлары тергелген китапда былай жазгъанды: «Окончил курс слепой подготовки при школе летчиков-испытателей на самолетах бомбардировочного, транспортного и истребительного типа с общей оценкой «отлично»».

1966 жылда 11 февральда СССР-ни къоруулау жаны бла министрини буйругъу: «...присвоить звание летчика-испытателя 1-го класса Чабдарову Ибрагиму Базаевичу». 1966 жылда 22 июльда самолётланы сынаугъа уллу къыйын салгъаны ючюн, Ибрагимни Къызыл Жулдузну ордени бла сау-гъалайдыла. 1967 жылда 20 сентябрьде Кремльде Чабдарланы Ибрагимге «СССР-ни сыйлы лётчик-испытатели» деген атны бердиле. Кавказдан былай атха тийишли болгъан жалаңда Чабдар улуду.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.jurnals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ЧАБДАРЛАНЫ ИБРАГИМ
СССР-ни сыйлы лётчик-испытатели